

T.B. ЄМЧУК

РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Т.В. Ємчук

Рекреаційна географія

Навчальний посібник

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2025

УДК 911.3:330.15]:379.8
Є 608

Друкується за ухвалою Вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 5 від 28 квітня 2025 року)

Рецензенти:

Гищук Р.М., кандидат географічних наук, доцент кафедри харчових технологій, готельно-ресторанного і туристичного сервісу Чернівецького торговельно-економічного інституту ДТЕУ;

Чаплінська А.Д., кандидат географічних наук, доцент Інституту просторового господарства і соціально-економічної географії, факультету економіки, фінансів і менеджменту Щецинського Університету

Ємчук Т.В.

Є 608 Рекреаційна географія : навч. посіб. Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2025. 332 с.
ISBN 978-617-8703-08-0

У виданні здійснено комплексний аналіз основних науково-теоретичних і методологічних засад рекреаційної географії як навчальної дисципліни. Розглянуто основні поняття, об'єкт, предмет і методи дослідження рекреаційної географії, її зв'язок з іншими науками, а також питання класифікації та оцінки рекреаційних ресурсів.

Для студентів закладів вищої освіти, молодих науковців, аспірантів, викладачів.

УДК 911.3:330.15]:379.8

ISBN 978-617-8703-08-0

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича. 2025
© Т.В. Ємчук, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
 Тема 1. Рекреаційна географія як навчальна дисципліна	9
1. Рекреаційна географія: об'єкт, предмет, методи та завдання дослідження	9
2. Ключові терміни та концепції рекреаційної географії.....	14
3. Взаємозв'язок рекреаційної географії з іншими науковими дисциплінами	23
 Тема 2. Рекреаційна діяльність	26
1. Витоки рекреаційної діяльності. Рекреаційні потреби (суспільні, групові, індивідуальні) та географічні особливості території.....	26
2. Цикли рекреаційної діяльності.....	34
3. Типологія рекреаційної діяльності.	42
4. Соціальні функції рекреаційної діяльності (медико-біологічні, соціокультурні, економічні), їх зв'язок із навколишнім середовищем.....	53
 Тема 3. Рекреаційна система як об'єкт дослідження рекреалогії	56
1. Поняття територіальної рекреаційної системи та завдання її дослідження в рамках рекреаційної географії	56
2. Головні типи територіальних рекреаційних систем та їх спеціалізація.	61
3. Картографічне моделювання територіальних рекреаційних систем	66
 Тема 4. Туристична картографія як основний методологічний засіб туристичного краєзнавства	72
1. Історія виникнення та розвиток туристичної картографії.....	72
2. Призначення туристичних карт, їх вимоги та класифікація	78
3. Спеціальні позначення та їх використання на туристичних картах.....	80
4. Маркування туристичних маршрутів на місцевості	85

Тема 5. Рекреаційні ресурси та їх оцінювання.....	91
1. Поняття «рекреаційні ресурси» та підходи до їх класифікації....	91
2. Методи оцінювання рекреаційних ресурсів.....	98
3. Кліматичні ресурси та умови. Медико-кліматична характеристика основних природних зон.	105
4. Водні рекреаційні ресурси	112
4.1. Водні рекреації та їх вплив на навколишнє середовище...	121
5. Рекреаційні ресурси рельєфу.	125
6. Біотичні рекреаційні ресурси.....	127
6.1. Лісові ресурси.....	128
6.2. Рекреаційні функції лісів.....	129
6.3. Тваринний світ.....	132
6.4. Природно-заповідний фонд	136
Тема 6. Мінеральні води і лікувальні грязі	142
1. Фізико-хімічні характеристики мінеральних вод.....	142
2. Класифікація та поширення мінеральних вод.	144
3. Лікувальні грязі та мінеральні водойми	153
4. Особливості фізіологічної і лікувальної дії на організм мінеральних вод і грязей.	156
4.1. Мінеральні ванни	159
4.2. Газові ванни	161
4.3. Радонові ванни.....	164
4.4 Лікувальне значення та методика застосування озокериту	165
Тема 7. Історико-культурні ресурси.....	168
1. Історико-архітектурне середовище та рекреація	168
2. Класифікація історико-культурних рекреаційних ресурсів.	184
3. Методи оцінювання історико-культурних ресурсів	191
4. Визначні пам'ятки архітектури та містобудування. Архітектурні стилі.....	196
Тема 8. Фортифікаційні споруди: замки, фортеці, монастирі як рекреаційні об'єкти	204
1. Стан вивченості замків, фортець та монастирів України	204
2. Класифікація оборонних споруд.	208
3. Огляд визначних фортифікаційних споруд України.....	214
3.1. Замки Львівщини.....	214
3.2. Замки Волині.....	224

3.3. Замки Закарпаття.....	229
3.4. Замки Передкарпаття.....	235
3.5. Замки Західного Поділля.....	239
3.6. Замки Хмельниччини.....	242
3.7. Фортифікаційне зодчество Півдня України.....	245
3.8. Монастирі як пам'ятки оборонно-культового зодчества ..	250

Тема 9. Музеї як об'єкти рекреаційної діяльності..... 264

1. Сутність та суспільне значення музеїв у житті суспільства.	264
2. Роль музеїв у розвитку суспільства.....	266
3. Класифікація музеїв України.	268
4. Визначні музеї Карпатського регіону.	???

Тема 10. Рекреаційне районування України та світу 299

1. Цілі рекреаційного районування.	299
2. Класифікаційні одиниці рекреаційного районування.....	302
3. Огляд окремих рекреаційних регіонів України.	304
4. Схеми рекреаційно-туристичного районування світу: підходи, класифікація та приклади.	310

ГЛОСАРІЙ 323

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 327

ВСТУП

Рекреаційна географія є однією з важливих складових сучасної географічної науки, що займається вивченням територіальної організації рекреаційної діяльності, оцінкою природних, соціально-економічних та історико-культурних ресурсів, а також прогнозуванням розвитку рекреаційних систем у різних регіонах світу. У сучасних умовах, коли туризм та рекреація відіграють дедалі важливішу роль у соціально-економічному розвитку суспільства, вивчення цієї дисципліни набуває особливої значущості.

Рекреаційна діяльність сприяє відновленню фізичних і психологічних сил людини, формуванню гармонійного способу життя, розвитку культурного обміну, створенню робочих місць та економічному зростанню регіонів. Зростаючі потреби суспільства у відпочинку, розширення туристичних потоків, урбанізація, зміни клімату та необхідність збереження природних територій вимагають наукового підходу до управління рекреаційною діяльністю та її інтеграції у глобальні процеси сталого розвитку.

Значення рекреаційної географії також полягає в її міждисциплінарності. Вона поєднує аспекти фізичної географії, ландшафтознавства, екології, соціології, економіки, урбаністики, культурології та менеджменту. Завдяки цьому рекреаційна географія формує наукові основи для створення ефективних моделей розвитку туристично-рекреаційних комплексів, територіального планування рекреаційної діяльності, а також управління природно-заповідними об'єктами з метою збереження їхнього екологічного балансу.

Мета і завдання посібника

Цей посібник створений із метою узагальнення та систематизації знань у сфері рекреаційної географії, розкриття її основних теоретичних та методичних засад, аналізу ключових аспектів розвитку рекреаційної діяльності, територіальної організації туристичних потоків та управління рекреаційними ресурсами. Основні завдання посібника такі:

- розкриття понятійного апарату рекреаційної географії, визначення її об'єкта, предмета та методів дослідження;
- аналіз зародження і розвитку рекреаційної діяльності, її сучасних тенденцій та основних форм організації;

- розгляд територіальної рекреаційної системи (TRC), її структурних елементів, класифікації та методів картографічного моделювання;
- вивчення туристичної картографії як одного з основних методів туристичного краєзнавства;
- аналіз рекреаційних ресурсів, їх класифікації, оцінки та можливостей використання в різних природних зонах;
- вивчення мінеральних вод, лікувальних грязей та інших природних факторів, що впливають на розвиток санаторно-курортної діяльності;
- аналіз історико-культурних та фортифікаційних об'єктів як важливих складових туристично-рекреаційного потенціалу території;
- висвітлення питань рекреаційного районування України, визначення основних рекреаційних районів та їхньої спеціалізації.

Посібник спрямований на формування комплексного уявлення про територіальну організацію рекреаційної діяльності, її ресурсний потенціал, особливості функціонування рекреаційних систем, а також стратегічні напрями розвитку цієї сфери в умовах глобальних викликів.

Структура посібника

Посібник містить дев'ять тематичних розділів, кожен з яких присвячений окремому аспекту рекреаційної географії.

У **першому розділі** розглядаються основи рекреаційної географії як науки, її об'єкт, предмет, методи дослідження, основні поняття та зв'язок з іншими дисциплінами.

Другий розділ присвячений рекреаційній діяльності, її зародженню, класифікації, особливостям суспільних рекреаційних потреб та функціям рекреаційної діяльності в контексті сталого розвитку суспільства.

У **третьому розділі** розглядається поняття територіальної рекреаційної системи, її структура, типи, особливості функціонування, а також методи картографічного моделювання рекреаційних об'єктів.

Четвертий розділ присвячений туристичній картографії – важливому інструменту аналізу та управління туристичними потоками. Розглядаються питання розвитку туристичної картографії, класифікація карт, методи позначення туристичних об'єктів та знакування маршрутів.

У **п'ятому розділі** аналізуються рекреаційні ресурси, їхня класифікація та оцінка. Висвітлюються питання впливу кліматичних, водних, ландшафтних, біотичних та заповідних ресурсів на розвиток рекреаційної діяльності.

Шостий розділ присвячений мінеральним водам та лікувальним грязям, їхнім фізико-хімічним властивостям, впливу на організм людини, класифікації та розповсюдженню в Україні та світі.

Сьомий розділ розкриває історико-культурні ресурси України, методи їхньої оцінки та перспективи залучення до туристично-рекреаційної діяльності.

У **восьмому розділі** досліджуються фортифікаційні споруди (замки, фортеці, монастирі) як туристичні об'єкти, аналізується їхня роль у розвитку культурного туризму та проблеми залучення історико-архітектурних ресурсів до туристичного бізнесу.

Розділ дев'ятий присвячений музеям як об'єктам рекреаційної діяльності, їх сутності, суспільному значенню, ролі у розвитку суспільства, класифікації музеїв України, а також характеристиці визначних музеїв Карпатського регіону.

Десятий розділ присвячений рекреаційному районуванню України, його меті, таксономічним одиницям, схемам районування та характеристиці основних рекреаційних районів країни.

Крім основного змісту, посібник містить глосарій з ключовими термінами та визначеннями, що сприяє кращому розумінню матеріалу.

Цей посібник розрахований на студентів природничих, географічних, економічних та туристичних спеціальностей, а також може бути корисним для викладачів, аспірантів, науковців, спеціалістів у сфері туризму, рекреації, природоохоронної діяльності та регіонального планування. Він стане надійним джерелом знань як для початківців, так і для досвідчених фахівців, які працюють у галузі рекреаційної географії.

Посібник допоможе студентам сформулювати ґрунтовне уявлення про рекреаційні системи, методи оцінки та планування рекреаційної діяльності, особливості розвитку туристичної індустрії, управління природними та культурними ресурсами, а також інтеграцію України у світову систему рекреації та туризму.

Сподіваємося, що це видання стане корисним інструментом для підготовки висококваліфікованих фахівців у сфері рекреаційної географії та сприятиме подальшому розвитку цієї важливої галузі науки та господарства.

РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

- 1. Рекреаційна географія: об'єкт, предмет, методи та завдання дослідження.*
- 2. Ключові терміни та концепції рекреаційної географії.*
- 3. Взаємозв'язок рекреаційної географії з іншими науковими дисциплінами.*

1. Рекреаційна географія: об'єкт, предмет, методи та завдання дослідження

Відпочинок, як і праця, є невід'ємною частиною життєдіяльності людини, забезпечуючи відновлення сил та підтримання загального фізичного і психічного стану. Хоча праця та її соціальні й економічні результати вже давно стали предметом досліджень таких наук, як економіка, соціологія, географія тощо, питання відпочинку та методів відновлення психофізіологічних сил людини почали активно досліджуватись лише в другій половині ХХ століття.

На теренах колишнього СРСР наукова дисципліна "**рекреаційна географія**" оформилась на межі 1960-х – початку 1970-х років як синтез економічної, фізичної, медичної географії та географії населення. Натомість у країнах Західної Європи та Америки аналогічні напрямки відомі під назвами "географія туризму та відпочинку", "географія вільного часу" або "географія дозвілля". Окрім цього, ці дисципліни активно розвивалися з акцентом на аналіз попиту і пропозиції в туристичній індустрії, а також вплив національних природних ресурсів на розвиток рекреаційних зон.

У 90-х роках ХХ століття термін "рекреалогія" почав обговорюватися як самостійна галузь наукового дослідження. Це було викликано тим, що комплекс проблем рекреації більше не міг бути повністю охоплений лише географічними або соціологічними підходами, оскільки рекреаційна діяльність набула міждисциплінарного характеру. Вона включала аспекти медицини, соціальної

психології, екології та урбаністики. Одним із ключових завдань рекреалогії стало вивчення взаємодії людини з природним середовищем в умовах відпочинку, що стало особливо актуальним на фоні зростання екологічних загроз та деградації природних ландшафтів.

Рекреаційна діяльність територіально диференційована та тісно пов'язана з використанням природних ресурсів і чинників. Наприклад, у країнах зі сприятливим кліматом розвиваються масові курортні зони, тоді як у гірських або північних районах можливий розвиток екстремальних видів туризму. Одне з центральних завдань рекреаційної географії полягає у вивченні територій, де відбувається рекреаційна діяльність, а також в оцінці природних умов і ресурсів для організації відпочинку. Важливим аспектом є розробка заходів зі збереження та поліпшення природного середовища в контексті сталого розвитку, що передбачає гармонійне використання природних ресурсів.

Залучення природних об'єктів, культурних комплексів і технічних систем до рекреаційної діяльності приводить до формування так званих рекреаційних систем (РС). Ці системи створюються для задоволення рекреаційних потреб людини і стають складними комплексами взаємодії природи, культури та інфраструктури. З розвитком технологій та нових підходів до екологічного менеджменту, рекреаційні системи дедалі більше адаптуються до нових реалій, що включають впровадження екотуризму, розвиток зеленої інфраструктури та використання відновлюваних джерел енергії для забезпечення сталого відпочинку.

Отже, рекреаційна географія сьогодні є важливою науковою дисципліною, яка досліджує взаємозв'язки між природними, соціальними та економічними компонентами, що впливають на організацію відпочинку, та водночас виступає інструментом екологічного планування та розвитку сучасних рекреаційних територій.

Об'єкти, предмет, методи та завдання дослідження рекреаційної географії

Рекреаційна географія як міждисциплінарна наука охоплює широкий спектр об'єктів вивчення, які відображають різноманітні аспекти рекреаційної діяльності.

Основні об'єкти дослідження:

1. **Комплекси та системи**, що включають територіальні рекреаційні системи (TRC), рекреаційні комплекси, соціокультурні

системи та рекреаційне господарство. Вони є цілісними структурами, у яких природні ресурси, інфраструктура і людина взаємодіють у процесі відпочинку та туризму.

2. Окремі елементи цих систем, такі як природні та природно-антропогенні чинники, соціально-економічні й історико-культурні ресурси. Ці елементи можуть виступати як умовами для розвитку рекреації, так і факторами, що обмежують її. Зокрема, важливе значення мають кліматичні умови, географічне розташування та особливості територій, які або сприяють, або стримують рекреаційний розвиток.

3. Рекреанти, потоки та їх характеристики. Рекреаційні потоки визначають переміщення людей між зонами відпочинку, а їх аналіз дозволяє зрозуміти попит на туристичні послуги, моделі поведінки під час відпочинку та вплив рекреації на регіональну економіку.

Предметом рекреаційної географії є:

- мотивація людей до рекреації;
- їхня поведінка під час відпочинку;
- використання рекреаційних ресурсів;
- організація інфраструктури.

Дослідження охоплюють територіальну організацію рекреаційних об'єктів, взаємозв'язки між попитом, ресурсами і рекреаційними системами, а також їхній вплив на розвиток територій.

Суб'єкти дослідження:

- Людина як споживач рекреаційних послуг;
- Рекреаційні групи;
- Системи й підсистеми, які забезпечують дозвілля;
- Рекреаційна інфраструктура.

Методи дослідження. У рекреаційній географії використовуються три основні підходи:

1. Середовищний підхід: аналіз природних і економічних чинників, що впливають на рекреаційну діяльність, зокрема природні умови, доступність ресурсів і рівень розвитку інфраструктури.

2. Діяльнісний підхід: вивчення видів дозвілля та активностей, що визначають структуру рекреаційної діяльності.

3. Суб'єктивний підхід: аналіз сприйняття рекреаційного середовища, зокрема емоційних і психологічних реакцій людей на природні ландшафти, історичні пам'ятки та інфраструктуру.

Основні напрями досліджень рекреаційної географії

Теоретичний напрямок

Передбачає вивчення закономірностей формування й розвитку територіальних рекреаційних систем, їхньої типології, а також розробку принципів і критеріїв рекреаційного районування. Він спрямований на створення класифікацій ресурсів та вдосконалення понятійного апарату.

Методичний напрямок

Орієнтований на розробку методів оцінки територій, їхньої рекреаційної ємності й функціонального потенціалу.

Конструктивний напрямок

Передбачає прогнозування розвитку рекреаційного господарства та рекреаційного районування. Серед завдань — розробка нормативів рекреаційного навантаження для збереження природних ресурсів.

Інформаційний напрямок

Складається зі збору та аналізу даних про рекреаційні райони для розуміння процесів, які відбуваються в регіонах, і відстеження змін у попиті та пропозиції.

Завдання рекреаційної географії в Україні:

- Оцінка рекреаційних ресурсів та складання кадастру;
- Означення рекреаційної ємності територій;
- Проведення районування;
- Прогнозування розвитку рекреації та туризму;
- Розробка заходів для підвищення потенціалу;
- Вивчення попиту на послуги.

Серед ключових **методів**, які активно застосовуються в рекреаційній географії, виділяють такі:

1. **Історичний аналіз** — дозволяє відстежити еволюцію рекреаційної діяльності на певних територіях, зміни у використанні ресурсів та трансформацію рекреаційних потреб суспільства.

2. **Порівняльне дослідження** — застосовується для аналізу різних територій або систем, з метою виявлення загальних закономірностей і особливостей у розвитку рекреаційної діяльності.

3. **Картографічне моделювання** є важливим інструментом для візуалізації територіальних рекреаційних систем і процесів. Воно допомагає краще розуміти просторові характеристики рекреаційних зон, їх доступність і вплив на навколишнє середовище.

4. **Аналіз даних** використовується для обробки статистичних, соціологічних і економічних показників, що стосуються рекреаційної

діяльності. Цей метод дозволяє виявити тренди, динаміку попиту на рекреаційні послуги та потенціал розвитку рекреаційних систем.

5. **Експедиційні дослідження** надають можливість вивчати рекреаційні зони безпосередньо, що дозволяє зібрати детальні дані про їх стан, природні ресурси, інфраструктуру та потенціал для розвитку туризму й відпочинку.

6. **Інформаційні технології** дедалі більше впроваджуються в рекреаційну географію. Вони дозволяють аналізувати великі масиви даних, використовувати геоінформаційні системи (ГІС) для моделювання та планування рекреаційних територій, а також підвищують ефективність управління туристичними потоками та ресурсами.

7. **Математичне моделювання** допомагає прогнозувати розвиток рекреаційних систем, визначати оптимальні параметри використання територій та ресурсів, а також аналізувати можливі сценарії їхнього розвитку.

Окрім цих традиційних методів географічних наук, завдяки соціальному характеру предмета дослідження, у рекреаційній географії широко використовуються методи з інших суспільних наук:

- **Балансовий аналіз** допомагає визначити взаємозв'язки між різними компонентами рекреаційної діяльності та оцінити ефективність використання ресурсів.

- **Соціологічні опитування** дозволяють вивчати мотивацію, уподобання і поведінку рекреантів, що є важливим для розуміння попиту на рекреаційні послуги.

- **Психологічні вимірювання** допомагають дослідити емоційні та психологічні аспекти рекреації, такі як рівень задоволення від відпочинку, вплив середовища на психічний стан людини тощо.

- **Методи медико-біологічних наук** використовуються для вивчення впливу рекреаційної діяльності на здоров'я людини, аналізу фізіологічних змін під час відпочинку та оцінки терапевтичних властивостей природних умов.

З огляду на перспективи розвитку рекреаційної географії, можна очікувати, що її завдання та сфери досліджень будуть поглиблюватись і розширюватись. Це спричинить виникнення нових методів, адаптованих до сучасних умов і викликів, таких як зміна клімату, урбанізація та технологічні інновації. Розробка нових методик дозволить глибше аналізувати взаємодію людини і навколишнього середовища в контексті рекреаційної діяльності, а також сприяти ефективнішому управлінню рекреаційними ресурсами та плануванню сталого розвитку цих територій.

2. Ключові терміни та концепції рекреаційної географії

Рекреалогія (від латинського *rescreo* – «відновлюю» і грецького *logos* – «вчення») – це наука, що досліджує передумови, способи здійснення та наслідки рекреаційної діяльності, яка є невід'ємною складовою життя людини та суспільства. Ця дисципліна охоплює соціально-культурні, економічні та антропоєкологічні механізми організації рекреації та її вплив. Одним із ключових завдань рекреалогії є аналіз людської діяльності під час відпочинку, що дозволяє краще зрозуміти потреби та мотивацію до відновлення сил.

Поняття "рекреація" є базовим у цій науці. Воно походить від латинського *recreatio* (відновлення, створення заново) і спочатку означало перерви між навчанням. У сучасному значенні рекреація включає не тільки процес відновлення фізичних і психічних сил людини, але й комплекс заходів і місць, де це відновлення здійснюється.

Отже, **рекреація** – це сукупність заходів, пов'язаних із використанням вільного часу для відновлення фізичних, психічних та духовних сил, а також для розвитку культурних чи спортивних навичок. Вона зазвичай реалізується на спеціалізованих територіях, які можуть знаходитися поза межами постійного місця проживання. Рекреант – це людина, яка реалізує свої потреби у відпочинку, використовуючи для цього природні або культурні ресурси.

Типи рекреації:

1. **Щоденна рекреація** – проходить у місцях проживання або в найближчих парках, спортивних центрах чи розважальних закладах.
2. **Короткочасна рекреація** – включає заходи у межах міста або приміської зони з поверненням додому, зазвичай у радіусі двогодинної доступності.
3. **Тривала рекреація** – пов'язана з ночівлею поза домом і часто асоціюється з туризмом.

Рекреація охоплює як активні, так і пасивні види відпочинку, включаючи культурні, спортивні або пізнавальні заходи.

Туризм і рекреація: схожість та відмінності

Туризм – це один із видів рекреаційної діяльності, який включає широкий спектр дій, пов'язаних із переміщенням та тимчасовим перебуванням людини поза постійним місцем проживання. Натомість

рекреація охоплює всі форми діяльності у вільний час, навіть якщо вони не пов'язані з подорожами. Таким чином, туризм є лише частиною рекреаційної діяльності.

Вплив рекреації та туризму на здоров'я

Активний відпочинок має значний позитивний вплив на здоров'я, знижуючи ризик серцево-судинних, психічних і дихальних захворювань. Наприклад:

- Ризик серцево-судинних хвороб зменшується до 50%.
- Захворювання дихальної системи знижуються на 25–40%.
- Хвороби травної системи зменшуються на 20–25%. Активна рекреація також підвищує продуктивність праці на 15–25% після відпочинку, що сприяє загальному зростанню продуктивності на 3% річно.

Проблеми термінології

Рекреація і туризм часто плутаються через спільні ресурси та подібність видів діяльності. Проте між ними існують відмінності:

- **Туризм** обмежений часово і просторово (тривалість перебування поза домом від 24 годин до одного року).
- **Рекреація** включає діяльність, яка може бути пасивною, без чітких просторово-часових меж.

Для уникнення плутанини пропонується розрізняти **туристичні ресурси** (орієнтовані на культурно-освітній розвиток) і **рекреаційні ресурси** (спрямовані на зміцнення здоров'я).

Аналіз визначень та основних характеристик туризму

Туризм – багатогранне явище, яке досліджується через різні підходи в науковій та юридичній літературі. Закон України "Про туризм" визначає туризм як тимчасовий виїзд особи з місця постійного проживання з метою оздоровлення або професійної діяльності без зайняття оплачуваною роботою. Разом з тим, інші підходи виводять ширше поняття туризму, наголошуючи на його функціональності та соціальних аспектах.

О.О. Бейдик визначає його як масове подорожування з освітніми, екологічними та іншими функціями.

Наукова література визначає декілька підходів до аналізу туризму:

- Юридичний (виходячи з правових аспектів),
- Статистичний (для аналізу потоку туристів),
- Економічний (з точки зору фінансової вигоди),
- Соціальний (соціальна значущість),
- Галузевий (туризм як індустрія).

Основні ознаки туризму

1. **Тривалість поїздки.** Туризм – це тимчасове переміщення людей на обмежений термін. Масовість явища отримала розвиток у ХХ столітті завдяки політико-економічним умовам. У структурі туристичних поїздок домінують короткі подорожі:
 - Вихідного дня (2–3 дні),
 - Нетривалі поїздки (6–7 днів),
 - Меншу частку займають 12-денні та триваліші тури. Тривалість туристичної поїздки зазвичай становить від 24 годин до 6 місяців.
2. **Місце постійного проживання і місце відвідування.** Туризм передбачає переміщення з постійного місця проживання до іншої місцевості або країни. Переміщення в межах одного населеного пункту, наприклад, щоденні поїздки на роботу, не вважаються туризмом.
3. **Мета поїздки.** Основними цілями туризму є:
 - Відпочинок,
 - Розваги,
 - Оздоровлення,
 - Лікування,
 - Пізнання,
 - Освіта,
 - Спорт,
 - Релігійні або професійно-ділові цілі.
4. **Відстань і ночівля.** Туризм включає переміщення на достатню відстань, яка передбачає ночівлю. Ночівля є однією з головних характеристик туризму.
5. **Заборона заробітку у відвідуваній місцевості.** Турист не має права отримувати дохід із місцевого джерела. Винятком є отримання коштів із джерел поза межами відвідуваного місця.

З огляду на вищезазначені ознаки, **туризм** – це тимчасовий виїзд людей із місця постійного проживання до іншої місцевості або країни з метою оздоровлення, пізнання чи професійно-ділових цілей, без заняття оплачуваною діяльністю на термін від 24 годин до одного року з обов'язковим поверненням.

Взаємозв'язок туризму і рекреації

Рекреація та туризм часто переплітаються у визначеннях, однак мають відмінності. Рекреація апелює до відновлення сил, тоді як туризм включає активні форми відпочинку з певною інфраструктурною підтримкою.

Рекреація спрямована на автономну організацію часу, тоді як туризм часто залежить від зовнішніх послуг і передбачає більший комфорт. Водночас екологічний туризм стирає ці межі, пропонуючи активний відпочинок із мінімальними зручностями. Рекреація і туризм формують комплексну систему, яка адаптується до сучасних викликів і запитів суспільства.

Відпочинок як специфічна діяльність людини

Відпочинок, або дозвілля, є особливою формою людської діяльності, що не спрямована на задоволення нагальних потреб. Це будь-яка активність (або її відсутність), метою якої є відновлення фізичних та психічних сил людини. Відпочинок сприяє відновленню працездатності, зменшенню нервової та психічної напруги, а для тих, хто займається фізичною працею, – зниженню фізичної втоми. Люди відпочивають щодня, у вихідні та святкові дні, під час відпусток, а також у період досягнення пенсійного віку.

Характер відпочинку індивідуальний і залежить від віку, професії, освіти та інших особистісних характеристик. Водночас на суспільному рівні відбуваються зміни у ставленні до відпочинку та способах його проведення, що зумовлено стадією розвитку суспільства, традиціями та впливом моди.

Різноманітність форм відпочинку

Відпочинок охоплює численні різноманітні види діяльності та може відбуватися:

- **У межах постійного проживання людини** – наприклад, у власному помешканні, міському парку, центрі розваг, аквапарку, клубі, кінотеатрі або в центрах для занять спортом чи на рекреаційних водоймах із пляжами.
- **На спеціалізованих територіях поза межами міста** – таких як рекреаційні ліси, лісопарки, гідропарки, лугопарки, спортивні центри, рекреаційні водойми або екскурсійні об'єкти.

Класифікація рекреаційної діяльності

Можна класифікувати рекреаційну діяльність під час відпочинку за такими групами:

1. **Активність із фізичним навантаженням** – заняття спортом, прогулянки.
2. **Хобі** – мисливство, рибальство, збирання ягід та грибів.
3. **Захоплення мистецтвом** – відвідування театрів, концертних залів, художніх галерей, а також творча самодіяльність (живопис, музика тощо).

4. **Інтелектуальні заняття** – самоосвіта, читання книг, газет, журналів.
5. **Спілкування за інтересами** – зустрічі та комунікація з однодумцями.
6. **Розваги** – активні (танці) або пасивні (відвідування видовищ, кіно).
7. **Рекреаційні мандрівки** – поїздки чи екскурсії.

Багато з перелічених видів діяльності під час відпочинку можуть поєднуватися. Особливо це простується під час тривалого відпочинку з ночівлею за межами постійного проживання, що зближує поняття відпочинку з туризмом.

Вільний час як основа рекреації

Вільний час – головна умова здійснення рекреаційної діяльності. У рекреалогії це поняття багатоаспектне і неоднозначне. Термін «вільний час» зародився у XIX столітті та розглядався крізь призму класових відмінностей. Це спричинено тим, що різні соціальні, професійні й вікові групи мають неоднакову кількість вільного часу.

Для митців (художників, письменників), пенсіонерів і дітей вільний час є категорією досить розмитою, тоді як для працівників матеріального виробництва вона чітко визначена. Тривалість вільного часу також суттєво відрізняється.

Етапи розвитку концепції вільного часу

Історично вирізняють три етапи розвитку концепції вільного часу:

1. **1950-ті роки:** Вільний час використовувався як засіб для відновлення фізичних та духовних сил за для продовження продуктивної праці.
2. **1960 – 1970-ті роки:** Наголос зроблено на споживанні матеріальних благ, що забезпечуються зростаючим добробутом суспільства, таких як придбання товарів, нерухомості та предметів розкоші.
3. **1980 – 1990-ті роки:** Тенденція до гедонізації вільного часу (задоволення і насолода життям, зміна середовища і видів діяльності).

Сучасне суспільство більше орієнтоване на отримання вражень і задоволення, а не лише на споживання матеріальних благ.

Зміна ролі рекреації

У контексті розвитку суспільства змінилася роль рекреації. Вона стала нагальною потребою для всіх членів суспільства. Рекреаційні заняття урізноманітнилися, охоплюючи такі напрями:

- **Релаксаційні** – СПА, медитація;
- **Освітні** – виставки, семінари;

- **Інтелектуальні** – навчання, читання;
- **Екстремальні** – рафтинг, альпінізм;
- **Екологічні** – волонтерство.

Зміни в системі духовних цінностей

Рекреація тепер відображає такі нові риси системи цінностей:

1. **Гедонізм:** Зростає попит на задоволення і враження, де процес отримання насолоди є важливішим за об'єкт.
2. **Екстраверсія:** Відкритість до альтернативних культур, нових соціальних контактів і комунікацій.
3. **Екологізація мислення:** Усвідомлення важливості раціонального використання природних ресурсів і збереження довкілля.

Отже, сучасний відпочинок гармонійно поєднує індивідуальні потреби з суспільними цінностями, орієнтуючись на здоров'я, екологію та самореалізацію.

Станом на сьогодні, середній обсяг вільного часу становить приблизно 18-20%. За періодичністю виділяють такі категорії вільного часу:

- **Щоденний:** 40%
- **Щотижневий** (вихідні дні наприкінці робочого тижня): 35%
- **Щорічний** (відпустка): 8%
- **Пенсійний:** 13%
- **Перерви в роботі:** 4%

За оцінками фахівців, **вільний час**, який не пов'язаний із професійними обов'язками чи фізіологічними заняттями. Вільний час становить приблизно **чверть суспільного часу**.

Структура неробочого часу

1. Час для підготовки до роботи – включає поїздки на роботу і назад, догляд за місцем праці.
2. Час для фізіологічних потреб – відпочинок, прийом їжі, особиста гігієна.
3. Час для домашніх обов'язків – робота по господарству, догляд за дітьми.
4. **Час для розвитку та відпочинку** – це, власне, і є **вільний час**.

Тенденції використання позаробочого часу

Структура використання позаробочого часу змінюється під впливом двох паралельних процесів:

1. **Зменшення часу на домашню працю** – завдяки розвитку сфери обслуговування, громадського харчування, використанню побутової техніки. Це сприяє збільшенню часу для відпочинку.

2. **Зростання інтенсивності праці** – високий ритм роботи, необхідність обробки великих обсягів інформації, автоматизація й комп'ютеризація викликають стрес і втому. Це збільшує потребу в часі для відновлення психофізіологічного стану

Зміни у суспільній свідомості

Трансформація суспільної свідомості відображає перехід від «суспільства робочого часу» до «суспільства вільного часу». Західноєвропейські дослідники пов'язують це зі зміною цінностей і теоретичних концепцій вільного часу.

Рекреація поступово стала нагальною потребою всіх членів суспільства, змінивши свій характер:

- Від примітивного відновлення сил до реалізації індивідуальних емоційних та інтелектуальних потреб.
- Урізноманітнення видів занять: релаксаційні, освітні, інтелектуальні, екстремальні, активні, екологічні.

Рекреаційний потенціал

Для розвитку рекреації необхідний **рекреаційний потенціал**, який оцінюється на різних рівнях (світ, країна, регіон). **Рекреаційний потенціал** – це сукупність природних, культурно-історичних та соціально-економічних чинників, що створюють умови для організації рекреаційної діяльності на певній території. Він складається з таких компонентів:

1. **Природні ресурси** – ландшафти, водойми, ліси, клімат.
2. **Культурно-історичні ресурси** – пам'ятки архітектури, мистецтва, археології.
3. **Соціально-економічні умови** – доступність інфраструктури.

Рекреаційна територія

Рекреаційні території – це землі та акваторії, призначені для оздоровлення, туризму й відпочинку. Вони поділяються на дві групи:

1. **Для короткочасної рекреації** – лісопарки, гідропарки, приміські ліси.
2. **Для тривалої рекреації:**
 - **Урбанізовані території** – курортні населені пункти (наприклад, Велика Ялта, Алушта, Славське).
 - **Міжселенні території** – національні природні парки (НПП).
 - **Проміжні території** – сільська місцевість, дачні селища.

Часовий чинник:

- Постійні території – функціонують цілорічно.
- Сезонні – активні в певні пори року.
- Тимчасові – використовуються епізодично.

Рекреаційний об'єкт. Територія обмеженої площі, яка використовується для відпочинку, наприклад, лісова поляна, озеро, пам'ятка природи тощо. Наявність достатньої кількості рекреаційних об'єктів визначає рекреаційну ємність території чи водного об'єкта.

Рекреаційна ємність. Рекреаційна ємність — це здатність території або акваторії забезпечити певній кількості відпочиваючих психофізіологічний комфорт та можливість займатися спортивно-оздоровчою діяльністю без шкоди для природного середовища, культурно-історичних об'єктів та інфраструктури. Наявність достатньої кількості рекреаційних об'єктів є ключовим фактором, що визначає рекреаційну ємність конкретної місцевості.

Рекреаційне навантаження. Це рівень сукупного антропогенного впливу на природний комплекс під час рекреаційної діяльності. Приклади впливів: витоптування, ущільнення ґрунту, забруднення, нищення рослинного покриву, зменшення тваринного світу. Виражається як кількість осіб або людино-днів на одиницю площі або об'єкта за певний період часу (дні, роки).

Рекреаційне освоєння. Процес пристосування території для різних видів рекреаційних занять та їхніх комбінацій. Приклади: **Карпати** (Україна): створення екостежок, облаштування місць для кемпінгу, організація маршрутів для піших походів і велосипедних турів; **Йеллоустон** (США): спеціалізовані зони для спостереження за природою, туристичні стежки та екологічно безпечні маршрути.

Рекреаційна освоєність території. Досягнутий рівень розвитку господарського потенціалу рекреації. Характеристики:

- Насиченість елементами рекреаційної інфраструктури;
- Рівень рекреаційного навантаження;
- Розвиток рекреаційного господарства.

Рекреаційне освоєння є нерівномірним через відмінності ресурсів і попиту.

Приклади рекреаційної освоєності територій

1. Високий рівень освоєності:

- **Буковель:**

- розвинена інфраструктура (готелі, ресторани, підйомники, розважальні комплекси).
- високий рівень рекреаційного навантаження (цілорічний туризм, зимові види спорту, літній активний відпочинок).
- потужна транспортна доступність (автобусні маршрути, організовані трансфери, найближчі залізничні станції).

2. Середній рівень освоєності:

• Шацькі озера:

- наявність баз відпочинку та зон для кемпінгу.
- часткова туристична інфраструктура (прокат човнів, туристичні маршрути).
- обмежене використання природних ресурсів через сезонність відвідувань.

3. Низький рівень освоєності:

• Поліський біосферний заповідник:

- відсутність розвиненої інфраструктури для масового туризму.
- фокус на екологічному та науково-дослідницькому використанні.
- мінімальне рекреаційне навантаження.

Пропускний потенціал – це максимальне навантаження, яке може витримати природна туристична атракція без втрати своїх фізичних та естетичних характеристик.

Види пропускнуго потенціалу:

- 1. Екологічний пропускний потенціал.** Рівень відвідуваності, перевищення якого спричиняє екологічні наслідки через дії туристів або інфраструктури. *Приклад:* Національний парк "Карпати". У популярних туристичних місцях, таких як Говерла, перевищення кількості відвідувачів призводить до витоптування рослинності, ущільнення ґрунту, забруднення території сміттям. Унаслідок масового туризму страждають екосистеми та природна привабливість території.
- 2. Психологічний пропускний потенціал.** Рівень відвідуваності, перевищення якого погіршує психологічне сприйняття поїздки. *Приклад:* Лувр (Париж, Франція). Велика кількість туристів у головних залах музею, зокрема біля картини "Мона Ліза", створює відчуття скупченості та дискомфорту. Це погіршує враження від відвідування музею, оскільки складно насолоджуватися мистецтвом через натовп.
- 3. Соціальний пропускний потенціал.** Рівень відвідуваності, перевищення якого впливає на: місцеву культуру; відносини між туристами та місцевим населенням. *Приклад:* Барселона (Іспанія). Туристичний бум у місті, особливо в районі Готичного кварталу та на пляжах, спричиняє зростання цін на житло, витісняючи місцевих жителів. Місцеве населення скаржиться на шум, переповненість

вулиць та зміну традиційного ритму життя. Це сприяє виникненню негативного ставлення до туристів та соціальної напруженості між відвідувачами та місцевими мешканцями.

Пропускний потенціал визначає розумний рівень використання території для збереження її природних і культурних властивостей.

3. Взаємозв'язок рекреаційної географії з іншими науковими дисциплінами

Хоча рекреаційна географія зосереджується на діяльності людини під час відпочинку, рекреаційну географію визначають як комплексну науку, що існує на перетині соціології, географії, економіки, культурології та екології, а тому має тісні міждисциплінарні зв'язки з іншими науками. Рекреаційна географія є галуззю географії, оскільки вона тісно пов'язана з різними науками географічного циклу, такими як економічна географія, географія населення, фізична географія, медична географія та екологія.

Економічна географія розглядає рекреаційну діяльність, туризм та територіально-рекреаційні системи (ТРС) як складову господарської системи та галузь економіки. Вона досліджує вплив рекреації на територіальну структуру країни або регіону, займається туристичним районуванням, обґрунтовує місткість рекреаційних районів з урахуванням попиту та економічної ефективності; визначає оптимальний рівень екстенсивного та інтенсивного використання територій з точки зору економічної доцільності, оптимізує територіальну організацію обслуговування в рекреаційних районах та вирішує питання міжгалузевої конкуренції у зонах розвитку туризму.

Географія населення аналізує вплив рекреаційної діяльності на систему розселення, враховуючи, що туризм є значним містоутворюючим фактором сучасності. Вона досліджує рекреаційні потоки як особливий вид міграції населення.

Фізична географія займається аналізом природних рекреаційних ресурсів, оцінюючи їх придатність для рекреаційної діяльності. Вона визначає стійкість природних ландшафтів до рекреаційного навантаження, а також досліджує рівень комфортності та місткість територіальних природних комплексів для відпочинку.

Екологія розглядає питання охорони довкілля в контексті розвитку рекреації, акцентуючи увагу на збереженні екосистем у межах масового туризму.

Медична географія вивчає вплив природного середовища та регіональних умов на здоров'я населення, досліджуючи поширення певних хвороб. Вона відіграє ключову роль у вивченні медико-біологічних аспектів рекреаційної діяльності, зокрема психофізіологічного комфорту відпочинку та ефективності рекреаційних заходів у різних регіонах.

Рекреаційна географія активно використовує напрацювання інших географічних дисциплін, таких як геоекологія, кліматологія, метеорологія, гідрологія, геоморфологія та картографія. Окрім того, вона інтегрує результати досліджень соціології, соціальної та загальної психології, а також фізіології людини, що особливо важливо для аналізу структури використання вільного часу та потреб у рекреації для різних соціальних і вікових груп.

Рекреаційна географія також спирається на економічні дослідження, які аналізують споживчі аспекти людської діяльності у сфері відпочинку. Це співробітництво необхідне, оскільки економічні ресурси суспільства визначають масштаби та структуру організації рекреації, розбудову її інфраструктури та баланс між попитом і пропозицією рекреаційних послуг.

Сильний зв'язок рекреаційної географії має з науково-прикладними дисциплінами, такими як районне планування та містобудування, які займаються проектуванням територій для відпочинку. Вона надає менеджерам комплексні знання про географічні умови конкретних територій, що дозволяє ефективно організовувати рекреаційну інфраструктуру.

Як окрема наука, рекреаційна географія сприяла розвитку нових напрямів досліджень, таких як географія туризму, економіка та організація туризму, екскурсоведство, регіональна рекреаційна географія, маркетинг туризму та сфера обслуговування. Розвиток рекреалогії також привів до формування таких галузей, як рекреаційна економіка, соціологія та психологія.

Безпосередньо рекреалогія сприяла появі нового напрямку господарства-курортології. Це медична дисципліна, що досліджує лікувальні властивості природних факторів, їхній вплив на організм людини, а також можливості їх використання з лікувальною та профілактичною метою як на курортах, так і поза ними. Курортологія розробляє методики застосування природних ресурсів для оздоровлення та лікування.

Контрольні запитання та завдання

1. Які чинники зумовили виникнення рекреаційної географії як самостійної науки?
2. Охарактеризуйте зв'язки рекреаційної географії з іншими науками.
3. Визначте об'єкт і предмет рекреаційної географії.
4. Охарактеризуйте чотири основних напрямки досліджень рекреаційної географії.
5. Дайте визначення поняття «рекреація» та назвіть її основні форми.
6. Опишіть структуру і сутність основних функцій рекреації.
7. Охарактеризуйте вільний час як історичну категорію, і наслідки зміни його обсягу і використання для розвитку рекреаційної діяльності.
8. Які основні методи рекреаційно-географічних досліджень?

РЕКРЕАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

1. *Витоки рекреаційної діяльності. Рекреаційні потреби (суспільні, групові, індивідуальні) та географічні особливості території.*
2. *Цикли рекреаційної діяльності.*
3. *Типологія рекреаційної діяльності.*
4. *Соціальні функції рекреаційної діяльності (медико-біологічні, соціокультурні, економічні), їх зв'язок із навколишнім середовищем.*

1. Витоки рекреаційної діяльності.

Рекреаційні потреби (суспільні, групові, індивідуальні) та географічні особливості території

Відпочинок є однією з фундаментальних потреб людини, що відіграє ключову роль у підтримці її фізичного та психічного здоров'я. Він сприяє відновленню життєвих сил, підвищенню працездатності та загального рівня добробуту, а також виступає важливим чинником соціальної адаптації та саморозвитку. Без належного рівня рекреації неможливе гармонійне функціонування організму, що впливає на загальний стан здоров'я, продуктивність праці та якість життя людини.

Корені рекреаційної діяльності сягають глибокої давнини. Використання природних лікувальних ресурсів, зокрема мінеральних джерел, має багатовікову історію. У давніх китайських трактатах, індійських ведах, а також у текстах Старого та Нового Завітів є згадки про цілющі властивості води та природного середовища, що сприяли оздоровленню. У Давній Греції та Римі рекреація набула поширення серед аристократії, що сприяло розвитку місць для відпочинку. Наприклад, на острові Евбея поруч із мінеральними джерелами було започатковано будівництво житла для тимчасового проживання прибулих відпочивальників. Одним із потужних рекреаційних ресурсів античного світу були Олімпійські ігри, що приваблювали тисячі глядачів з усього середземноморського регіону. Римська аристократія активно подорожувала Грецією, яка на той час була частиною імперії, поєднуючи культурно-пізнавальні та розважальні аспекти подорожей.

У середньовічний період провідною формою рекреаційної діяльності стало паломництво до святих місць. Віряни вирушали у довгі подорожі до Єрусалима, Назарета, Константинополя, Лурду, Мекки, Медини та інших релігійних центрів, що сприяло не лише духовному вдосконаленню, а й розвитку інфраструктури для прийому паломників, включаючи заїжджі двори, готелі та ринки.

З часом подорожі почали набувати більш світського характеру. Представники аристократії та заможних верств суспільства дедалі частіше здійснювали поїздки за кордон, що поступово формувало нову категорію мандрівників – туристів. Наприкінці XVII століття цей термін почав широко використовуватися для означення людей, які подорожують з метою відпочинку, навчання або розваг. Особливою популярністю серед заможних європейців користувалися приморські курорти Франції та Італії, а також бальнеологічні курорти Швейцарії та басейну річки Рейн. Окрім природних чинників, які сприяли лікуванню та оздоровленню, привабливість цих місць посилювалася завдяки розвиненій розважальній інфраструктурі, включаючи ігрові заклади, театри, бали та світські заходи.

З початком XX століття туристичні потоки значно активізувалися, що сприяло розширенню географії курортних зон. Окрім відомих рекреаційних центрів, таких як Ніцца, Ахен, Монте-Карло, Баден-Баден, Карлсбад, в Україні розвивалися власні бальнеологічні курорти, зокрема Шкло та Любінь Великий. У цей же період на карті світового туризму з'явилися нові престижні курорти – Канни, Сен-Тропе, Сан-Ремо, Маямі та інші. Активний розвиток рекреаційної діяльності сприяв удосконаленню транспортної інфраструктури, будівництву готелів, санаторіїв, пансіонатів, що створювало передумови для подальшого зростання туристичного сектору та рекреаційної індустрії в цілому.

Отже, рекреація еволюціонувала від суто лікувального та релігійного значення до багатогранного явища, яке охоплює широкий спектр активностей – від культурно-пізнавального туризму до оздоровчого та розважального відпочинку. Зростання значення рекреації в сучасному світі є свідченням її невід'ємної ролі у формуванні здорового суспільства та покращенні якості життя населення.

Першою організованою туристичною подорожжю вважають поїздку, організовану Томасом Куком у 1863 році, під час якої група англійців вирушила до Швейцарії. Це стало початком нового напрямку

у сфері подорожей, який згодом перетворився на повноцінний туристичний бізнес.

Томас Кук (1808–1893), виходець із бідної англійської сім'ї, зробив революцію у сфері подорожей, створивши нову прибуткову індустрію, яка згодом стала однією з найпотужніших економічних галузей у світі. Він заклав основи сучасної туристичної діяльності, включаючи розробку маршрутів, продаж квитків, бронювання готелів, видання путівників і навіть запровадження дорожніх чеків.

Однак починалося все досить незвично. Кук, який був переконаним баптистом, активно виступав проти алкоголізму та паління. Саме борці за тверезість стали першими організованими туристами, оскільки Кук прагнув відвернути людей від шкідливих звичок через залучення їх до подорожей і культурних заходів. На той час пияцтво було серйозною соціальною проблемою в Англії, зокрема серед робітників промислових міст, де споживання дешевого джину було повсюдним явищем. Цьому сприяла державна політика XVIII століття, яка заохочувала перегонку спирту в межах країни, щоб зменшити імпорт іноземного бренді.

Боротьба з алкоголізмом стала головною місією Кука. Його обрали секретарем новоствореного Товариства тверезості в Харборо, і він активно поширював ідеї тверезого способу життя. Проте Кук вважав, що його зусиль недостатньо, і вирішив організувати спеціальну подорож залізницею для своїх однодумців. Він орендував поїзд, щоб перевезти 570 "друзів тверезості" з Лестера до Лафборо, де відбувався з'їзд асоціації тверезників. Захід вимагав ретельної підготовки: потрібно було організувати харчування, культурну програму, надрукувати й поширити афіші та квитки, а також запросити учасників із сусідніх міст, таких як Ноттінгем і Дербі. 5 липня 1841 року дев'ять відкритих вагонів вирушили у цю першу організовану екскурсію.

Цей успіх надихнув Кука на нові ініціативи. Він почав організовувати туристичні поїздки за доступними цінами: дорослий квиток коштував 1 шилінг, а дитячий – 6 пенсів. Найбільше враження справила екскурсія для дітей з Лестера до Дербі, у якій взяли участь понад 3000 учнів недільних шкіл.

Проте ще майже століття після цих подорожей туризм залишався розвагою для привілейованих верств суспільства. Лише з розвитком міжнародних економічних відносин та вдосконаленням транспортної інфраструктури ситуація почала змінюватися. Міжнародні зв'язки,

зростання рівня доходів населення та впровадження більш доступних видів транспорту сприяли поширенню туристичного руху.

Після Другої світової війни подорожі перестали бути привілеєм багатіїв і поступово перетворилися на доступний для широких верств населення вид дозвілля. Туризм почав відігравати важливу економічну роль, стимулюючи розвиток інфраструктури, транспортних мереж та сфери обслуговування. Саме в повоєнний період рекреація перетворилася на масове явище і на один із ключових чинників економічного зростання багатьох країн і регіонів.

Організація масового відпочинку в XX столітті стала відповіддю на зміну соціально-економічних та культурних реалій, що визначають розвиток суспільства. Ця трансформація була спричинена низкою чинників:

- перетворенням ролі людини у виробництві, що змінило характер праці та вимоги до відпочинку й відновлення сил;
- зростанням рівня освіти та культури, що стимулювало розвиток інтелектуальних потреб, які не мають чітких меж задоволення;
- покращенням транспортної інфраструктури, що зробило подорожі доступними для ширшого кола населення;
- збільшенням екологічного дискомфорту, спричиненого урбанізацією, зосередженням промисловості та погіршенням стану довкілля;
- переорієнтацією суспільних пріоритетів у розвинених країнах, де акцент змістився з кількісного рівня життя на його якість.

Рекреаційна діяльність являє собою організовану систему заходів, спрямованих на раціональне використання вільного часу для оздоровлення, культурного розвитку та пізнавальної активності. Вона здійснюється у спеціально відведених територіях поза місцем постійного проживання людини.

Важливими характеристиками рекреаційної діяльності є:

Зв'язок із певним типом часу – відпочинок відбувається в межах чітко визначених періодів (відпустки, вихідні, святкові дні тощо).

Самоцінність процесу – рекреація важлива не тільки через кінцевий результат (відновлення сил), а й через сам процес відпочинку.

Рекреаційна діяльність є багатофункціональною та характеризується:

Різноманітністю форм – змінність видів відпочинку та можливість комбінування активностей на одній території.

Комплексністю – ефективність рекреації підвищується за рахунок урізноманітнення занять, що дозволяє задовольняти більше рекреаційних потреб за однаковий проміжок часу.

Циклічністю – певною періодичністю зміни активностей, що забезпечує відновлення сил та збереження зацікавленості у відпочинку.

Залежно від суб'єкта, рекреаційна діяльність поділяється на діяльність **відпочиваючих і організаторів відпочинку**. Як зазначає Ю. Веденін, вивчення поведінки відпочиваючих є складним процесом, оскільки на нього впливають численні індивідуальні чинники.

Ключову роль у розвитку рекреаційної діяльності відіграють рекреаційні потреби, які визначають просторово-часову динаміку відпочинку та його територіальну організацію. Їх можна розглядати як запити суспільства щодо умов, необхідних для повноцінного відновлення сил. Водночас, подібно до загальних потреб людини, вони історично зумовлені й змінюються залежно від соціального розвитку.

Формування рекреаційних потреб є складним процесом, що відбувається під впливом сукупності чинників, які можна поділити на кілька основних груп:

- **Соціально-економічні фактори** – рівень добробуту населення, доступність рекреаційних послуг, співвідношення доходів і цін на відпочинок, наявність вільного часу, а також рівень інформованості про рекреаційні можливості (включаючи маркетинг і рекламу туристичних продуктів).

- **Демографічні характеристики** – вплив віку, статі, сімейного статусу, рівня освіти, професійної діяльності та належності до певної соціальної групи на вибір рекреаційних послуг. Значну роль відіграє й регіон основного проживання та тип населеного пункту (міська чи сільська місцевість).

- **Поведінкові та психологічні аспекти** – особистісні особливості індивіда, спосіб життя, культурні й духовні цінності, мотивація до відпочинку, зацікавленість у певних видах рекреаційної діяльності, стан фізичного та психічного здоров'я.

- **Культурні та суспільно-психологічні фактори** – роль традицій у проведенні дозвілля, соціальні пріоритети у сфері відпочинку, вплив рівня споживчої культури та популярних тенденцій у виборі рекреаційних занять, а також загальні цінності суспільства щодо організації вільного часу.

- **Ресурсно-екологічні умови** – рівень забезпеченості території природними та антропогенними рекреаційними ресурсами,

екологічний стан довкілля, якість природних зон відпочинку, а також заходи щодо їх охорони та раціонального використання.

- **Політичні аспекти** – рівень безпеки туристичних регіонів, відсутність військових конфліктів, загрози тероризму чи піратства, політична стабільність, а також дотримання міжнародних норм щодо забезпечення прав людини та свободи пересування.

Отже, рекреаційні потреби формуються під впливом численних взаємопов'язаних чинників, кожен із яких має специфічний вплив на вибір і характер відпочинку. Розуміння цих чинників дозволяє ефективно планувати та розвивати рекреаційні території, забезпечуючи оптимальні умови для якісного дозвілля різних груп населення.

Рекреаційні потреби, подібно до інших людських потреб, є результатом історичного розвитку та постійно змінюються. Спочатку вони мали фізіологічний характер, але з розвитком суспільства набули соціального змісту, стаючи частиною загальних суспільних потреб і розвиваючись за відповідними законами.

Ці потреби проявляються на трьох рівнях:

1. **Суспільні потреби:** охоплюють необхідність всього суспільства у відновленні фізичних та психологічних сил, а також у всебічному розвитку кожного його члена. Це включає потребу в розширеному відтворенні соціально-трудового та культурного потенціалу суспільства.

2. **Групові потреби:** відображають інтереси та запити конкретних соціальних груп населення, враховуючи їхні особливості та спільні характеристики.

3. **Індивідуальні потреби:** стосуються особистих потреб кожної людини у відновленні фізичних та духовних сил, а також у самовдосконаленні. Вони можуть включати бажання змінити оточення, покращити здоров'я, зняти втому, пізнавати нове, долати труднощі, задовольняти естетичні потреби, духовно збагачуватися та уникати рутини.

Індивідуальні рекреаційні потреби постійно еволюціонують, впливаючи на структуру та характер рекреаційних потреб відповідних соціальних груп. Діяльність цих груп сприяє формуванню загальносуспільних рекреаційних потреб. Проте вплив індивідуальних та групових потреб на суспільні вторинний; визначальний зворотний вплив, де суспільні потреби відіграють провідну роль.

Взаємозв'язок між суспільними, груповими та індивідуальними рекреаційними потребами діалектичний: усі рівні взаємодіють та впливають один на одного, при цьому суспільні потреби мають визначальний вплив. Така взаємодія забезпечує гармонійний розвиток рекреаційної сфери, враховуючи інтереси як окремих індивідів, так і суспільства в цілому.

Формування рекреаційної діяльності людини базується на певних мотивах, які впливають на вибір виду відпочинку та місця рекреації. Ці мотиви можна класифікувати за кількома ключовими групами.

Психологічні мотиви – пов'язані з необхідністю емоційного розвантаження та підтримання фізичного й психічного здоров'я:

- ✓ потреба у відпочинку та релаксації;
- ✓ бажання займатися спортом і фізичною активністю;
- ✓ необхідність оздоровлення або лікування;
- ✓ прагнення до психологічного розвантаження та відновлення емоційного балансу.

Культурні мотиви – викликані прагненням до особистісного розвитку та розширення світогляду:

- ✓ бажання дізнатися більше про історію, мистецтво, архітектуру та культуру інших країн;
- ✓ потреба у спілкуванні з представниками різних народів;
- ✓ релігійні мотиви, паломництво та духовний пошук.

Міжособистісні мотиви – визначаються соціальними факторами та прагненням змінити звичне середовище:

- ✓ необхідність змінити звичне оточення (місце проживання, роботу, соціальне середовище);
- ✓ відвідування друзів, родичів;
- ✓ бажання знайти нові знайомства та соціальні контакти.

Мотиви престижу – зумовлені бажанням підвищити соціальний статус та здобути визнання:

- ✓ прагнення до зміцнення репутації;
- ✓ потреба у визнанні та оцінці з боку оточення;
- ✓ професійні та ділові інтереси, пов'язані з розширенням контактів і можливостей.

При виборі рекреаційної діяльності людина або група людей керується конкретними цілями, які залежать від особистих установок, соціального статусу, рівня добробуту та культурних особливостей.

Визначення цих потреб є складним процесом, оскільки вони диференціюються за різними критеріями: економічними, демографічними, медико-біологічними, соціальними, соціально-психологічними та природними умовами.

Для аналізу та оцінки рекреаційних потреб використовуються різні методи дослідження, серед яких найбільш ефективні такі:

- вибіркове зондування – аналіз поведінки окремих груп туристів;
- соціологічні опитування – збір інформації про мотивацію та рекреаційні вподобання;
- анкетування – деталізоване вивчення чинників, що впливають на вибір відпочинку;
- спостереження – аналіз поведінкових особливостей туристів у різних видах рекреаційної діяльності.

Як бачимо, мотивація рекреаційної діяльності є багатограним процесом, що об'єднує фізіологічні, соціальні, культурні та економічні фактори. Вивчення цих мотивів дозволяє краще зрозуміти потреби населення у сфері відпочинку та створити умови для їх оптимального задоволення.

Рекреаційні потреби людини знаходять своє втілення у різних видах рекреаційної діяльності, яка виконує важливу роль у підтримці фізичного, психічного та духовного здоров'я.

Рекреаційна діяльність – це система заходів, спрямованих на раціональне використання вільного часу з метою оздоровлення, розширення кругозору, розвитку особистості та емоційного відновлення. Вона здійснюється у спеціально відведених зонах і відрізняється від інших видів діяльності своїм різноманіттям, зміною звичного середовища, незвичністю поведінки людини та самоцінністю самого процесу відпочинку.

Рекреаційна діяльність має як часовий, так і просторовий вимір. Це означає, що її функції реалізуються через організацію рекреаційного простору, що включає природні та антропогенні рекреаційні ресурси. Для ефективного функціонування системи відпочинку необхідно раціонально використовувати рекреаційні об'єкти та території, враховуючи їхні особливості. При цьому важливе є розуміння того, що ті самі чинники, такі як кліматичні умови, рельєф, характер ландшафту чи туристичні атракції, можуть мати як позитивний, так і негативний вплив на відпочинок залежно від конкретної ситуації та індивідуальних уподобань людини.

Організація рекреаційної діяльності повинна базуватися на її основних функціях, які визначають просторове планування та розвиток рекреаційної інфраструктури. Наприклад: для духовного розвитку важливе значення мають території з високою естетичною та пізнавальною цінністю; природні ландшафти, історико-культурні об'єкти, місця духовного значення сприяють самопізнанню, натхненню та особистісному зростанню.

Для фізичного оздоровлення необхідні умови для активного відпочинку, спорту, лікування та реабілітації. У цьому випадку важливо враховувати кліматичні умови, якість повітря, водні ресурси, доступність медичних і спортивних закладів; для соціальної взаємодії потрібні місця, що сприяють комунікації, культурному обміну, об'єднанню людей за спільними інтересами.

Рациональна організація рекреаційного простору сприяє формуванню стійкого рекреаційного потоку, що є важливим фактором соціально-економічного розвитку. Висока привабливість території для відпочинку позитивно впливає на туристичний бізнес, сприяючи розвитку інфраструктури, збільшенню прибутковості рекреаційної сфери та створенню нових робочих місць.

Отже, рекреаційна діяльність є багатофункціональним процесом, що потребує комплексного підходу до її організації, враховуючи як індивідуальні потреби людини, так і економічну доцільність використання рекреаційних територій.

2. Цикли рекреаційної діяльності

Рекреаційна діяльність реалізується через конкретні форми активності, які отримали назву **елементарних рекреаційних занять (ЕРЗ)**. Це неподільні, внутрішньо цілісні рекреаційні дії, що слугують базовими елементами для побудови складніших циклів рекреаційної діяльності.

За даними соціологічних досліджень, кількість таких занять стрімко зростає, подвоюючись кожні 10 років. На початку XXI століття їх зареєстровано понад 100 тисяч, що свідчить про різноманітність варіантів проведення рекреаційного часу. Оскільки робота з таким масивом даних складна, виникла необхідність типізації ЕРЗ, що дозволяє згрупувати їх за спільними характеристиками в **типи рекреаційної діяльності**.

Тип рекреаційної діяльності – це сукупність взаємозамінних елементарних рекреаційних занять, які мають спільні цілі та функціональні особливості. Всі вони розподіляються на **дві великі групи**:

1. Група відновлення

Ця група спрямована на відновлення фізичних та психічних сил людини:

- **Рекреаційно-лікувальні заняття** – включають жорстко регламентовані методи санаторно-курортного лікування (бальнеолікування, грязелікування, кліматотерапія тощо).
- **Рекреаційно-оздоровчі заняття** – охоплюють ширший спектр активностей, таких як прогулянки, купання, сонячні ванни та інші форми дозвілля, що не мають суворих обмежень.

2. Група розвитку

Ця група спрямована на активний розвиток особистості та фізичних можливостей:

- **Рекреаційно-спортивні заняття** – включають всі види спорту, що сприяють зміцненню фізичного здоров'я та витривалості.
- **Рекреаційно-пізнавальні заняття** – передбачають культурний розвиток особистості, включаючи екскурсії, відвідування музеїв, театрів, концертних залів тощо.

Класифікація ЕРЗ за рівнем значущості

Елементарні рекреаційні заняття поділяються залежно від їх ролі у структурі рекреаційної діяльності:

1. **Цільові ЕРЗ** – це основні заняття, які визначають мотив рекреаційної діяльності. Наприклад, якщо головною метою подорожі є культурно-пізнавальний відпочинок, екскурсія буде цільовим заняттям.
2. **Додаткові ЕРЗ** – це заняття, які не є головною метою відпочинку, але урізноманітнюють та доповнюють цикл рекреаційної діяльності. Наприклад, у лікувальному туризмі екскурсія може бути додатковою активністю, що робить перебування більш цікавим.
3. **Супутні ЕРЗ** – це заняття, що не мають специфічного рекреаційного ефекту, але необхідні за фізіологічними чи технологічними причинами. Наприклад, під час ділового туризму прогулянка містом може бути супутнім заняттям.

Характеристики взаємозв'язків між ЕРЗ

Елементарні рекреаційні заняття тісно взаємопов'язані та взаємодіють у рамках циклів рекреаційної діяльності. Їхні взаємозв'язки визначаються такими характеристиками:

- **Взаємозамінність (альтернативність)** – можливість замінити одне заняття іншим без суттєвих втрат для рекреаційної мети. Наприклад, якщо збір грибів неможливий, його можна замінити збиранням ягід або лікарських трав.
- **Взаємозумовленість** – це логічна послідовність виконання рекреаційних занять, що формує **режим рекреаційної діяльності**. Наприклад, після активного спортивного відпочинку доцільно включити відновлювальні процедури.
- **Протипоказаність** – це несумісність певних ЕРЗ у конкретний час або для певної категорії рекреантів. Наприклад, активні фізичні навантаження можуть бути протипоказані людям із серцево-судинними захворюваннями.
- **Атрактивність** – це рівень привабливості рекреаційного заняття для конкретної особи чи групи людей. Вона визначає суб'єктивну зацікавленість у певному виді дозвілля та впливає на мотивацію рекреантів.

Елементарні рекреаційні заняття є основою всієї рекреаційної діяльності. Їх систематизація та класифікація дозволяють краще організовувати процес відпочинку, підвищуючи його ефективність та відповідність індивідуальним і суспільним запитам. Раціональне поєднання ЕРЗ у рекреаційних циклах забезпечує баланс між активним та пасивним відпочинком, створюючи умови для гармонійного розвитку людини та збереження її здоров'я.

Однією з ключових особливостей організації рекреаційної діяльності є комбінування різних видів рекреаційних занять, що створює цикли рекреаційної діяльності (ЦРД). Вони формуються шляхом повторюваних стійких комбінацій рекреаційних занять, що реалізуються протягом певного періоду часу.

Цикл рекреаційної діяльності (ЦРД) – це періодично повторювана, стійка у часі та структурі комбінація рекреаційних занять, спрямована на задоволення рекреаційних потреб рекреантів. ЦРД поєднує різноманітні елементарні рекреаційні заняття (ЕРЗ), які можуть бути взаємозалежними, взаємозамінними або взаємовиключними.

Цикли рекреаційної діяльності мають важливе практичне значення як для самих рекреантів, так і для організаторів рекреаційного бізнесу:

1. **Раціоналізація відпочинку** – знання про структуру ЦРД дозволяє правильно організувати дозвілля, оптимізувати баланс між активним та пасивним відпочинком, що сприяє ефективному відновленню сил.

2. **Ефективне задоволення рекреаційних потреб** – при грамотному формуванні ЦРД можливо максимально врахувати запити рекреантів, що дозволяє зробити відпочинок більш якісним та насиченим.
3. **Підвищення економічної ефективності рекреаційних послуг** – розуміння циклів рекреаційної діяльності дозволяє бізнесу формувати найбільш затребувані туристичні продукти та максимізувати прибутки.

Більшість людей формують свої рекреаційні цикли інтуїтивно, виходячи з власних уподобань, соціальних норм, модних тенденцій, рівня доходів та доступності рекреаційних послуг. Однак самостійно організована діяльність далеко не завжди відповідає реальним рекреаційним потребам, що може призводити до неефективного або недостатнього відновлення сил.

Тому при формуванні ЦРД необхідно враховувати **дві ключові вимоги**:

1. **Рекреаційна корисність** – відповідність циклу фізіологічним, психологічним та соціальним потребам людини.
2. **Індивідуальна привабливість** – суб'єктивна зацікавленість рекреанта у певному виді дозвілля.

Організатори відпочинку повинні враховувати взаємозв'язок між рекреаційними заняттями, щоб забезпечити оптимальне поєднання активностей та створити найбільш ефективні цикли відпочинку.

За дослідженнями І. Зоріна, існують 17 основних циклів рекреаційної діяльності, більшість із яких мають туристичний характер:

1. **Водний** – включає відпочинок на водних об'єктах (плавання, яхтинг, дайвінг, риболовля).
2. **Альпійський** – гірськолижний відпочинок у високогірних районах.
3. **Альпіністський** – підкорення гірських вершин, скелелазіння, експедиції.
4. **Активно-оздоровчий** – заняття фітнесом, йога-тури, піші прогулянки, велосипедні мандрівки.
5. **Комерційно-діловий** – поїздки, пов'язані з бізнесом, конференціями, симпозіумами.
6. **Лікувально-курортний** – відвідування санаторіїв, бальнеологічних і грязелікувальних курортів.

7. **Культурно-історичний (екскурсійний)** – подорожі для ознайомлення з пам'ятками архітектури, музеями, історичними місцями.
8. **Мисливсько-рибальський** – включає полювання, риболовлю, екстремальний туризм.
9. **Паломницький** – подорожі до релігійних святинь та місць духовного значення.
10. **Приморський** – відпочинок на морських узбережжях, пляжний туризм.
11. **Пригодницький** – включає подорожі в екзотичні місця, сафарі, експедиції.
12. **Розважальний** – відвідування парків розваг, нічних клубів, фестивалів.
13. **Спортивний** – участь у спортивних заходах, фан-туризм.
14. **Фестивально-конгресний** – подорожі, пов'язані з відвідуванням фестивалів, виставок, форумів.
15. **Екологічний** – екотуризм, подорожі в природні заповідники, національні парки.
16. **Екзотичний** – подорожі в унікальні, маловідомі місця, що мають нестандартні умови перебування.
17. **Етнографічний** – знайомство з традиціями, культурою та побутом різних народів.

Кожен з цих циклів відрізняється специфікою рекреаційних занять, регламентом, територіальною прив'язкою та інтенсивністю відпочинку.

Цикли рекреаційної діяльності є основним механізмом організації дозвілля, що дозволяє оптимізувати відпочинок та ефективно задовольняти рекреаційні потреби. Вони формуються на основі поєднання різних елементарних рекреаційних занять і забезпечують гармонійний баланс між активним і пасивним відпочинком. Організаторам рекреації необхідно ретельно розробляти ЦРД, щоб вони відповідали індивідуальним та суспільним запитам, що сприятиме підвищенню їх економічної ефективності та якості наданих послуг.

Послідовність елементарних рекреаційних занять із фіксованою тривалістю та інтенсивністю визначається як **рекреаційний режим**. Це система організації дозвілля, що визначає оптимальне поєднання рекреаційних активностей для максимального ефекту відпочинку та оздоровлення.

Одним із найбільш регламентованих рекреаційних режимів є лікувальний цикл, де санаторно-курортне лікування проходить за суворим розкладом, встановленим лікарем. Типові лікувальні та оздоровчі цикли включають:

- **адаптаційний період** – поступове пристосування організму до нових умов;
- **основний лікувальний (оздоровчий) період** – активне застосування лікувальних процедур;
- **екскурсійний період** – культурно-пізнавальна або розважальна складова.

Окрім лікувального, існують **добовий, канікулярний та життєвий цикли**, які відрізняються різноманітністю рекреаційних занять та тривалістю їх реалізації.

Цикли рекреаційної діяльності нижчого рівня можуть діяти самостійно або входити до більш складних структур – рекреаційних кластерів. **Рекреаційний кластер** – це поєднання різних циклів рекреаційної діяльності в єдину систему, що забезпечує комплексне обслуговування рекреантів.

Наприклад, **спортивно-оздоровчий кластер** включає такі складові:

- **Спортивне обслуговування** (стадіони, спортзали, басейни);
- **Медичне обслуговування** (фізіотерапія, масаж, дієтотерапія);
- **Транспортне обслуговування** (перевезення до місць відпочинку);
- **Побутове обслуговування** (готелі, ресторани, магазини);
- **Розважальне обслуговування** (концерти, парки атракціонів).

Такі кластери створюють більш комфортні умови для рекреації, адже забезпечують комплексне задоволення рекреаційних потреб у межах певної території.

Географічна організація рекреаційних кластерів

Рекреаційні кластери можуть бути **структуровані** як:

1. **По вертикалі** – у вигляді міжрегіональних рекреаційних комплексів (об'єднання рекреаційних кластерів у межах країни або кількох країн).
2. **По горизонталі** – у вигляді територіальних рекреаційних систем, що охоплюють окремі регіони або курортні зони.

За визначенням О. Топчієва та Ван Ціншеня, міжрегіональний рекреаційний комплекс – це сукупність рекреаційних кластерів на рівні країни.

Циклічність рекреаційної діяльності безпосередньо впливає на функціональне зонування територій відпочинку. Кожен вид рекреації має:

- свій радіус обслуговування – відстань, яку туристи готові подолати для участі у певному виді рекреаційної діяльності;
- поріг обслуговування – мінімальна кількість відвідувачів, необхідна для економічної доцільності функціонування рекреаційного об'єкта.

Завдяки розвитку швидкісного транспорту, радіус рекреаційних поїздок постійно збільшується, що розширює географію відпочинку та сприяє формуванню нових рекреаційних кластерів.

Таблиця 1

Середні параметри просторово-часової локалізації циклів рекреаційної діяльності

Цикл	Час / доба	Радіус поїздки, км
Добовий	0,1 – 0,2	1 – 2
Вихідного дня	1,0 – 2,0	100 – 200
Річний	20,0 – 30,0	2000 – 3000

Поділ вільного часу за характером його використання на щоденний, щотижневий і щорічний є важливим методологічним підходом, що допомагає аналізувати структуру відпочинку та його ефективне використання для рекреаційних потреб. Така диференціація дозволяє вивчати рекреаційну діяльність з позиції періодичності та просторового розташування.

Основні рівні рекреаційної активності

1. Щоденна рекреація

◆ Тісно пов'язана з житловим середовищем та міською інфраструктурою.

◆ Організовується в межах населеного пункту та залежить від наявності зелених зон, парків, спортивних майданчиків.

◆ Включає такі види активностей:

- прогулянки;
- водні процедури;
- фізичні вправи;
- читання;
- перегляд телепередач;
- самоосвіта.

2. Щотижнева рекреація

- ◆ Організовується на вихідні дні, здебільшого за межами міста.
- ◆ Визначальним фактором є наявність приміських рекреаційних зон (парки, ліси, озера, туристичні бази).

- ◆ Основні види рекреаційної активності:

- активний відпочинок на воді;
- спортивні ігри;
- екскурсійні тури;
- мисливсько-рибальські тури;
- розважальні заходи.

3. Щорічна рекреація

- ◆ Найбільш тривалий та змістовний відпочинок, що припадає на відпустки та канікули.

- ◆ Залежить від розташування курортних зон, національних парків, міжнародних туристичних напрямків.

- ◆ Основні типи рекреаційної діяльності:

- оздоровчий туризм;
- спортивний туризм;
- курортний відпочинок;
- культурно-історичні подорожі.

Просторовий розподіл рекреації

Рис. 1. Умовна відповідність між періодами вільного часу і вибором рекреаційних просторів: 1 – щоденний відпочинок; 2 – щотижневий відпочинок; 3 – щорічний відпочинок.

Відповідно до періодичності рекреаційної діяльності, виділяють три просторові рівні рекреації:

- 1) Рекреація всередині населеного пункту – пов'язана із щоденним вільним часом.

2) Приміська (місцева) рекреація – щотижневий відпочинок у вихідні дні, що реалізується у приміських зонах.

3) Щорічна рекреація – відпочинок у період відпусток і канікул, що може бути: внутрішньо-районною (в межах регіону); загальнодержавною (подорожі по країні); міжнародною (туризм за межами держави).

Сучасний розвиток рекреаційної діяльності характеризується двома основними тенденціями, що відображають зміни у структурі рекреаційних потреб:

1. Абсолютне зростання всіх видів рекреаційної діяльності:

↪ Попит на рекреаційні послуги зростає, оскільки люди приділяють більше уваги відпочинку, оздоровленню та підвищенню якості життя.

↪ Удосконалення інфраструктури, покращення транспортної доступності та розвиток туристичного ринку сприяють збільшенню кількості рекреантів у різних секторах туризму.

2. Збільшення частки оздоровчо-лікувально-розважальних занять:

↪ Люди все більше орієнтуються на поєднання відпочинку з оздоровленням, що сприяє активному розвитку санаторно-курортного туризму, велнес-туризму та фітнес-програм

↪ Популярність набирають екологічний туризм, SPA-тури, йога-ретрити, що спрямовані не лише на відпочинок, а й на фізичне та психологічне відновлення

↪ Розважальні елементи стають невід’ємною частиною відпочинку: аквапарки, тематичні парки, фестивалі, інтерактивні екскурсії.

3. Поява нових видів рекреаційних занять:

↪ Кількість рекреаційних занять подвоюється кожні 10 років, що пояснюється швидкими змінами у стилі життя, технологічним прогресом та урізноманітненням дозвілля.

↪ Наприклад, з появою цифрових технологій розвивається віртуальний туризм, а популяризація активного способу життя сприяє зростанню попиту на екстремальні види рекреації (дайвінг, хайкінг, параглайдінг).

3. Типологія рекреаційної діяльності

Вивчення рекреаційної діяльності передбачає різні підходи до її класифікації, які ґрунтуються на визначенні ключових критеріїв. У науковій літературі представлено широкий спектр класифікаційних

моделей, що сприяють системному аналізу рекреаційного сектора, оптимізації його розвитку та вдосконаленню територіальної організації рекреаційного господарства. Проведення класифікації дозволяє науково обґрунтувати попит на окремі види рекреаційних послуг та визначити закономірності їх функціонування.

Основні підходи до класифікації рекреаційної діяльності

Значний внесок у розробку класифікаційних підходів зробив В. Азаров, який запропонував розподіл рекреаційної діяльності за такими критеріями:

- **Мета відпочинку** (оздоровлення, лікування, пізнання, спорт тощо);
- **Форма організації** (самостійна, організована туроператорами);
- **Тривалість перебування** (короткочасна, довготривала);
- **Сезонність** (зимова, літня, міжсезонна);
- **Використання транспорту** (автотуризм, авіаперельоти, круїзний відпочинок).

На сучасному етапі рекреаційну діяльність класифікують на основі ширшого переліку факторів, зокрема:

- **Мета рекреації** – лікувальна, оздоровча, спортивна, пізнавальна, розважальна;
- **Спосіб організації** – самостійні подорожі, групові поїздки, корпоративні тури;
- **Тривалість відпочинку** – короткотривала (до 3 днів), середньотривала (4-14 днів), довготривала (від 15 днів);
- **Сезонність** – рекреація може бути літньою, зимовою або позасезонною;
- **Вік рекреантів** – дитяча, молодіжна, доросла, сімейна, рекреація для літніх людей;
- **Кількість учасників** – індивідуальна, парна, групова, масова;
- **Тип транспортних засобів** – піший, велотуризм, автомобільний, залізничний, авіаційний, морський.

Незважаючи на наявність різних підходів, єдиної загальноприйнятої класифікації досі не розроблено, оскільки рекреаційна діяльність багатогранна та динамічно змінюється під впливом соціальних, економічних і технологічних факторів. Якщо раніше класифікація базувалася переважно на лікувальних, оздоровчих, спортивних і пізнавальних аспектах, то нині дедалі більше уваги приділяється розважальним та культурно-дозвілєвим формам відпочинку.

Отже, класифікація рекреаційної діяльності відіграє важливу роль у плануванні туристичних послуг, дозволяючи адаптувати їх до потреб різних категорій рекреантів та формувати ефективні стратегії розвитку галузі.

Таблиця 2

Класифікація рекреаційної діяльності

За головним мотивом рекреації	За характером використання рекреаційних ресурсів	За правовим статусом	За тривалістю	За територіальною ознакою	За сезонністю	За характером організації	За віковою структурою	За кількістю учасників	За ступенем рухливості	За суб'єктністю	За використанням транспортних засобів
Лікувальна	Клімато-, бальнео- та грязелікування або їх поєднання; кумисолікування	Національна (внутрішня), міжнародна (іноземна)	Короткочасна, тривала	Приміська (місцева), внутрірайонна, загальнодержавна, міжнародна	Цілісна, сезонна (зимова, літня)	Регламентована, самодіяльна (організована, неорганізована)	Дитяча, молодіжна, доросла, змішана, для осіб похилого віку	Індивідуальна, сімейна, групова	Стаціонарна, кочова	Організаторів, відпочиваючих	Автомобільна (індивідуальна), залізнична, теплохідна, авіаційна (рейсова, чартерна),
Пізнавальна	Маршрутна, прогулянкова, спортивна, промислово-прогулянкова, купально-пляжна, водно-спортивна, мисливська і ін.										
Розважальна (спортивно-оздоровча)	Натуралістична, культурно-історична										

Рекреаційна діяльність може бути класифікована за різними критеріями, серед яких важливими є кількість учасників та характер організації.

1. За кількістю учасників

Кількість учасників рекреаційної діяльності має велике значення для її організації. Вона може бути розподілена за такими категоріями:

- **Індивідуальна рекреація** – від одного до п'яти учасників, що включає як індивідуальні поїздки, так і сімейні відпочинки. Зазвичай це стосується таких видів діяльності, як лікувальний, діловий та освітній туризм.

- **Сімейна рекреація** – три-п'ять осіб. Зазвичай включає відпочинок родин, зокрема для оздоровлення, розваг та пізнавальних подорожей.

- **Групова рекреація** – від 10 осіб і більше. Це часто організовані групи для участі в **спортивних, оздоровчих та культурно-пізнавальних заходах**.

- **Масова рекреація** – велика кількість учасників, часто з організацією на спеціалізованих рекреаційних територіях, як-от пляжі, гідропарки або великі парки культури та відпочинку.

2. За характером організації

Рекреаційна діяльність також класифікується на регламентовану (сплановану) та самодіяльну залежно від того, чи вона організована заздалегідь:

- **Регламентована рекреація (організована)** – передбачає чітко спланований маршрут, надання послуг фірмами-посередниками, з попереднім бронюванням і оплатою. Прикладом є екскурсії, екологічні тури, пізнавальні подорожі, які включають конкретний набір послуг (транспорт, проживання, екскурсійне обслуговування).

- **Самодіяльна рекреація (неорганізована)** – рекреанти самостійно планують свій відпочинок, не звертаючись до посередницьких компаній. Це може бути піший похід, виїзд на пікнік, або відвідування місцевих природних або культурних об'єктів без попереднього планування чи оплати послуг.

3. За територіальним охопленням

Рекреаційна діяльність також класифікується в залежності від території, на якій вона здійснюється:

- **Рекреація в межах населених пунктів** – відпочинок в містах та поселеннях, що є місцем постійного проживання, включаючи різноманітні міські парки, зони для відпочинку та культурно-розважальні об'єкти.

- **Приміська або місцева рекреація** – відпочинок у межах близьких до міста територій, як-от пікніки в лісопаркових зонах або виїзди на природні рекреаційні об'єкти поблизу міст.

- **Дальня рекреація** – це відпочинок на відстані від основного місця проживання, включаючи поїздки до інших міст, курортів або інші віддалені місця, що вимагають більших зусиль для організації поїздки.

Класифікація рекреаційної діяльності за різними критеріями

1. За тривалістю. Рекреаційна діяльність може бути класифікована за тривалістю на два основні типи:

- **Короткочасна** (до 1 доби): Зазвичай охоплює щоденний та щотижневий (уїк-енд) відпочинок, коли рекреація здійснюється в межах постійного місця проживання.

- **Тривала** (понад 1 добу): Відповідає поняттю туризму, коли відпочинок потребує значно більшої кількості часу та зазвичай пов'язаний з подорожами.

2. За правовим статусом

- **Внутрішня рекреація (національна):** Відпочинок на території власної країни для її мешканців.

- **Зовнішня рекреація (міжнародна):** Подорожі за кордон для рекреантів, які перебувають не на території своєї постійної країни проживання.

3. За рухливістю

- **Стаціонарний туризм:** Включає подорожі з перебуванням на одному місці, зазвичай це курортні зони або санаторії. Це туризм, коли людина переїжджає в певну локацію і залишається на ній для оздоровлення чи відпочинку (наприклад, лікувальний туризм).

- **Кочовий туризм:** Включає постійне переміщення, тобто туристи часто змінюють місця перебування (наприклад, пішохідні походи, автоподорожі). Оцінка рекреаційних ресурсів може змінюватися залежно від типу туризму, наприклад, для пішого туризму важливі ландшафти та маршрути, тоді як для стаціонарного туризму – це транспортна доступність та спеціалізовані зони відпочинку.

4. За сезонністю. Рекреація може бути сезонною або цілорічною:

- **Сезонна рекреація:** Залежить від природних і соціально-економічних факторів. Наприклад, в приморських зонах зимова зайнятість знижується в 3-4 рази порівняно з літніми місяцями через сезонний попит. Сонце є важливим об'єктивним фактором, що визначає сезонність, тому більшість людей віддає перевагу відпочинку влітку, в сонячний період. Оскільки більшість підприємств і закладів дотримуються літнього графіка відпусток, це створює додаткове навантаження на рекреаційні об'єкти саме в цей час.

- **Цілорічна рекреація:** Деякі види рекреаційної діяльності, особливо лікувально-курортні послуги, доступні цілий рік, хоча й можуть спостерігатися певні коливання попиту.

5. За транспортними послугами. Туризм також класифікується залежно від характеру використовуваних транспортних засобів:

- **Автомобільний туризм:** Здійснюється переважно на особистих автомобілях або орендованих транспортних засобах.

- **Автобусний туризм:** Включає групові поїздки автобусами на різні відстані.

- **Авіаційний туризм:** Це рейсові або чартерні авіаперельоти, які є одним із основних способів транспортування для довгих подорожей.

- **Залізничний туризм:** Використовує поїзди для перевезень, що часто є зручним для міжміських або міждержавних подорожей.

- **Теплохідний туризм:** Це морські, річкові та озерні круїзи, які зазвичай включають як транспорт, так і рекреаційні послуги під час подорожі.

Класифікація туризму за цілями є складним завданням через значну різноманітність форм відпочинку та численну кількість видів і підвидів туризму. Це добре ілюструється висловом: «скільки туристів, стільки й різних цілей їхніх мандрівок». Однак, навіть з урахуванням цієї різноманітності, узагальнення цілей туризму має значне наукове і практичне значення. Визначення та класифікація допомагає організаторам відпочинку:

- здійснювати статистичний облік;
- прогнозувати попит;
- планувати організацію програм подорожей;
- конструювати рекреаційні цикли.

Основні цілі туризму в класичній теорії. У класичній теорії туризму виділяються такі основні цілі подорожей:

- Відпочинок і оздоровлення;
- Лікування;
- Пізнання (туризм для розширення кругозору);
- Спортивні цілі;
- Релігійні цілі (паломництво);
- Професійно-ділові цілі (участь у конференціях, бізнес-заходах);
- Освітні цілі (учбові поїздки, стажування);
- Гостьові цілі (відвідування родичів та друзів);
- Інші цілі.

Хоча віднесення деяких цілей до рекреаційної діяльності може викликати суперечності, це часто необхідно для комплексного підходу до аналізу туризму. Наприклад: діловий туризм – участь у конференціях, семінарах, виставках зазвичай не ставить за мету відновлення фізичних і духовних сил, оскільки він потребує значної ментальної активності та високої кваліфікації. Однак такі поїздки часто включають елементи рекреації, як-от екскурсії та відвідування культурних об'єктів. Такі елементи дозволяють туристам відновлювати сили в межах ділових поїздок.

Освітній туризм: включає подорожі з метою навчання, стажування, участі в освітніх заходах, але також часто передбачає відпочинок та культурні заходи, що можуть мати рекреаційний характер.

Гостьовий туризм: поїздки для відвідування родичів або друзів також можуть мати елементи рекреації, оскільки під час таких поїздок часто організовуються відпочинкові заходи, екскурсії чи спільний активний відпочинок.

Ці суперечності вказують на важливість подальших досліджень і уточнень щодо класифікації туризму. Оскільки сучасний туризм є комплексним і багатогранним процесом, важливо враховувати перехресні аспекти різних видів туризму, що можуть поєднувати в собі як професійні, так і рекреаційні компоненти.

Оздоровчий туризм – один із найбільш популярних і масових видів туризму у світі. Його основною метою є не тільки відпочинок, а й отримання задоволення та фізичне відновлення. Цей вид туризму складає близько 70% світового туристичного потоку, і він має велику кількість різноманітних форм та видів активності, що поєднують різні елементи рекреаційної діяльності.

Одним із найбільш поширених напрямів в оздоровчому туризмі є **купально-пляжний відпочинок**, який включає: купання та сонячні ванни на пляжах, прогулянки по узбережжю, ігри в м'яч, водні лижі та інші водні активності. Пляжні курорти на узбережжях різних океанів і морів, таких як Іспанія, Туреччина, Мексика, Бразилія та Таїланд, користуються особливою популярністю. Ці країни мають розвинену інфраструктуру для відпочинку біля води.

Прогулянковий і промислово-прогулянковий туризм. Прогулянковий туризм полягає в активних прогулянках на свіжому повітрі, огляді краєвидів, а також заняттях, такими як: збирання грибів, ягід, коралів, морських молюсків тощо. Цей вид туризму розповсюджений у Швейцарії, Норвегії та Канаді, де природні умови сприяють розвитку активного відпочинку на природі.

Маршрутний туризм включає подорожі, що можуть бути як спортивними, так і любительськими. В залежності від характеру перешкод, він поділяється на: рівнинний туризм (пішохідні прогулянки, велосипедні тури); гірський туризм (альпінізм, гірські походи). Непал, Швейцарія і Італія є популярними країнами для гірських походів і альпінізму, де туристи можуть підкорювати високі гори та насолоджуватись природними пейзажами.

Водний туризм включає різноманітні види активностей на воді: водно-моторний спорт, водні лижі, гребля на каное, парусний спорт. Греція, Італія та Австралія є популярними напрямками для водного туризму, де туристи можуть займатися водними видами спорту та насолоджуватися прогулянками на яхтах та катамаранах.

Підводний туризм, зокрема спортивне дайвінг та археологічний підводний туризм, набирає популярності, оскільки багато туристичних напрямків мають доступ до затонулих кораблів та інших історичних об'єктів. Єгипет (Червоне море), Мальдіви, Фіджі є місцями, де розвинений підводний туризм, що приваблює любителів дайвінгу з усього світу.

Інші види туризму. Популярні також: **риболовний туризм**, який поширений у Канаді, Скандинавії, Новій Зеландії; **полювальний туризм**, який можна зустріти в таких країнах, як Фінляндія, Швеція, Нова Зеландія; **гірськолижний туризм** та **альпінізм**, популярні в Австрії, Франції, Швейцарії, Японії.

Оздоровчий туризм займає важливе місце в світовому туристичному потоці завдяки різноманітності своїх видів і форм. Він включає численні активності від пляжного відпочинку до гірських походів, від водного спорту до підводного туризму. Країни, що пропонують ці види рекреаційної діяльності, зазвичай мають природні ресурси та розвинену інфраструктуру для забезпечення комфорту туристів і підтримки високого рівня рекреаційних послуг.

Лікувальний туризм є специфічним видом туризму, основна мета якого – медичне обстеження, реабілітація організму після хвороби, профілактика захворювань або загальне оздоровлення в місцевостях, що відрізняються від постійного місця проживання. Для цього необхідні природні ресурси (мінеральні джерела, лікувальні грязі), а також кваліфіковані медичні послуги. В зв'язку з таким підходом вживаються й інші терміни, зокрема **лікувально-оздоровчий** та **курортний туризм**.

Лікувальна рекреація поділяється на такі групи за основними лікувальними чинниками:

1. **Кліматолікування** – використання природного клімату для покращення здоров'я.
2. **Бальнеолікування** – лікування мінеральними водами.
3. **Грязелікування** – використання лікувальних грязей.

Іноді ці методи комбінуються, утворюючи такі напрями, як бальнео-грязелікування, клімато-грязелікування або клімато-бальнео-грязелікування.

Характеристики лікувального туризму.

1. Тривалість перебування. Лікувальний процес потребує певного часу, зазвичай не менше трьох тижнів, щоб досягти помітного лікувального ефекту.

2. Дотримання режиму. Лікування передбачає суворе дотримання режиму процедур, що є важливою частиною процесу відновлення.

3. Вартість. Лікувальний туризм зазвичай має порівняно високу вартість через необхідність постійного медичного супроводу та використання спеціалізованих послуг.

4. Вік туристів. Зазвичай лікувальні курорти відвідують особи старшого віку та діти, оскільки вони потребують оздоровлення або реабілітації.

У останні десятиліття інтерес до лікувального туризму зростає, оскільки курорти вже не обмежуються лише лікувальними послугами, а стають поліфункціональними оздоровчими центрами. Це зумовлено кількома факторами:

1. Зміна характеру попиту: люди середнього віку, особливо зайняті в робочому процесі, стали більш орієнтовані на підтримку фізичної форми через антистресові програми та відновлювальні процедури. Вони шукають інтенсивні курси лікування та оздоровлення за короткий період.

2. Зменшення державної підтримки: курорти більше не можуть покладатися лише на державні субсидії, тому вони змушені диверсифікувати свої послуги, щоб залучити більше клієнтів. Це може включати осучаснення лікувальних програм, введення новітніх методів оздоровлення, таких як детоксикація, фітнес-програми, та антистресові курси.

Сучасні тенденції

1. Зростаючий попит на здоровий спосіб життя: Відновлення фізичного та психологічного здоров'я стає важливим аспектом не тільки для людей з конкретними захворюваннями, але й для тих, хто хоче підтримувати гарну фізичну форму. Курорти Франції, як-от Прованс, пропонують SPA-процедури та фітнес-програми, що охоплюють психологічне розслаблення та фізичну відновленість.

2. Гнучкість тривалості та режиму лікування: Зміни в підходах до лікування призвели до більш гнучких режимів лікувальних курсів, що дозволяє короткостроковим клієнтам отримати необхідні послуги за короткий час. Курорти Греції пропонують 5-денні інтенсивні курси для людей, які мають обмежений час.

Лікувальний туризм, зокрема лікувально-оздоровчі та курортні послуги, активно розвивається, враховуючи нові вимоги здорового способу життя та гнучкі підходи до надання медичних послуг. Курорти постійно адаптуються до потреб клієнтів, вводячи нові програми, що поєднують оздоровлення та рекреацію, щоб задовольнити запити різних груп населення в різних країнах.

Основним мотивом **пізнавальних подорожей** є бажання задовольнити цікавість та пізнавальні інтереси, а також підвищити освітній рівень. Пізнавальний туризм охоплює різноманітні аспекти подорожей, в яких людина відвідує культурні та природні об'єкти, ознайомлюється з життям, традиціями та звичаями інших народів. Це один із найбільш різноманітних видів туризму, що включає не лише культурні аспекти, але й можливість відвідати святкові заходи, фестивалі та події.

Типи пізнавального туризму

1. Культурно-пізнавальні подорожі

Такі подорожі передбачають відвідування історико-культурних центрів і об'єктів, що мають значення для різних етапів історії та культурної спадщини. Ці подорожі зазвичай пов'язані з відвідуванням музеїв, палаців, історичних місць та пам'яток. Рим, Флоренція, Венеція – це лише кілька з численних міст, що приваблюють туристів своєю культурною спадщиною і історичними пам'ятками. Піраміди Гізи, храм Луксора та інші археологічні пам'ятки привертають тих, хто хоче дізнатися більше про давньоєгипетську цивілізацію.

2. Культурно-розважальні подорожі

Включають відвідування музеїв, виставок, картинних галерей, театрів та участь у культурних заходах, таких як фестивалі, театральні вистави, музичні святкування та конкурси. Відвідування таких заходів дає можливість не лише пізнати культуру, а й брати активну участь у культурному житті країни. Париж є одним із головних культурних центрів світу, де можна відвідати Лувр та багато інших культурних установ. Греція: Афінський фестиваль театру та музики приваблює туристів унікальними виставами та концертами.

3. Подієвий туризм

Включає участь туристів у масових культурних заходах – театральних святкових виставах, музичних фестивалях, карнавалах та реконструкціях історичних подій. Такі

подорожі часто проводяться у певні періоди року і привертають туристів, які хочуть стати частиною важливих культурних подій. Карнавал в Ріо-де-Жанейро є одним із найбільших та найпопулярніших святкових заходів, який приваблює туристів з усього світу. Октоберфест в Мюнхені – традиційне свято пива, яке збирає тисячі туристів щороку.

4. Розважальні тури

Це короткочасні тури (2-4 дні), які часто орієнтовані на участь туристів у святкових програмах – наприклад, різдвяні та великодні свята, святкування календарних свят, відвідування тематичних парків та інших заходів, що спрямовані на розвагу і відпочинок. Діснейленд в Каліфорнії є одним з найбільш відвідуваних тематичних парків, де туристи можуть насолоджуватися святами та розвагами. Віденський бал – традиційний бал, що проводиться в австрійській столиці, також є популярним святковим заходом для туристів.

Пізнавальний туризм включає не тільки традиційне відвідування культурних пам'яток, але й різноманітні культурно-розважальні заходи, події та фестивалі, що забезпечують глибоке занурення в традиції та культуру різних народів. Його популярність продовжує зростати, оскільки туристи дедалі більше прагнуть поєднувати відпочинок із культурним та освітнім розвитком.

Спортивний туризм – вид подорожі, який передбачає активні і цілеспрямовані заняття фізичною підготовкою, спортивними вправами, тренуванням. Головне завдання спортивного туризму – забезпечення можливостей для занять обраним видом спорту; не олімпійський вид спорту, внесений в єдину спортивну класифікацію, який включає різноманітні туристсько-фізкультурні заняття і спортивні походи всіх категорій складності, чемпіонати, першості, змагання, комплексні заходи (зльоти), експедиції. Виділяють такі види спортивного туризму: пішохідний, лижний, гірський, водний, велосипедний, автомобільний, мотоциклетний спелеотуризм, вітрильний, кінний. Основна *мета спортивного туризму* – підвищення туристської майстерності, удосконалення техніки й тактики проходження маршрутів, відпрацювання різноманітних прийомів страховки, освоєння нових видів туристичного спорядження, а також активна пропаганда туризму.

Рис. 2. Види пізнавального туризму

Основними сегментами ринку споживачів є любителі спорту, спортсмени, туристи-похідники. Забезпечення безпеки туристів є однією з головних умов спортивного туризму. Вона забезпечується наймом кваліфікованих інструкторів, раціональним прокладанням траси маршруту, контролем за станом траси і спортивних споруд, роботою контрольно-рятувальних служб, страхуванням туристів.

4. Соціальні функції рекреаційної діяльності (медико-біологічні, соціокультурні, економічні), їх зв'язок з навколишнім середовищем

Рекреаційна діяльність виконує важливі завдання у житті суспільства, зокрема:

- формування всебічно розвиненої особистості;
- відновлення та розвиток фізичних і психічних сил;
- розвиток господарської структури регіонів;
- збільшення зайнятості населення;
- забезпечення грошових надходжень у бюджет;
- сприяння збиранню народів.

Ці функції відображають широке коло завдань, тому не можна визначити їх однозначно. У загальному вигляді їх можна поділити на чотири основні групи:

1. Медико-біологічна функція;
2. Соціально-культурна функція;
3. Економічна функція;
4. Виховна функція.

Медико-біологічні функції рекреації реалізуються через санаторно-курортне лікування та оздоровлення. Це включає два основні аспекти:

- ✓ **Лікування** – відновлення здоров'я після перенесених захворювань;
- ✓ **Оздоровлення** – зняття втоми, як виробничої, так і повсякденної.

Активні види рекреації сприяють швидкому відновленню, ніж пасивні. Важливо організовувати рекреаційну діяльність з урахуванням:

- розвитку активних видів відпочинку, що пов'язані з фізичними навантаженнями;
- урізноманітнення діяльності для досягнення максимального ефекту оздоровлення;
- урахування потреб різних вікових та соціальних груп, що дозволяє забезпечити вибір занять відповідно до індивідуальних можливостей і уподобань.

Соціально-культурна функція. Це одна з найважливіших функцій рекреації, оскільки вона допомагає задовольнити духовні потреби людини, зокрема в пізнанні навколишнього світу та культурної спадщини. Рекреація відкриває можливості для взаємодії з природними та культурними цінностями. Часто спостерігається поєднання пізнавальних і розважальних функцій, що взаємно доповнюють одна одну, наприклад, у таких центрах, як Лас-Вегас, Сан-Сіті, Монте-Карло, Діснейленд і Євроленд.

Економічна функція. Рекреація виконує кілька економічних функцій:

1. Розширене відтворення робочої сили – через підвищення працездатності, зменшення захворюваності та покращення життєвого тону.
2. Попит на специфічні товари та послуги – розвиток рекреації веде до появи нових товарів і послуг, таких як туристське спорядження, сувеніри, готельне обладнання та ін.

3. Прискорений розвиток регіональної економіки – завдяки розвитку рекреації збільшуються надходження до місцевих бюджетів.

4. Зайнятість населення – зростає кількість робочих місць, пов'язаних із рекреаційною діяльністю.

Виховна функція. Рекреація має величезне значення для виховання. Туризм традиційно був пов'язаний з патріотичним рухом, з вихованням любові до батьківщини через знайомство з природою та історією. Туризм також має важливе значення для **інтернаціонального виховання**, сприяючи зміцненню міжнародних зв'язків і взаємопорозуміння між народами.

Контрольні запитання та завдання

1. Які фактори визначають формування рекреаційних потреб?
2. Як взаємопов'язані індивідуальні, групові та суспільні рекреаційні потреби?
3. Що таке рекреаційна діяльність?
4. Як визначити «елементарні рекреаційні заняття»? Які їх основні характеристики?
5. Що таке «цикл рекреаційної діяльності»? Як це поняття важливе для організації рекреації?
6. Які тенденції характерні для сучасного розвитку рекреаційної діяльності?
7. Яке значення має класифікація рекреаційної діяльності? Вкажіть основні класифікаційні ознаки.
8. Як співвідносяться тривалість і територіальний характер рекреаційної діяльності?

РЕКРЕАЦІЙНА СИСТЕМА ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕКРЕАЛОГІЇ

- 1. Поняття територіальної рекреаційної системи та завдання її дослідження в рамках рекреаційної географії.*
- 2. Головні типи територіальних рекреаційних систем та їх спеціалізація.*
- 3. Картографічне моделювання територіальних рекреаційних систем.*

1. Поняття територіальної рекреаційної системи та завдання її дослідження в рамках рекреаційної географії

Рекреаційна територія стає повноцінною рекреаційною системою лише тоді, коли вона відповідає вимогам базової моделі рекреаційної системи. Як об'єкт дослідження в рекреалогії, рекреаційна система має соціальний характер і є складною, частково самокерованою системою. В системі народного господарства рекреаційна система є підсистемою і функціонує як цілісне утворення з певними суспільно необхідними функціями. Отже, рекреаційна система функціонує на рівні з іншими системами матеріального виробництва, такими як промислова, сільськогосподарська та транспортна, а також системами невиробничої сфери.

Рекреаційна система має складну внутрішню структуру та обширні зовнішні зв'язки. Внутрішня структура залежить від розвитку матеріально-технічної бази галузей рекреаційної спеціалізації, інфраструктури, стану навколишнього середовища, трудових ресурсів і особливостей розселення в рекреаційних районах. Зовнішні зв'язки визначаються соціально-економічними факторами, такими як транспортно-географічне розташування, зв'язок з матеріально-технічними і продовольчими базами, розташування по відношенню до рекреаційних зон та додаткової робочої сили.

Територіальна рекреаційна система (ТРС)

Оскільки рекреаційна діяльність має територіальний характер, визначений географічною вибірковістю та нерівномірним розподілом

природних і культурних комплексів, було запропоновано поняття «територіальна рекреаційна система» (ТРС). Це поняття є ширшим, оскільки включає територіальну прив'язку. Базову модель ТРС вперше запропонували В.С. Преображенський та Л.І. Мухіна. ТРС являє собою просторово організовану сукупність рекреаційних установ на певній території, які функціонують на основі використання ресурсів цієї території та взаємопов'язані між собою.

ТРС характеризується єдиною територією, яка має великий рекреаційний потенціал, та набором рекреаційних установ, що працюють завдяки природним ресурсам і мають спільні виробничі контакти. Ця система організована за єдиними організаційними формами управління, що забезпечує ефективне використання природних і соціально-економічних ресурсів.

Хоча ТРС є не такою поширеною формою організації рекреаційної діяльності, її роль у інтенсивному освоєнні певної території очевидна. Хоча освоєння території для рекреації часто не досягає високого рівня, проблему можна вирішити шляхом створення спеціальних туристичних зон, таких як курортотоліси або еколого-економічні зони.

Основні функції ТРС

Основні функції ТРС включають:

1. **Економічну функцію** – задоволення потреб у відпочинку та оздоровленні;
2. **Бюджетну функцію** – забезпечення надходження коштів до бюджету через розвиток рекреації;
3. **Соціальну функцію** – розвиток регіонів та забезпечення робочих місць.

Складові ТРС

ТРС складається з кількох підсистем:

1. **Група рекреантів** – основний елемент, який визначає потреби до всіх інших підсистем. Рекреанти можуть бути частиною різних соціальних, вікових та професійних груп, і мають особливі вимоги до організації відпочинку.
2. **Природні та культурні комплекси** – забезпечують умови для задоволення рекреаційних потреб і визначають спеціалізацію системи.
3. **Технічна система** – підтримує життєдіяльність як рекреантів, так і обслуговуючого персоналу, задовольняючи специфічні рекреаційні потреби.

4. **Група обслуговуючого персоналу** – виконує функції рекреаційного і побутового обслуговування.
5. **Система органів управління ТРС** – контролює відносини між підсистемами, оптимізуючи роботу всіх елементів системи.

ТРС являє собою складну і багатофункціональну систему, що впливає на різні аспекти суспільного життя. Вона є об'єктом вивчення різних наук, таких як соціологія, географія, економіка, районне планування та інші. ТРС – відкрита система, яка взаємодіє з навколишнім середовищем і повертає рекреантів з відпочинку, оздоровлених і духовно збагачених.

Всі елементи ТРС об'єднуються для задоволення рекреаційних потреб споживачів. Рекреаційна система, отже, є важливою складовою соціального та економічного розвитку територій, які вона обслуговує.

Елементи та функції територіальної рекреаційної системи (ТРС)

Підсистема "рекреанти (група відпочиваючих)" є основним елементом системи, визначаючи вимоги до всіх інших складових, виходячи з таких факторів, як соціальна, вікова, національна, професійна, релігійна належність людей, індивідуальні характеристики відпочиваючих, а також умови та ресурси для рекреації. Рекреанти виступають як суб'єкти та об'єкти рекреаційної діяльності, що вимагає індивідуального підходу до надання послуг (залежно від бажання відпочивати в компанії друзів, з родиною чи індивідуально). Групи відпочиваючих мають свої особливості поведінки, що взаємодіють з циклічними процесами рекреаційної діяльності.

Підсистема "природні та культурні комплекси" включає ресурси й умови, необхідні для задоволення рекреаційних потреб відпочиваючих. Вони відрізняються за ємністю, різноманітністю, комфортністю, привабливістю та стійкістю, що є важливими характеристиками цих ресурсів.

Підсистема "технічні системи" має дві основні функції: з одного боку, вона забезпечує життєдіяльність відпочиваючих та обслуговуючого персоналу, з іншого – задовольняє специфічні рекреаційні потреби гостей. Характер і рівень розвитку інфраструктури рекреаційних територій варіюються від великих міст-курортів і курортнополісів до малозмінених природних територій. Підсистема характеризується показниками ємності, комфортності, надійності, а також інженерно-будівельними та експлуатаційними характеристиками.

Підсистема "група обслуговуючого персоналу" виконує одну основну функцію – це професійне і якісне обслуговування відпочиваючих, яке сприяє їхньому комфорту та задоволенню рекреаційних потреб.

Підсистема "орган управління" контролює взаємодію між підсистемами, збирає інформацію про їхню ємність, стан і наявність матеріальних та фінансових резервів для ефективного функціонування ТРС.

Складність ТРС

ТРС складна система, що включає різні галузі і види діяльності, і впливає на різні аспекти суспільного життя. Вона є об'єктом вивчення різних наук, зокрема соціології, економіки, географії, а також районного планування та інших. ТРС відкрита система, де з зовнішнього середовища надходять інформація, енергія та рекреанти, а у зовнішнє середовище виводиться рекреаційна інформація та повертаються самі рекреанти – оздоровленні та збагачені духовно.

Взаємодія елементів ТРС

Класичні уявлення про склад ТРС базуються на об'єднанні технічного, обслуговуючого та управлінського блоків, природних і культурних комплексів та групи відпочиваючих, які пов'язані між собою різними механізмами взаємодії. Під час розвитку моделі вносилися уточнення, проте основні принципи залишалися незмінними.

Всі елементи ТРС спрямовані на забезпечення виробництва і споживання рекреаційних послуг, які в кінцевому результаті повинні задовольнити потреби рекреантів. Давайте розглянемо кожен з підсистем окремо:

Групи відпочиваючих – це екскурсанти і туристи, які користуються рекреаційними послугами системи, є центральним елементом системи. Вони визначають свої вимоги до підсистем в залежності від своїх рекреаційних потреб, які формуються під впливом соціальних, вікових, національних, індивідуальних факторів. Ці потреби визначають основну функцію системи і вивчаються через соціологію рекреації та маркетинг туризму.

Технічна підсистема або матеріально-технічна база рекреації повинна забезпечити життєдіяльність відпочиваючих та обслуговуючого персоналу, а також задовольнити специфічні потреби відпочиваючих. Вона включає різноманітні рекреаційні підприємства, які надають основні туристичні послуги (перевезення, харчування, розміщення), а також додаткові послуги (екскурсії, культурно-пізнавальні програми, розваги).

Підсистема обслуговуючого персоналу займається функціями рекреаційного та побутового обслуговування, а також виробничо-технологічним забезпеченням рекреаційних підприємств. Вона займається наданням послуг, таких як організація розміщення, обслуговування в санаторно-лікувальних закладах, надання послуг у сфері розваг і культури.

Управлінська підсистема має на меті забезпечити оптимальні умови для ефективної діяльності всіх елементів ТРС. Вона включає органи управління і контролю, які відповідають за планування рекреаційних потреб, координацію діяльності в сфері туризму та рекреації, а також надання нормативно-правового забезпечення.

Природні та історико-культурні комплекси – це умови та ресурси для задоволення рекреаційних потреб, що є основою існування рекреаційної системи. Вони визначають спеціалізацію ТРС і мають властивості, такі як стійкість, комфортність, привабливість, що забезпечують ефективне використання природних і культурних ресурсів.

Взаємозв'язки між елементами ТРС

Зв'язок між групою відпочиваючих і іншими елементами визначається вибірковістю і циклами рекреаційних занять. Це взаємодія з підсистемою природних і культурних комплексів через атрактивність, ємність і комфортність обраних занять. Атрактивність території, визначається різними чинниками, є ключовим елементом для формування ТРС.

Привабливість ландшафту та інших природних комплексів залежить від естетичної цінності, яка формується в залежності від різноманіття краєвидів та їх контрасту з емоційним станом людей. Оцінка естетичної вартості території важлива для організації рекреаційних потоків і подальшого розвитку ТРС.

Функціонування територіальної рекреаційної системи (ТРС)

ТРС функціонує ефективно, коли взаємодіють кілька галузей, що виконують специфічні функції на конкретній території. Щоб ТРС працювала як міжгалузева система, необхідно мінімум п'ять ключових функціональних груп і галузей:

- 1. Група основних галузей, що виконують головну функцію системи.** До цієї групи належать курортні господарства, туристична індустрія та сфера відпочинку. Ці галузі утворюють центральне ядро ТРС. Єдність цих галузей на певній території, яка включає спільні цілі, функції та використання природних

ресурсів, дозволяє трактувати ТРС як міжгалузеву систему. Кожна частина ТРС представляє собою систему з різних галузей і видів діяльності, що забезпечують гармонійне функціонування.

2. **Група галузей, що обслуговують основні функції ТРС.** Це включає будівництво (зокрема капітальне, оскільки ТРС постійно розвивається, зокрема за рахунок нових об'єктів); транспорт (переважно пасажирський, оскільки важливим аспектом ТРС є потоки рекреантів); а також культурне обслуговування, торгівля та виробництво спеціалізованих товарів для туризму, таких як туристичне спорядження та сувеніри. Ці міжгалузеві зв'язки ядра ТРС безпосередньо впливають на сільське господарство, харчову промисловість і легку промисловість, сприяючи якісним і кількісним змінам у їх розвитку.
3. **Галузі, що включають навчальні заклади, які готують фахівців для курортно-туристичного господарства.** В цю групу входять заклади, які навчають лікарів, інструкторів з фізичної культури, організаторів культурно-масових заходів, інструкторів туризму та альпінізму, екскурсководів, а також економістів і планувальників для курортно-туристичних галузей.
4. **Галузі, що включають спеціалізовані проектно-конструкторські інститути і науково-дослідні заклади.** Ці установи забезпечують потреби санаторно-курортного і туристичного господарства, займаються плануванням рекреаційних зон, а також розробкою проектів для курортних районів, центрів і пунктів.

Ці чотири групи функціональних галузей забезпечують комплексну роботу ТРС, сприяючи розвитку рекреаційної індустрії та вдосконаленню територіальної організації на основі співпраці різних секторів господарства.

2. Головні типи територіальних рекреаційних систем та їх спеціалізація

Рекреаційна наука накопичила великий досвід у типології територіальних рекреаційних систем (ТРС), спираючись на різні характеристики рекреаційної діяльності, такі як суспільні функції, спеціалізація, часові та територіальні аспекти. На основі сучасних підходів можна виділити кілька класифікаційних ознак ТРС:

1. **За значенням:** ТРС можуть бути регіональними, загальнодержавними або міжнародними, в залежності від їхнього

впливу та масштабу обслуговування населення.

2. **За часом проведення рекреаційних занять:** ТРС поділяються на довготривалі (з відпочинком на кілька тижнів або більше) та короткотривалі (відпочинок на кілька днів).
3. **За типом місцевості:** Рекреаційні території можуть бути урбанізованими, такими як міста-курорти, міста-екскурсійні центри або дачні селища, і неурбанізованими, до яких належать природні парки, національні парки та природоохоронні території.
4. **За віддаленістю від споживачів:** ТРС поділяються на ближні та віддалені, в залежності від того, як далеко вони знаходяться від основних споживачів туристичних послуг.
5. **За функціональними типами.** Важливе значення має типологія ТРС за функціями, оскільки ТРС повинні відповідати різним групам потреб населення. Це особливо актуально для планування та проєктування таких систем.

Функціональна типологія ТРС базується на типології функцій рекреаційної діяльності. Виділяються чотири основні функціональні типи ТРС:

1. Лікувальний;
2. Оздоровчий;
3. Спортивний;
4. Пізнавальний.

Основною функцією ТРС є лікування. Вона базується на використанні природних чинників, таких як мінеральні води, лікувальні грязі та кліматичні умови. Прикладом таких ТРС є курорти Трускавець, Моршин, Євпаторія, Саки та Куяльник. Для цього типу ТРС необхідні високі вимоги до природних об'єктів, рівня обслуговування та благоустрою території. Лікувальну функцію часто доповнюють оздоровчі та пізнавальні елементи, але вони мають допоміжний характер. Цикли занять включають лікувальні процедури, прогулянки, екскурсії, відвідування масових заходів, сонячні та повітряні ванни. У таких ТРС особливо важливим є дотримання циклічності занять і режиму.

ТРС рекреаційно-лікувального типу можуть бути підрозділені на кілька підкатегорій, залежно від ведучих компонентів лікування:

- Рекреаційно-лікувально-кліматичні;
- Рекреаційно-лікувально-бальнеологічні;
- Рекреаційно-лікувально-г грязьові;
- Рекреаційно-лікувально-морські (таласотерапевтичні).

Це дає можливість уточнити функціональну роль кожного виду ТРС в залежності від специфіки лікувальних засобів, які вони використовують.

Функція оздоровчого типу ТРС спрямована на відновлення фізичних та духовних сил людини, профілактику захворювань та зняття втоми. Для цього типу ТРС характерні спеціальні природні об'єкти та високий рівень обслуговування відпочиваючих. Рекреанти займаються такими видами діяльності, як купання, сонячні і повітряні ванни, прогулянки, спортивні ігри, збирання грибів, ягід та екскурсії. Прикладами ТРС оздоровчого типу є Південний берег Криму, Карпатський регіон, приміські дитячі табори та дачні селища.

Спортивний тип ТРС включає заняття такими видами діяльності, як спортивні ігри, змагання, походи, альпінізм, мисливство та рибальство. Він також сприяє оздоровленню та фізичному розвитку людини, але передбачає більш вузький контингент рекреантів, оскільки включає спеціалізовані види рекреаційної діяльності, такі як альпінізм, мисливство, рибальство, водні види спорту, зимові види спорту. Цей тип ТРС вимагає високих вимог до природних об'єктів, а в деяких випадках включає наявність спеціальних інженерних споруд, таких як підйомники, фунікулери або канатні дороги. В Україні природні умови для альпінізму обмежені, і можливості для гірського туризму досить вузькі. ТРС спортивного типу можуть розвиватися в Карпатах, Криму, а також на базі різних водойм, таких як водний туризм, вітрильний спорт і веслування.

Розрізняють:

- рекреаційно-спортивний мисливський;
- рекреаційно-спортивний рибальський;
- рекреаційно-спортивний гірськолижний та ін.

Пізнавальний тип ТРС реалізує функцію духовного розвитку людини через споживання природних і культурних цінностей. У цьому типі звичайно споживаються не речовини або енергія, а інформація та враження. Основними заняттями є екскурсії, які можуть доповнюватися відвідуванням масових видовищ, таких як виставки, концерти, спектаклі, богослужіння (паломництво) та інші. Особливо високі вимоги пред'являються до природних комплексів (їх збереженості та унікальності для екологічного туризму), культурно-історичних об'єктів (їх збереження і історична значимість), а також до забезпеченості мережі комунікацій та інженерних споруд (засоби розміщення, видові майданчики, сфера послуг, підприємства харчування, комфортність транспортних засобів).

Важлива також роль інформаційного обслуговування, яке передбачає кваліфіковане супроводження туристів та надання екскурсійних послуг. Пізнавальні ТРС зазвичай територіально пов'язані з іншими типами ТРС і утворюють багатофункціональні рекреаційні райони, такі як Південний берег Криму, Карпатський регіон та узбережжя Чорного моря біля Одеси. Спеціалізовані пізнавальні ТРС часто мають короткочасний характер. Прикладами пізнавальних ТРС в Україні є Львів, Канів, Умань.

Незалежно від типу ТРС, усі вони мають певні властивості, серед яких: різноманітність, динамічність, комфортність, стійкість, ефективність та ієрархічність. Різноманітність рекреаційних систем дозволяє класифікувати їх за просторовими і функціональними ознаками. Якщо основні типи рекреаційних систем, визначені ще в 70-х роках ХХ століття (лікувальні, оздоровчі, спортивні, пізнавальні), залишаються загалом незмінними, то динамічні зміни в рекреаційному господарстві спричинили появу нових підтипів. Наприклад, В. Павлов і Л. Черчик запропонували поділ лікувальних рекреаційних систем на кліматолікувальні, бальнеолікувальні, грязе- та озокеритолікувальні, водолікувальні та фітолікувальні.

Динамічність описує зміни в рекреаційних системах у часі. Комфортність вказує на ступінь відповідності реальних рекреаційних систем потребам відпочиваючих, а для систем, які знаходяться на стадії проектування, – до потреб, на які вони націлені. Стійкість характеризує здатність системи протистояти різним внутрішнім та зовнішнім впливам. Ефективність вимірюється через ступінь досягнення мети при фінансових затратах. Ієрархічність полягає в розподілі рекреаційних територій на певні таксономічні рівні, де нижчі рівні підпорядковані вищим.

Зазначена система підрозділів і класифікацій у рекреаційній географії часто розмита, оскільки дослідники відзначають схожість між поняттями «система» і «комплекс». Відмінності між ними, ймовірно, полягають не лише в силі взаємозв'язку елементів, але й у характері цього зв'язку. Взаємодія в комплексі завжди відбувається через конкретну територію, на відміну від системи, де зв'язки можуть бути більш абстрактними і не мають територіальних обмежень. Тому географічні комплекси формуються лише на обмеженій території, тоді як системи можуть існувати без територіальних обмежень.

У науковому середовищі останнім часом з'явилися нові терміни, такі як «курортно-рекреаційна система» (КРС), «територіально-рекреаційний комплекс» (ТРК) та «туристсько-рекреаційний комплекс».

Територіально-рекреаційний комплекс (ТРК) є специфічною формою організації господарства, що виникає внаслідок взаємопов'язаного розвитку рекреаційної та інших видів діяльності на компактній території з унікальними соціально-економічними та природними характеристиками. Основною метою ТРК є досягнення максимального рекреаційного ефекту.

Серед ключових підкомплексів ТРК Л. Корецький та І. Смаль виділяють туристський, санаторно-курортний, оздоровчо-рекреаційний та культурно-рекреаційний. Кожен з них забезпечує можливість здійснення певних видів рекреаційної діяльності, різноманітність яких залежить від поєднання природних та культурно-історичних ресурсів. Формування ТРК відбувається на основі економічного потенціалу території.

Подібно до цього, рекреаційна система може розглядатися як територіально-виробничий комплекс. Зокрема, П. Гудзь описує курортно-рекреаційну систему як територіальне зосередження діяльності підприємств-рекреаторів, організацій та установ різних форм власності та господарювання, що використовують лікувально-оздоровчі, пізнавальні та інші ресурси з метою надання рекреаційних послуг і отримання прибутку. Основним завданням курортно-рекреаційної системи є реалізація конкурентних переваг шляхом побудови кластерної моделі, яка представляє собою сконцентровану за географічною ознакою групу взаємопов'язаних компаній-продуцентів рекреаційних послуг, спеціалізованих фірм у суміжних галузях господарства та пов'язаних з їх діяльністю неприбуткових організацій, що провадять спільну діяльність.

Курортно-рекреаційна система включає:

- конкретне місце розташування рекреації, тобто територіальний та рекреаційний простір, представлені об'єктами природно-ресурсного потенціалу;
- матеріальні та нематеріальні фактори виробництва;
- підприємства-продуценти рекреаційних послуг;
- ринкових посередників, що забезпечують комплексність послуг та ефективність функціонування системи;
- споживачів курортно-рекреаційних послуг;
- фактори і сили зовнішнього середовища, що впливають на систему.

Для забезпечення керованості процесу формування ТРС необхідна наукова оцінка об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів,

що визначають розвиток і територіальне розміщення рекреаційної галузі. Найбільш суттєві обставини територіальної організації рекреаційного господарства слід вважати чинниками, інші – умовами. При цьому провідним чинником виступають рекреаційні потреби в контексті соціально-економічного розвитку країни.

3. Картографічне моделювання територіальних рекреаційних систем

Картографічне моделювання є важливим інструментом у географії, особливо при вивченні територіальних рекреаційних систем (ТРС). Воно передбачає створення та аналіз серії карт, які відображають різні аспекти ТРС, що дозволяє отримати комплексне уявлення про її структуру та функціонування.

Основні типи карт у картографічному моделюванні ТРС:

1. **Оціночні рекреаційні карти:** Ці карти оцінюють територію та її компоненти з точки зору рекреаційного потенціалу, включаючи природні та культурні ресурси.
2. **Комплексні аналітичні карти окремих галузевих рекреаційних систем:** Вони детально аналізують специфічні аспекти рекреаційної діяльності, такі як санаторно-курортні послуги або туристичні маршрути.
3. **Комплексні синтетичні карти ТРС в цілому:** Ці карти об'єднують інформацію з різних джерел, надаючи загальну картину функціонування ТРС.
4. **Прогнозні карти ТРС:** Вони використовуються для передбачення майбутніх змін у ТРС, базуючись на аналізі поточних тенденцій та факторів впливу.

Вивчення ТРС вимагає розуміння взаємодії між її елементами, такими як рекреанти, природні комплекси, технічні споруди та система обслуговування. Ці взаємозв'язки можуть бути складними, і їх аналіз потребує використання картографічних моделей, які дозволяють виявити закономірності та взаємозалежності.

Картографічне моделювання включає не лише створення нових карт, але й спільний аналіз вже існуючих. Цей підхід дозволяє отримати нові знання про ТРС, які не можна було б отримати, аналізуючи окремі карти. Особливо важливе використання складних картографічних моделей, які об'єднують різні карти та характеристики, що дозволяє отримати більш повне уявлення про досліджувану систему.

Рекреаційна географія, як наука, має свої корені в інших галузях географії, таких як географія населення, транспорту та архітектурних об'єктів. Різний рівень розвитку цих напрямів впливає на забезпеченість картографічним матеріалом для дослідження ТРС. Наприклад, існує недостатня кількість карт, що висвітлюють такі проблеми, як стійкість природного комплексу до рекреаційних навантажень або соціальна ефективність відпочинку.

Отже, картографічне моделювання є потужним інструментом для дослідження та аналізу територіальних рекреаційних систем, що дозволяє отримати глибоке розуміння їх структури, функціонування та взаємодії між компонентами.

Існуючі карти за функціональним призначенням можна поділити на три основні групи:

1. **Туристичні карти** – створюються для туристів, мисливців та рибалок і містять спеціалізовану рекреаційну інформацію про регіон та його привабливість.
2. **Кarti для дослідників рекреаційної діяльності** – ці карти призначені для дослідників і організаторів відпочинку. Вони містять дані про форми організації і обслуговування територіальних рекреаційних систем (ТРС), рекреаційні міграції, обсяг і якість рекреаційних ресурсів, а також відпочинок як соціально-економічне явище. Такі карти використовуються для проектно-планових робіт і для виявлення закономірностей територіальної організації відпочинку.
3. **Економічно-географічні карти** – хоча ці карти не призначені безпосередньо для дослідників або організаторів відпочинку, вони містять корисну інформацію, що дозволяє оцінити зв'язки рекреаційного використання території з іншими, нерекреаційними системами.

У рекреаційному картуванні важливо не тільки вивчати елементи ТРС, а й зосереджуватися на виявленні їх зв'язків. Через різноманітність цих зв'язків, класифікація карт ускладнюється, тому виникає потреба у формуванні уявлення про сюжет карти. Сюжет – це сукупність характеристик, що відображають взаємовідносини об'єктів. Коли один об'єкт зображений по відношенню до інших, з'являються кілька сюжетів. Оскільки одна карта може містити кілька сюжетів, необхідно виділяти та аналізувати кожен окремо.

Комфортність ТРС зазвичай оцінюється через характеристики окремих рекреаційних об'єктів, наприклад, клас готелів або кількість

обслуговуючого персоналу. До цього сюжету можна додати комфорт природних умов, таких як кількість теплих днів у році, кількість опадів і температурні коливання.

Ємність ТРС розглядається в двох аспектах: ємність закладів та ємність території. Карти, що показують ємність закладів, досить поширені і зазвичай відображають кількість спальних місць.

Для вивчення динамічності ТРС необхідні спостереження, що показують зміни у її ємності і структурі протягом часу. Це може включати відображення добової, тижневої, річної і багаторічної динаміки рекреантів, а також сезонні зміни, які можуть бути представлені непрямыми показниками, наприклад, різницею товарообігу між зимовим і літнім сезонами.

Надійність ТРС – це здатність системи функціонувати стабільно, незалежно від зовнішніх впливів. Вона може бути виражена через такі показники, як різниця в чисельності рекреантів залежно від погодних умов.

Ефективність ТРС часто відображається через доходи від туризму, але також може бути оцінена з соціального та медико-біологічного аспектів.

Щодо впливу рекреантів на природний комплекс, то стійкість природного комплексу є важливою характеристикою. Вона визначає здатність природного комплексу витримувати навантаження до певної межі, після якої починається його незворотне руйнування. Тому для забезпечення стійкості природного комплексу необхідно розробляти природоохоронні заходи і нормувати навантаження на нього.

Один із основних напрямків досліджень полягає у пошуку моделі територіальної рекреаційної системи (ТРС), яка якнайкраще відображала б системний характер цього явища і дозволяє отримати нові дані. Системна картографічна модель ТРС складається з двох і більше карт, які об'єднуються через загальнонаукову базову модель рекреаційної системи. В залежності від мети використання, вигляд цієї моделі може змінюватися.

Для того щоб наочно показати результат дослідження в компактній формі, зручним є використання синтетичної карти. Вона дозволяє передати узагальнені висновки без потреби у складному і детальному аналізі карт. Для таких завдань також підійде набір комплексних карт.

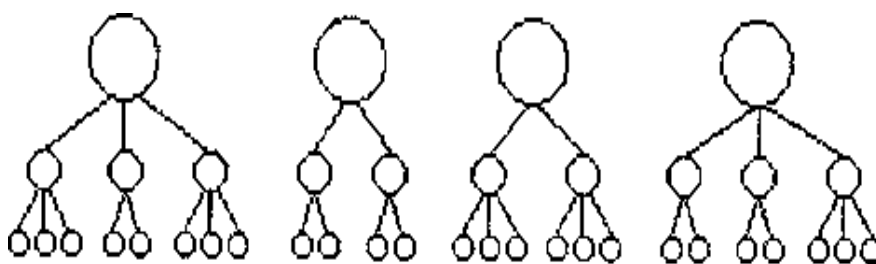
Коли основним завданням є дослідження взаємозв'язків між елементами системи, доцільно використовувати картографічну

модель, де набір карт є результатом розподілу системи на окремі елементи, а базова модель служить для аналізу цих зв'язків, інтеграції та відновлення цілісності системи.

Головна мета досліджень – виявлення нових знань про ТРС, тому для вивчення взаємозв'язків ефективно використовувати складну картографічну модель, яка представляє набір карт, кожна з яких відображає лише одну характеристику елемента ТРС. Цей тип моделі початковий, що дає змогу сформулювати гіпотези про зв'язки, виявити основні взаємозв'язки і властивості компонентів.

Такі моделі відображають об'єктивну реальність більш повно, ніж окремі карти. Використання системної картографічної моделі для дослідження ТРС є основним принципом картографічного моделювання цього типу системи.

Територіальна рекреаційна система є складним внутрішнім утворенням. Кожен її елемент – природний комплекс, система обслуговування або інженерні споруди – може розглядатися як самостійна система, яка включає декілька компонентів. Наприклад, природний комплекс може включати такі елементи, як клімат, водні об'єкти, рослинність та інші. Кожен із цих елементів має кілька характеристик, таких як, наприклад, ліс – це віковий склад деревостою, різноманіття видів, підлісок тощо. Крім того, функціонування ТРС тісно взаємопов'язане з діяльністю інших нерекреаційних систем. Вони як впливають на ТРС, так і відчують її вплив. У результаті до характеристик ТРС додаються й характеристики інших систем, з якими вона взаємодіє. Для кращого розуміння різноманіття характеристик рекреаційної системи можна уявити це у вигляді схеми.

I
II
III

Рис. 3. Можлива кількість характеристик ТРС I – елементи ТРС;
II – компоненти елементів; III – характеристика компонентів

Зрозуміло, що використання всіх характеристик в одному тексті або на карті є надзвичайно трудомістким і технічно складним процесом, а також суперечить головній вимозі моделювання – зосередженості на основних аспектах. Враховуючи велику кількість характеристик, необхідно мінімізувати кількість карт та створювати набір, який дозволить максимально ефективно передати основну інформацію в компактній формі. Мінімізація базується на принципі антропоцентричності ТРС.

Головним елементом ТРС є група рекреантів, і тому будь-які інші елементи, що не мають безпосереднього зв'язку з цією групою, не можуть вважатися частиною рекреаційної системи. Тому карти, що показують розміщення груп відпочиваючих, повинні бути основною частиною складних системних картографічних моделей. Щоб визначити характер зв'язків і виявити закономірності функціонування ТРС, потрібно зіставляти всі карти з цією центральною картою та перевіряти на зв'язок їх інформацію.

Ступінь зв'язку з групою рекреантів визначає доцільність включення тих чи інших характеристик у модель. Це другий принцип картографічного моделювання рекреаційних систем.

ТРС має ієрархічну структуру, що означає, що вона складається з підсистем нижчого рівня і одночасно є частиною більш великої системи. У межах будь-якої ТРС можна виділити території, які є системами нижчого рівня, і навіть ці території можуть бути розділені на ще менші підсистеми. Як приклад такої ієрархії можна навести три карти різного масштабу: для всієї території Карпат, для Карпатських мінеральних вод і для конкретної місцевості, наприклад, Гути. Ієрархічний характер ТРС передбачає вивчення однакових властивостей на різних рівнях і масштабах.

Для "пошарового" вивчення системи необхідно використовувати кілька карт різних масштабів, що є третім принципом картографічного моделювання ТРС.

Розглянуті принципи картографічного моделювання вказують, що картографічна модель ТРС повинна складатися з набору карт, що відображають взаємозв'язки між основними елементами ТРС, зокрема карти, що показують розміщення рекреантів. Для побудови гіпотез про взаємозв'язки найефективніше використовувати набір карт, де кожна характеристика відображена на окремій карті. Для глибокого аналізу систем на різних рівнях доцільно використовувати кілька наборів карт різного масштабу.

Головним методом вивчення рекреаційних систем є їх спільний аналіз, що дозволяє виявити основні властивості і взаємозв'язки елементів ТРС. Візуальне або уявне зіставлення карт сприяє побудові гіпотез про зв'язки між елементами, а формалізоване зіставлення уточнює ці гіпотези.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте сутність територіальної рекреаційної системи та її роль у рекреаційній географії.
2. Визначте основні завдання дослідження територіальних рекреаційних систем у межах рекреалогії.
3. Охарактеризуйте основні компоненти територіальної рекреаційної системи та їхню роль у її функціонуванні.
4. Порівняйте поняття "система" та "комплекс" у контексті рекреаційної географії.
5. Як зовнішні соціально-економічні фактори впливають на формування та функціонування територіальних рекреаційних систем?
6. Наведіть приклади різних типів територіальних рекреаційних систем та поясніть їхню спеціалізацію.
7. Опишіть функції територіальних рекреаційних систем та їхній вплив на розвиток суспільства.
8. Яке значення картографічного моделювання у дослідженні територіальних рекреаційних систем? Наведіть приклади.
9. Визначте основні принципи, які слід враховувати при моделюванні територіальних рекреаційних систем.
10. Порівняйте функціональні типи територіальних рекреаційних систем, виділяючи їхні особливості та сфери застосування.

Туристична картографія як основний методологічний засіб туристичного краєзнавства

- 1. Історія виникнення та розвиток туристичної картографії.*
- 2. Призначення туристичних карт, їх вимоги та класифікація.*
- 3. Спеціальні позначення та їх використання на туристичних картах.*
- 4. Маркування туристичних маршрутів на місцевості.*

1. Історія виникнення та розвиток туристичної картографії

Змалку багато людей звикають використовувати географічні карти, проте лише деякі з них знають, що таке картографія. Цікаво, що навіть самі картографи розмаїто розуміють поняття картографії. Деякі вважають картографію наукою, що вивчає світ за допомогою карт, інші підкреслюють її технічний аспект, пов'язаний зі створенням карт. Деякі вважають картографію галуззю інформатики, оскільки будь-яка карта є інформаційним засобом передачі даних між людьми. Дехто розглядає картографію як мовну науку, оскільки вона використовує систему мовних знаків, специфічну картографічну мову.

Картографія як стародавня наука відома з давніх часів. Перші карти, які служили дорожніми путівниками, використовувалися вже в III тисячолітті до нашої ери. Їх виготовляли шляхом викарбовування на металі, таких як античні щити, або на шкірах та папірусі. В давніх імперіях, таких як Давній Єгипет, Крит, Вавилон, Китай та Ассирія, вже існували власні картографічні школи.

З розвитком мореплавства в Стародавній Греції почали з'являтися спеціалізовані морські карти, які містили не лише графічні зображення, але й текстовий опис віддалених земель, портів та відстаней між ними.

Існувало різноманіття уявлень про форму Землі. Наприклад, вавилонська карта світу, що зберігається в Британському музеї, створена для зручності збирання податків, а не для навігаційних цілей.

Перша досить правдоподібна карта земель, відомих грекам, складена Гекатеєм Мілетським на початку V століття до нашої ери. Ця карта вже містила схематичне зображення середземноморських півостровів. Однак величезний внесок у картографію зробив Геродот, який, крім картографічних зображень, також надавав докладний опис земель, які він особисто відвідав.

Геродот, зокрема, змінив уявлення про землі свого часу, надаючи повноцінний опис Єгипту. Він відзначив, що країна розташована в низовинній місцевості, багатій на водні ресурси, зі сходу оточена Аравійськими горами, а із заходу – "горами, покритими хитким піском".

Наука картографії почала свій розвиток завдяки видатному античному ученому Клавдієві Птолемею (II ст. до н.е.). У його творах зустрічаються більш повні описи зовнішнього вигляду європейських та сусідніх земель.

Після встановлення факту кулястості Землі карти почали відображати не лише плоскі "площини", а й сферичні форми. Вони набули більш фантастичних зображень. У середньовіччі це явище значно розширилося, і для нанесення об'єктів на карту стали залучати художників.

Після відкриття нових частин світу, таких як Америка, картографічні зображення наблизилися до сучасного вигляду. На всій земній кулі залишалося лише кілька "білих плям".

На початку XVII століття надзвичайно популярні були докладні карти Меркатора. Протягом багатьох століть терміни "картографія" і "географія" були взаємопов'язаними. У XIX столітті картографія стала окремою науковою дисципліною, що пов'язано з активним розвитком математичних аспектів, теорії проєкцій та аналітичних методів.

У процесі розвитку географічної картографії та індустрії туризму з'явилася спеціальна картографічна галузь – туристична картографія. Картографія туризму призначена для задоволення потреб мандрівників. Практичні потреби туристів постійно вимагають географічної інформації та картографічного супроводу подорожей.

Розглянемо, як у історичному контексті формувалася та розвивалася туристична картографія. Перші туристичні путівники в середньовічній Європі, які містили географічну, дорожню, краєзнавчу та кліматичну інформацію, з'явилися вже в VIII столітті. Ці документи створені для організованих подорожей вельмож до Палестини та інших країн Близького Сходу. Вони допомагали мандрівникам орієнтуватися в нових місцях, надаючи необхідні відомості про

маршрути, місцеві звичаї та кліматичні умови.

Популярність паломництва до Єрусалима залишалася високою і в пізніші періоди середньовіччя. Мільйони паломників з усієї Європи вирушали до Святого міста, щоб поклонитися святим місцям та отримати духовне очищення. Ці подорожі часто були небезпечними та тривалими, але вони мали велике значення для релігійного життя того часу.

З розвитком паломництва виникла потреба в спеціалізованих путівниках, які б надавали детальну інформацію про маршрути, місцеві звичаї та необхідні підготовки для подорожі. Такі документи стали важливим інструментом для мандрівників, допомагаючи їм безпечно та ефективно здійснювати свої подорожі до святих місць.

Поступово з переходом від "дорожників", які надавали послідовне словесне пояснення, до картографічного супроводу подорожей, зокрема паломництва, стало популярним використання карт. Перші картографічні представлення маршрутів паломників, наприклад, "Карта Європи" Ерхарда Етплауба, що датується "священним" 1500 роком, намалювала шлях до Риму крок за кроком, інформуючи про відстані між містами миля за милею.

У XVI столітті з'явилися портативні дорожні атласи, що відображали основні торговельні шляхи, а також карти та атласи міст з перспективними зображеннями. Цікаво, що одними з перших друкованих планів на українських землях були плани Ближніх та Дальніх печер Києво-Печерської Лаври, створені у 1638 році як додаток до релігійного твору Афанасія Кальнофойського "Тератургіма". Ці плани містили опис лаври, місце поховання святих, а також надмогильні написи, які мали важливе значення для історії Києва і України. Згодом цей твір був перегравійований у вигляді народних малюнків з яскравим розфарбуванням, що зробило його доступним і зрозумілим для простих туристів, створивши своєрідний туристичний путівник-картосхему для найбільшого сакрального архітектурно-меморіального комплексу в Україні.

Василь Григорович-Барський, український мандрівник XVIII століття, здійснив тривалу подорож, що охоплювала Київ, Галичину, Словаччину, Угорщину, Австрію, Грецію, Кіпр, Палестину, Сирію, Єгипет та Туреччину. Під час своїх мандрів він детально описав побачене, доповнивши свої записи 150 власноручними малюнками, на яких зображені міста, монастирі та фортеці.

Крим, через його периферійність, відсутність надійної транспортної інфраструктури та обмеженість відомостей про природні умови

Південного узбережжя, зацікавив тільки в другій половині XIX століття людей, які цінували подорожі та відпочинок. Важливу роль у розвитку туризму в Криму на початку XX століття відіграло Ялтинське відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу. Воно не лише організовувало туристичні маршрути, утримувало притулки для туристів та організовувало екскурсії, до яких залучалося до 16 тисяч осіб щороку, що стало підґрунтям картографуванню регіону для потреб туристів.

Після перерви, спричиненої Першою світовою війною та громадянською війною, процес картографування для туристичних потреб почав знову активно розвиватися через періодичне випускання планів міст (наприклад, Одеса, Київ) і додатків до путівників.

Розвиток картографічного забезпечення туризму в Галичині може бути описаний окремо. У часи Австро-Угорської монархії (з 1867 року, коли вона була створена, до її розпаду в 1918 році, в кінці Першої світової війни), створювалися карти на топографічній основі, які були розмічені яскравими кольорами для відображення туристичних маршрутів: як пішохідних, так і для кінних екіпажів. Ці карти мали належно оформлені обкладинки, тексти, а також рекламу, спрямовану на туризм і маркетингову картографію. Туристичне товариство "Чорногора" активно займалося маркуванням туристичних маршрутів у горах, а також розробляло та розповсюджувало картографічний матеріал з 1910 року. У 1900-х роках будівництво залізниці "Станіслав – Вороненка" значно вплинуло на розвиток туризму в Галичині. Вддовж цієї лінії почали з'являтися вілли, пансіонати та туристичні притулки, що сприяло збільшенню кількості відвідувачів. Щороку цей регіон відвідувало до 100 тисяч осіб, для яких видавалися спеціальні путівники та карти.

В 1924 році у Львові утворене туристично-краєзнавче товариство "Плаї". З 1937 року його офіційним виданням став щомісячний журнал "Наша Батьківщина", в якому, серед іншого матеріалу, публікувалися схеми туристичних маршрутів по території Галичини та Українських Карпат.

Узагальнено, за часів перебування Галичини у складі Польщі (1918-1939 рр.), на її території випускалися дорожні карти та плани міста Львова.

Достатньо цікавий буклет, виданий у 1939 році видавництвом Воєводського союзу "Східні Карпати" у місті Станіславів (сучасний Івано-Франківськ) за підтримки Ліги підтримки туризму та Польської державної залізниці.

Напередодні Другої світової війни Першою картографічною фабрикою Ленінграда були видані дві карти, що охоплювали території Південного Криму та Середнього Придніпров'я. Ці карти містили детальну інформацію про інфраструктуру туризму в цих регіонах України, ґрунтуючись на якісній топографічній основі.

У 1960-х роках туристичні карти в Україні здебільшого подавали географічну інформацію у вигляді умовного рисунка місцевості або перспективного зображення ландшафту. Вони виконували пізнавальну та рекламну функції, але не були придатними для орієнтування на місцевості. Схематизовані плани міст видавалися в цей період на основі матеріалів архітектурно-планувальних управлінь міст за допомогою місцевих видавництв.

Розробка карт туристичної тематики відновилася лише у 1966 році, коли були видані карти Криму, Закарпаття та України в цілому.

У 1970-х роках туристично-екскурсійні карти та схематичні плани стали охоплювати всі адміністративно-територіальні одиниці країни, більшість фізико-географічних та історико-етнографічних регіонів, а також плановані туристичні маршрути, курортно-лікувальні та туристичні центри. Була налагоджена співпраця з туристичними організаціями, які забезпечували внутрішній та зовнішній туризм із закладами охорони пам'яток історії та культури, а також музейними закладами.

У 1980-х роках тематика туристичного картографування розширилася і охоплює різноманітні напрямки, такі як пішохідний, водний, велосипедний туризм, приміські маршрути вихідного дня, пізнавальні маршрути літературної та історичної тематики, спортивно-розважальні заходи, річкові та морські круїзи, кінно-верхові та транспортні маршрути.

Протягом усього розглянутого періоду повноцінне туристичне картографування на рівні світових стандартів зіткнулося з кількома перешкодами:

- 1. Неможливість використання топографічної основи:** відсутність доступу до детальних топографічних даних ускладнювала точне картографування.
- 2. Обмеженість у показі об'єктів географічного середовища:** деякі об'єкти не могли бути належно відображені на картах через обмеження.
- 3. Заідеологізованість:** ідеологічні обмеження не дозволяли повноцінно висвітлювати історичні та меморіальні теми на картах.

4. **Замкненість від світового досвіду картографування:** відсутність обміну досвідом з іншими країнами ускладнювала розвиток картографії.
5. **Віддаленість технічної бази від світових стандартів:** технічні обмеження уступали перед сучасними вимогами.

З кінця 1980-х років демократизація суспільства почала знову враховувати ключові характеристики туристичних карт, такі як масштаб, орієнтація у просторі, топографічна точність, інформативність та освітня цінність.

Отримання незалежності Україною викликало значні зміни в картографуванні для туризму. Тепер, згідно з ліцензією, іншим організаціям та приватним особам дозволяється розробка та випуск картографічних творів. Картографам відкривається можливість творчого пошуку нових форм відображення та оформлення картографічних матеріалів.

Найцікавіші сучасні твори, пов'язані з туристичною тематикою, включають серії карт, такі як "Міста України", "Туристські маршрути України", "Міста-курорти" та "Мандрівник", а також історико-краєзнавчу карту "Республіка Крим" з великою кількістю додаткових схем відомих туристичних об'єктів. До цього можна віднести атласи міст Києва, Одеси, а також автомобільні шляхи України та для автомобілістів Києва.

Використання топографічної основи дозволило створити маршрутні карти для пішохідного, водного та велосипедного туризму в Карпатах, а також карти для рибалок, садівників та відпочиваючих на околицях Києва. Крім того, було розроблено комплект карт, що сприяли розвитку пішохідного маршруту від Бахчисарая до Ялти в Криму.

Ці карти стали важливим інструментом для туристів, забезпечуючи детальну інформацію про маршрути, природні та культурні об'єкти, а також умови для різних видів відпочинку.

Завдяки таким картам, туристи могли планувати свої подорожі з урахуванням особливостей місцевості, що підвищувало безпеку та комфорт під час відпочинку.

Серед творів, що мають відношення до туристичної тематики, часто можна зустріти такі, що не відповідають стандартам якості і наукової глибини. Деякі з них виявляються недостатньо розробленими науково та редакційно, інші – результат непрофесійного копіювання чи недостатнього використання методів наукової популяризації.

Ускладнення, що виникають у сфері картографії туризму на початку ХХІ століття, пояснюються рядом факторів. Зокрема, розрив у відносинах між замовниками та виконавцями картографічних робіт, обмежений фінансовий бюджет для розробки та видання карт, зменшення масштабу внутрішнього туризму та екскурсійної діяльності в Україні за останні десятиліття, а також низький рівень купівельної перспективи населення.

З іншого боку, здобуття незалежності Україною, коли Київ виконував функції столиці однієї з найбільших у Європі держав, а також зростання інтересу до України в світі, підкреслити важливість "картографічної презентації" нашої країни у світі. Це призводить до значного зростання кількості випуску карт України та окремих регіонів, планів міст, у тому числі й іноземними мовами. Щорічно збільшується кількість видань для автолюбителів, а також розширюється тематика картографічних творів, що сприяє зростанню інтересу до історико-культурної тематики.

Застосування комп'ютерних методів у картографії дозволяє збільшити продуктивність, зменшити терміни підготовки матеріалів до видання, підвищити його якість, а також створювати якісні електронні карти та атласи на електронних носіях, що поєднують у собі картографічну, фото-, кіно-, звукову, графічну та текстову інформацію.

2. Призначення туристичних карт, їх вимоги та класифікація

Навіть на карті найбільшого масштабу неможливо передати всі деталі місцевості. Чим дрібніший масштаб карти, тим менше об'єктів можна показати. Для виділення на карті головного і виключення другорядного застосовується картографічне узагальнення, яке полягає в відборі основного та його цілеспрямованому узагальненні з метою відтворення на карті основних рис і характеристик дійсності.

Туристичні карти – це спеціалізовані карти, розроблені для задоволення потреб туристів та відпочиваючих. Вони належать до категорії тематичних карт і призначені для забезпечення потреб туристично-екскурсійної діяльності.

Такі карти зазвичай мають великомасштабний формат, що дозволяє детально зображати місцевість. Вони відзначаються мальовничим оформленням і супроводжуються детальними показниками та довідковими відомостями. Можуть охоплювати значні

райони, цікаві з точки зору туризму та відпочинку, такі як курортні узбережжя, національні парки, міста, окремі пішохідні, лижні, автомобільні маршрути.

Основні елементи туристичної карти

Загальногеографічні елементи: рельєф, градусна сітка, гідромережа, рослинний покрив, шляхи сполучення, межі адміністративно-територіальних одиниць, населені пункти, тощо.

Об'єкти туризму: архітектурні та історико-культурні пам'ятки, культові об'єкти, об'єкти та території природно-заповідного фонду, а також музеї, кінотеатри, театри, спортивні заклади тощо.

Об'єкти туристичної інфраструктури: рекреаційно-туристичні установи, заклади розміщення та харчування, індустрії розваг, туристичні маршрути та екотуристичні стежки, гірськолижні траси, місця прокату туристичного спорядження, місця для наметів і пікніків, туристичні інформаційні центри.

Крім зазначених, на туристичні карти нерідко наносяться й інші об'єкти. Туристичні карти відрізняються оформленням та супроводжуються докладними характеристиками та довідковою інформацією. Ці карти можуть описувати райони, цікаві для туризму і відпочинку, національні природні парки, міста, маршрути. Сюди відносять карти для спортивного орієнтування, які спеціально пристосовані для організації спортивних змагань.

Загальногеографічні карти за масштабом поділяються на:

- ✓ **великомасштабні:** 1:5 000, 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000.
- ✓ **середньомасштабні:** від 1:200 000 до 1:1 000 000.
- ✓ **дрібномасштабні:** масштаб менше 1:1 000 000.

Класифікація туристичних карт буває різноманітною. Проте здебільшого всі вони можуть бути узагальнені до такої класифікації (рис. 4).

Основою для створення туристичних карт можуть бути загальногеографічні карти, архітектурні плани міст або супутникові знімки. Такі карти зазвичай доповнюються додатковим текстом, переліком об'єктів обслуговування, переліком вулиць та площ, а також маршрутами муніципального транспорту, кольоровими рисунками.

Популярні туристичні карти зазвичай видані у складеному вигляді або у формі портативних брошур. Цей спосіб видання максимально враховує практичність та зручність у користуванні,

оскільки такі карти займають небагато місця у дорожній сумці туриста і не потребують особливих зусиль для перегляду їх змісту.

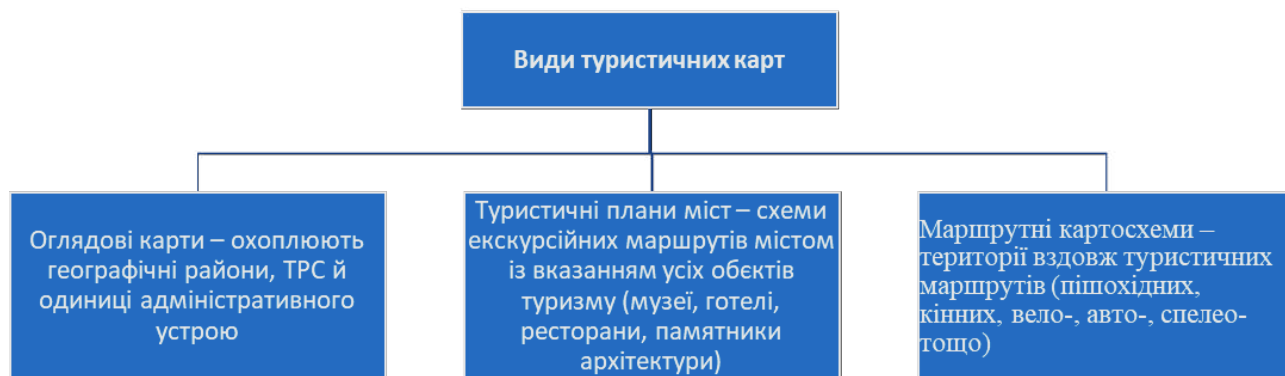

Рис. 4. Класифікація туристичних карт

Створення науково-довідкових туристичних карт пов'язане з дослідженням, туристичної галузі господарства України. Для цієї мети розробляються оціночні карти, що містять оцінку природних, соціально-культурних, економічних умов для розвитку туризму, а також картографічне районування тощо.

Наповнюваність, картографічні методи зображення туристичних карт постійно змінюються та поліпшуються. Окрім того, у кожній державі світу існують свої особливості щодо вигляду та змісту й форм туристичних карт.

3. Спеціальні позначення та їх використання на туристичних картах

Власне, самостійний туризм розпочинається з огляду і аналізу туристичних карт. «Читання» карти є необхідним процесом під час орієнтування, визначення різних кількісних показників та генерування карт, а також при математично-картографічному моделюванні.

Для того щоб інформація на карті була зрозумілою, використовують спеціальні символи – умовні позначення. Уміння читати довільну карту розпочинається з освоєння азбуки картографічних умовних знаків. Усі умовні позначення, що використовуються при складанні карти, розкриваються в легенді картографічного зображення.

У туристичному картографуванні розроблена система різноманітних умовних знаків. Оскільки туристичні карти належать до тематичних, стисло опишемо умовні позначення, які застосовуються на таких картах.

Географічна основа туристичних карт зазвичай складається із загальногеографічних карт різного рівня деталізації. Залежно від того, який контент має бути відображений на туристичній карті, вона включає відповідні елементи загально географічних карт, необхідних для орієнтування та вивчення особливостей розміщення туристичних об'єктів у просторі.

Туристично-рекреаційні об'єкти та явища на туристичних картах зображуються різними способами, зокрема: символи, ізолінії, якісний та кількісний фон, ареали, лінійні знаки, лінії руху, картодіаграми, локальні діаграми та інше.

Картодіаграми та локальні діаграми застосовуються у наукових туристичних картах, де потрібно передати значний обсяг кількісної інформації, наприклад, розподіл відпочивальників за віком чи іншими характеристиками.

Спосіб відображення ліній руху використовується для представлення кількісних показників географічних переміщень на досліджуваній території, наприклад, для показу напрямків туристичних потоків або обсягів пасажирського руху по залізницях та авіалініях.

Лінійні знаки є стандартним елементом у всіх географічних картах і використовуються в туризмі для позначення маршрутів, екотрас, транспортних маршрутів, меж етнографічних або археологічних областей, національних парків та інших природоохоронних територій.

Метод ареалів широко застосовується в картографії та практично завжди зустрічається на туристичних картах для виділення окремих територіальних одиниць, що відрізняються за різними рекреаційними характеристиками. Наприклад, цей метод застосовується для відображення границь локальних рекреаційних систем, поодинокі курорти тощо.

Якісний та кількісний фон зазвичай використовуються в картографії для наповнення простору карти, що зображує просторову конфігурацію різних територіальних одиниць. Цим методом можна

зручно демонструвати рекреаційно-туристичне розподілений по території, виділяти райони з різним рекреаційним потенціалом (наприклад, різні щільності штрихування чи густоти точкового позначення), територіальні одиниці з різним ступенем рекреаційного навантаження та інше.

Спосіб ізоліній застосовується у наукових туристично-рекреаційних картах для візуального зображення розподілу певного процесу або явища у географічному просторі. Наприклад, ізолінії дозволяють зручно показати розподіл рекреаційного навантаження у межах заповідника або приміської лісо-рекреаційної зони.

Спосіб використання значків є найпоширенішим і найпростішим способом передачі інформації, який ми зустрічаємо у повсякденному житті. Наприклад, ми бачимо значки щодня при перегляді прогнозу погоди (зображення сонця, хмари, дощу) або під час пересування на дорозі, де зустрічаємо різноманітні дорожні знаки.

У сфері туризму використання картографічного методу значків набуло максимального розвитку і поширення. Оскільки туризм охоплює безліч різноманітних рекреаційних видів та місць, для їхнього представлення на туристичних картах використовуються десятки умовних знаків.

У таблиці 3 перераховані основні типи умовних знаків, які зустрічаються на туристичних картах, планах і картосхемах, що випущені в Україні або в країнах ЄС.

Більшість представлених умовних знаків стандартизовані, що означає, що вони загальноживані для більшості країн світу. Однак суттєва частина таких знаків у кожній конкретній країні унікальні та цікаві для туриста.

**Розповсюджені умовні знаки, що зображують на туристичних
картах, планах і картосхемах**

№	Зображення і номер знаку	Легенда
1		Пам'ятка архітектури, історії та культури
2		Фортифікаційна споруда (замок, фортеця, палац)
3		Релігійний об'єкт (церква, храм, монастир, скит, мечеть, синагога, каплиця, тощо)
4		Музей, скансен, музейні ансамблі, виставкові зали
5		Кінозал, кінотеатр

6		Філармонія, театр, концертний зал
7		Водоспад, дамба
8		Джерело мінеральної, питної води або бювет
9		Території та об'єкти ПЗФ
10		Скелі, вершини
11		Місця панорамного огляду

4. Маркування туристичних маршрутів на місцевості

Знакування туристичних маршрутів на території включає в себе розміщення спеціальних туристичних знаків, які використовуються як на картах та планах, так і безпосередньо на місці. Ці системи знаків призначені для надання інформації туристам, сприяють їх орієнтації у невідомій місцевості, розкривають найцікавіші туристичні об'єкти та чітко позначають напрям руху вздовж маршрутів.

Рис. 5. Класифікація туристичних маршрутів

За протяжністю території маршрути класифікуються на кілька типів:

1. Місцеві або краєзнавчі маршрути: це маршрути, які розпочинаються і закінчуються в одній місцевості (локації) і відбуваються не більше одного дня. До них відносять навчальні, прогулянкові, пізнавальні чи туристично маршрути.

2. Близькі маршрути: це довготривалі "маршрути вихідного дня", які можуть включати територію як свого, так і близьких районів та тривати від 2 до 3 днів.

3. Регіональні маршрути: охоплюють територію регіону і тривають понад 3 дні.

4. Національні маршрути: виходять за межі регіону.
5. Міжнародні маршрути: виходять за межі країни.

За метою подорожі маршрути розподіляються так:

1. Навчальні стежки: це спеціально створені та розроблені для цілей навчання маршрути з тривалістю до 3 годин.
2. Туристично-пізнавальні маршрути: це одноденні "маршрути вихідного дня" з середньою тривалістю 4–8 годин.

За видами траси туристичні маршрути бувають:

Маршрут кільцевий: маршрут починається і закінчується в одному географічному пункті перебування.

Маршрут лінійний: маршрут, початок і кінець знаходяться в різних географічних пунктах.

Маршрут радіальний: маршрут, під час якого рекрант перебуває на туристичній локації і виходить із нього на екскурсії та походи. Часто цей маршрут передбачає комплексне обслуговування туристів.

Маршрут комбінований: Тур, що поєднує елементи тематичного, похідного і оздоровчого маршрутів у програмі обслуговування. До того ж це може бути траса туристичної подорожі, яка включає елементи лінійного, кільцевого чи радіального маршрутів у різних комбінаціях або з використанням різних видів транспорту та категорій надання транспортних послуг.

Знакування туристичних маршрутів на місцевості є важливою складовою інфраструктури для туристів і подорожуючих. Це процес розміщення спеціальних знаків та вказівників, які допомагають туристам орієнтуватися в невідомій місцевості та відображають напрямок маршруту. Знаки можуть бути розміщені як на картах та планах маршрутів, так і безпосередньо на місці у вигляді вказівників, табличок або символів.

Мета знакування туристичних маршрутів – забезпечити туристам доступну та зрозумілу інформацію про маршрути, визначити основні туристичні об'єкти, а також підкреслити безпеку та зручність подорожей. Ця система допомагає туристам вибирати маршрути відповідно до їхніх інтересів та можливостей, а також сприяє їхній безпеці та комфортному перебуванню у природному або культурному середовищі.

Знакування туристичних маршрутів на місцевості зазвичай включає в себе розміщення різноманітних типів знаків і вказівників. Це можуть бути напрямні стрілки, що вказують напрямок подорожі, піктограми, що позначають туристичні атракції або природні об'єкти,

інформаційні таблички з коротким описом маршруту або пам'яток, а також відстань до певних точок на маршруті.

На місцевості туристичні знаки зобов'язані:

- ✓ підтверджувати мандрівникам правильність шляху;
- ✓ достроково інформувати про напрямок руху, природні, історичні чи культурні об'єкти, небезпечні ділянки на шляху проходження, заклади культурно-побутового обслуговування, місця привалів, заборонені форми поведінки тощо.

З урахуванням виконуваних функцій, туристичні знаки класифікуються на:

- знаки, що вказують перебіг шляху (підтверджувальні, вказівні);
- знаки початку (кінця) шляху;
- інформаційні та попереджувальні знаки.

Підтверджувальні знаки підтверджують шлях.

Вказівні вказують напрямок руху.

Інформаційні пропонують додаткову інформацію, включаючи інформаційно-вказівні знаки, інформаційні схеми та знаки додаткової інформації.

Попереджувальні сповіщають про можливі небезпеки на шляху та його особливості.

Туристичні знаки на місцевості переважно мають форму геометричних фігур, на які наносяться відповідні кольори фону і марки, а також додаткова інформація.

Туристична марка є основним елементом системи знакування туристичних маршрутів. На пішохідних та лижних шляхах вона зазвичай представлена у вигляді смуги, трикутника, ромба або стрілки, виконаної у встановлених розмірах та відповідному кольорі. Для кінних та велосипедних маршрутів використовуються стилізовані зображення (пиктограми) у вигляді силуетів коня та велосипедиста відповідно. Знакування водних маршрутів здійснюється за допомогою інформаційних знаків синьо-білого кольору та попереджувальних знаків червоно-білого кольору. При знакуванні лижних маршрутів рекомендується використовувати кольори відповідно до умовної складності шляхів: від складніших до простіших – чорний, червоний, зелений, синій, жовтий.

Таке маркування забезпечує туристам орієнтування на місцевості, інформує про напрямок руху, рівень складності маршруту

та можливі небезпеки, що сприяє безпеці та комфортному проходженню туристичних шляхів.

На туристичних маршрутах колір марки вказує на спосіб пересування туристів, як показано нижче:

- **пішохідний спосіб** пересування позначається червоним кольором марки;
- **велосипедний** – зеленим;
- **лижний** – синім;
- **кінний** – чорним.

Реєстраційний номер, яким маркуються маршрути, складається з буквених та цифрових символів (наприклад: міжнародні – Б7, К2; національні – Н4; регіональні – Р6; ближні – двозначне число). Колір символів відповідає кольору марки.

Для полегшення орієнтування та географічної прив'язки туристів на туристичних маршрутах розроблено спеціальне туристичне маркування. У цьому маркуванні використовуються різні типи знаків (табличок), стрілок, покажчиків та інших знаків, що містять необхідну інформацію для туристів, яка допомагає їм орієнтуватися на місцевості.

Керуючись цими марками та стрілками, туристи з відповідною підготовкою можуть подолати складний за розміщенням туристичний маршрут (наприклад, українськими Карпатами) навіть без карти, компаса або опису. Вказівні, попереджувальні, обмежувальні та забороняючі знаки допоможуть їм на маршруті, показуючи туристичні місця, заклади розміщення, природоохоронні об'єкти для огляду, місця для купання, відстань між точками, дозволені види діяльності туристів, потенційні небезпеки та перешкоди на шляху і т.д.

У сучасній Україні науковці та видатні туристи-дослідники активно працюють над створенням нової системи маркування для туристичних маршрутів. Мало того, у межах окремих областей Карпатського регіону тепер використовуються різні системи маркування (наприклад, Львівська та Івано-Франківська). Це утруднює навігацію туристів по гірських маршрутах між областями. Однак найближчим часом в Україні буде запроваджена уніфікована система маркування туристичних маршрутів.

Організація такого знакування вимагає погодження з місцевими владами і дотримання встановлених стандартів, щоб забезпечити єдність і чіткість інформації для туристів. Деякі місцевості можуть також мати спеціальні додаткові сервіси, такі як інтерактивні додатки

або QR-коди на знаках, які надають більше детальної інформації про маршрути та атракції.

Загалом, знакування туристичних маршрутів є важливим елементом для зручності та безпеки подорожей туристів, дозволяючи їм краще насолоджуватися природою, культурними пам'ятками та історичними об'єктами під час своїх подорожей.

Для впевненості у невідомій місцевості турист повинен володіти навичками орієнтування. Орієнтування на місцевості означає здатність визначати власне місцезнаходження та потрібний напрямок руху відносно сторін горизонту та докільля.

Орієнтування передбачає:

- розпізнавання місцевості за відомими ознаками;
- визначення сторін горизонту: північ, захід, південь, схід;
- встановлення власного місцезнаходження відносно орієнтирів та докільля, а також напрямку руху.

Основна мета орієнтування полягає у збереженні обраного напрямку навіть у непередбачуваних ситуаціях: вдень і вночі, під час туману або дощу, у розчленованій або закритій місцевості. Тому важливо постійно орієнтуватися, використовуючи кілька методів, які доповнюють один одного і служать контролем.

Протягом свого існування людство розробило різноманітні методи орієнтування на місцевості, у часі та в просторі. Поміж простих та найбільш поширених сучасними туристами методів, які мають практичне значення в краєзнавчій роботі, можна виділити наступні: визначення сторін горизонту за місяцем і годинником; за сонцем і годинником; за сонцем; за сузір'ям Великої Ведмедиці; за птахами і рослинами.

Застосування орієнтирів на практиці включає такі методи:

> **орієнтування по слідах:** визначення напрямку руху за слідами залишеними на землі або іншій поверхні;

> **орієнтування за звуком:** визначення напрямку за звуками навколишнього середовища;

> **орієнтування за світлом:** використання напрямку світла для орієнтування, особливо корисне під час сходу або заходу сонця;

> **орієнтування за запахом:** визначення напрямку за запахами, які переносяться в повітрі;

> **орієнтування за місцевими назвами:** використання орієнтирів у вигляді місцевих назв для визначення напрямку.

Турист може визначити сторони горизонту за місцевими

ознаками, такими як крони дерев, кора дерев, мурашники тощо. Однак цей метод може бути неточним, тому рекомендується використовувати кілька орієнтирів для отримання більш точного результату.

У організації туристичних походів найчастіше використовуються орієнтування за картою чи компасом. Туристу доводиться вивчати район майбутнього походу, ознайомлюватися з суміжними територіями, а також досліджувати орфографію та гідрографію району, тощо.

Контрольні запитання та завдання

1. Опишіть історію становлення спеціальної туристичної картографії.
2. Охарактеризуйте стан розвитку туристичної картографії в Україні та світі.
3. Що таке "туристична карта", «туристичний маршрут»? Укажіть головні елементи їх наповнення.
4. Які спеціальні туристичні позначення використовуються на місцевості та на карті?

РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ ТА ЇХ ОЦІНЮВАННЯ

- 1. Поняття «рекреаційні ресурси» та підходи до їх класифікації.*
- 2. Методи оцінювання рекреаційних ресурсів.*
- 3. Кліматичні ресурси та умови. Медико-кліматична характеристика основних природних зон.*
- 4. Водні рекреаційні ресурси.*
 - 4.1. Водні рекреації та їх вплив на навколишнє середовище.*
- 5. Рекреаційні ресурси рельєфу.*
- 6. Біотичні рекреаційні ресурси.*
 - 6.1. Лісові ресурси.*
 - 6.2. Рекреаційні функції лісів.*
 - 6.3. Тваринний світ.*
 - 6.4. Природно-заповідний фонд.*

1. Поняття «рекреаційні ресурси» та підходи до їх класифікації

Рекреаційні ресурси – це об'єкти та явища природного і антропогенного походження, які за своїми якісними та кількісними параметрами придатні для рекреаційної діяльності. Вони є матеріальною основою для організації відпочинку, зміцнення та лікування здоров'я людей, формування рекреаційних територій, їх спеціалізації та економічної ефективності. В рекреаційній географії обговорюється співвідношення понять "рекреаційні ресурси" та "умови рекреаційної діяльності". Проте їх розрізнення має об'єктивне значення. Вчені відносять до рекреаційних ресурсів ті геосистеми і їх елементи, які можуть бути використані для організації рекреаційного господарства за наявності відповідних технічних і матеріальних можливостей.

На погляд, елементи середовища спочатку виступають як умови рекреаційної діяльності. Після оцінки їх якості та обсягу вони можуть бути визнані ресурсами. Цей підхід також відзначає О. О. Бейдик та

інші автори.

Ми вважаємо, що природні умови – це ті елементи географічного середовища, які люди зараз не використовують у виробничій діяльності, але без яких їхнє існування було б неможливим. З іншого боку, природні ресурси – це ті елементи географічного середовища, які люди використовують у виробничій діяльності.

Наприклад, клімат перестає бути умовою, стаючи ресурсом, коли використовується в економічній діяльності, такий як сільське господарство, і стає агрокліматичним ресурсом. Те саме стосується і рекреаційного використання клімату: він може бути умовою для організації різних видів рекреації, але стає ресурсом, коли мова йде про гірськолижний або пляжно-купальний відпочинок.

Отже, умови рекреаційної діяльності включають компоненти та властивості оточуючого середовища, які визначають можливість або обмеження реалізації рекреаційних заходів, навіть якщо самі ці елементи не є її прямою частиною. Рекреаційні ресурси, з іншого боку, складаються з властивостей та компонентів навколишнього середовища, які безпосередньо залучаються для організації рекреаційних подій та є їхньою основою.

Характерною властивістю рекреаційної діяльності є те, що одні й ті ж елементи оточуючого довкілля можуть виконувати роль як умов, так і ресурсів для різних видів рекреаційних занять.

Рекреаційні ресурси частково виступають як мотиваційні чинники для вибору конкретного виду туристичного продукту (за видом, напрямком, сезоном та іншими ознаками).

Туристична діяльність на певній території базується на існуючих або потенційних ресурсах, які можуть бути задіяні або розроблені в межах країни. Існують вже використовувані ресурси та потенційні, які можуть бути задіяні за певних умов (реставрації, розвитку транспортної інфраструктури, реконструкції, туристичної інфраструктури тощо). Потенційні ресурси пропонують можливості для розширення асортименту турпродукту та створення нових можливостей для розвитку туризму шляхом залучення нових територій для туристичної діяльності.

Різноманітність рекреаційних ресурсів вимагає їхньої систематизації відповідно до різних критеріїв. Хоча загальноприйнятої класифікації рекреаційних ресурсів не існує, автори запропонували різні підходи до їхнього упорядкування.

В рекреаційній географії можна виділити нижченаведені підходи до рекреаційних ресурсів.

1. **Сутнісний підхід:** ресурси поділяються згідно з їхньою природною або культурною сутністю:

- природно-рекреаційні: включають кліматичні умови, берегові лінії, акваторії водойм, мальовничі пейзажі, національні парки тощо;
- культурно-історичні: охоплюють археологічні та архітектурні пам'ятки, історичні та сучасні архітектурні шедеври;
- інфраструктурні: включають території та населення з їхньою культурою, інфраструктуру, що забезпечує функціонування туризму (житло, харчування, транспорт, виробництво, розваги тощо).

2. **Діяльнісний підхід:** ресурси поділяються в залежності від способу їхнього використання в туризмі.

3. **Атрактивний підхід:** ресурси класифікуються згідно з їхньою привабливістю для туристичних заходів.

4. **Ціннісний підхід:** ресурси виділяються на основі їхньої унікальності та цінності.

5. **Функціональний підхід:** ресурси оцінюються за їхнім впливом на організацію рекреаційних заходів.

6. **Еколого-економічний підхід:** ресурси класифікуються в залежності від їхньої споживчої вартості.

Хоча ці підходи відрізняються, вони допомагають у систематизації рекреаційних ресурсів для подальшого їхнього використання в туризмі та рекреаційних заходах.

1. Відповідно до **предметно-сутнісного підходу** рекреаційні ресурси бувають:

Природно-рекреаційні ресурси включають такі об'єкти природи, як клімат, прибережна смуга морів та океанів, акваторії водойм та річок, джерела мінеральних вод, ландшафти, національні природні парки та інші.

Культурно-історичні ресурси включають археологічні та архітектурні пам'ятки, надбання історії і культури минулого та сучасні архітектурні комплекси та витвори.

Інфраструктурні ресурси презентовані територією, яка сама є ресурсом, включаючи її протяжність, конфігурацію, географічне положення, а також населення з його традиційною національною

культурою. Ці ресурси забезпечують функціонування туристичної галузі шляхом розвитку виробничої та соціальної інфраструктури. Вони включають такі аспекти, як одяг, харчування, житло, традиційні ремесла, традиційні прийоми господарювання, вірування, звички та традиції, обряди та свята, які є складовою культури країни і приваблюють туристів.

За **діяльнісним підходом** рекреаційні ресурси класифікують за соціально-економічною суттю, вартісними та трудовими особливостями на:

- **Туристичні цінності:** Об'єкти, які існують незалежно від людської діяльності, такі як природно-рекреаційний потенціал території, включаючи сприятливий клімат, мальовничі краєвиди та інші природно-географічні умови.
- **Туристичні ресурси:** Об'єкти, які створені або підтримуються виробничою працею, включаючи пам'ятки історії, культури та архітектури, музеї, а також об'єкти, які потребують людської праці для підтримки їх привабливості, такі як пляжі, національні парки та інші.
- **Туристична інфраструктура:** Підприємства, які забезпечують розміщення, харчування, транспорт, екскурсійне обслуговування та розваги.

Вказані перші дві групи визначають абсолютні переваги дестинацій для розвитку рекреації та є мотиваційною основою для мандрівок, тоді як третя група підсилює комфорт у подорожах, створюючи умови для використання туристичних послуг.

Оцінюючи розвиток туристичної інфраструктури та ступінь її концентрації, можна зробити висновок про цінність території для туристів. Однак важливо враховувати, що надлишкова експлуатація рекреаційних ресурсів може призвести до їх деградації та критично позначитися на попиті. Отже, важливим елементом туристичної діяльності є формулювання максимальних навантажень на рекреаційні об'єкти визначеного класу та їхнє врахування у практиці експлуатації. У багатьох країнах вже мають місце обмеження на відвідування національних природних парків, певних природних об'єктів та історико-культурних пам'яток.

3. За **атрактивністю** рекреаційні ресурси варто поділити:

а) об'єкти показу, які включаються до туристичного продукту і використовуються як складові програмного забезпечення турів;

б) об'єкти показу, які можуть включатися як програми туру або становити частину додаткових послуг, що можуть надаватися у місцях відпочинку.

4. *Ціннісний підхід* до класифікації рекреаційних ресурсів виокремлює світову культурну та природну спадщину, а також національні культурно-історичні та природні надбання. Концепція культурної і природної спадщини виникла в другій половині XX століття і була закріплена у 1972 році Конвенцією ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. Культурна спадщина охоплює пам'ятки історії та мистецтва, їхні ансамблі та пам'ятні місця, що мають загальнолюдську цінність у культурному, науковому й естетичному аспектах. Природна спадщина охоплює геологічні, фізико-географічні і біологічні об'єкти, а також території, на яких знаходяться види тварин і рослин, що знаходяться під небезпекою знищення і мають виняткову цінність з точки зору науки, охорони навколишнього середовища та естетики.

Науково-практична діяльність ЮНЕСКО спрямована на збереження біологічного, ландшафтного та етнічного розмаїття через створення та охорону Списку всесвітньої спадщини та його об'єктів. Цей список налічує об'єкти, які піддані негативному впливу як природних, так і антропогенних чинників. До природних чинників належать землетруси, тектонічні рухи, зміни клімату, зсуви, яружні процеси, абразія берегів, вивітрювання тощо. Антропогенні чинники включають забруднення атмосфери, поверхневих і підземних вод, порушення геологічного середовища та ґрунтового покриву, деградацію рослинності (зокрема, через рекреаційне навантаження), шумове та вібраційне забруднення, а також інші зміни природних параметрів довкілля. Ці об'єкти потребують міжнародної підтримки для збереження, відновлення та охорони.

У списку Світової спадщини, станом на 2023 рік, перебувають 1157 об'єктів, що складається з 900 культурних, 218 природних і 39 змішаних об'єктів, розподілених між 167 країнами.

Щороку список поповнюється приблизно тридцятьма новими об'єктами завдяки зусиллям Всесвітньої комісії з культури та розвитку ЮНЕСКО, а також національних органів, що займаються охороною природної та культурної спадщини. Найбільша кількість пам'яток, включених до Списку та перебуваючих під охороною ЮНЕСКО, зосереджена в Європі (понад половина від загальної кількості). Це результат цілеспрямованої діяльності державних інституцій

європейських країн, спрямованої на збереження природних, історичних та культурних пам'яток.

Таблиця 3

Список об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО

Регіон ЮНЕСКО	Культурний тип	Природний тип	Змішаний тип	Загалом	%
Африка	54	39	5	98	8
Арабські країни	82	5	3	90	8
Азія і Тихоокеанський регіон	195	70	12	277	24
Європа і Північна Америка	469	66	11	546	47
Латинська Америка і Вест-Індія	100	38	8	146	13
Загалом	900	218	39	1157	100%

Італія має найбільшу кількість об'єктів Світової спадщини - 58. Країни з найбільшою кількістю об'єктів – Китай (56), Німеччина (51), Іспанія (49), Франція (49), Індія (40) та Мексика (35).

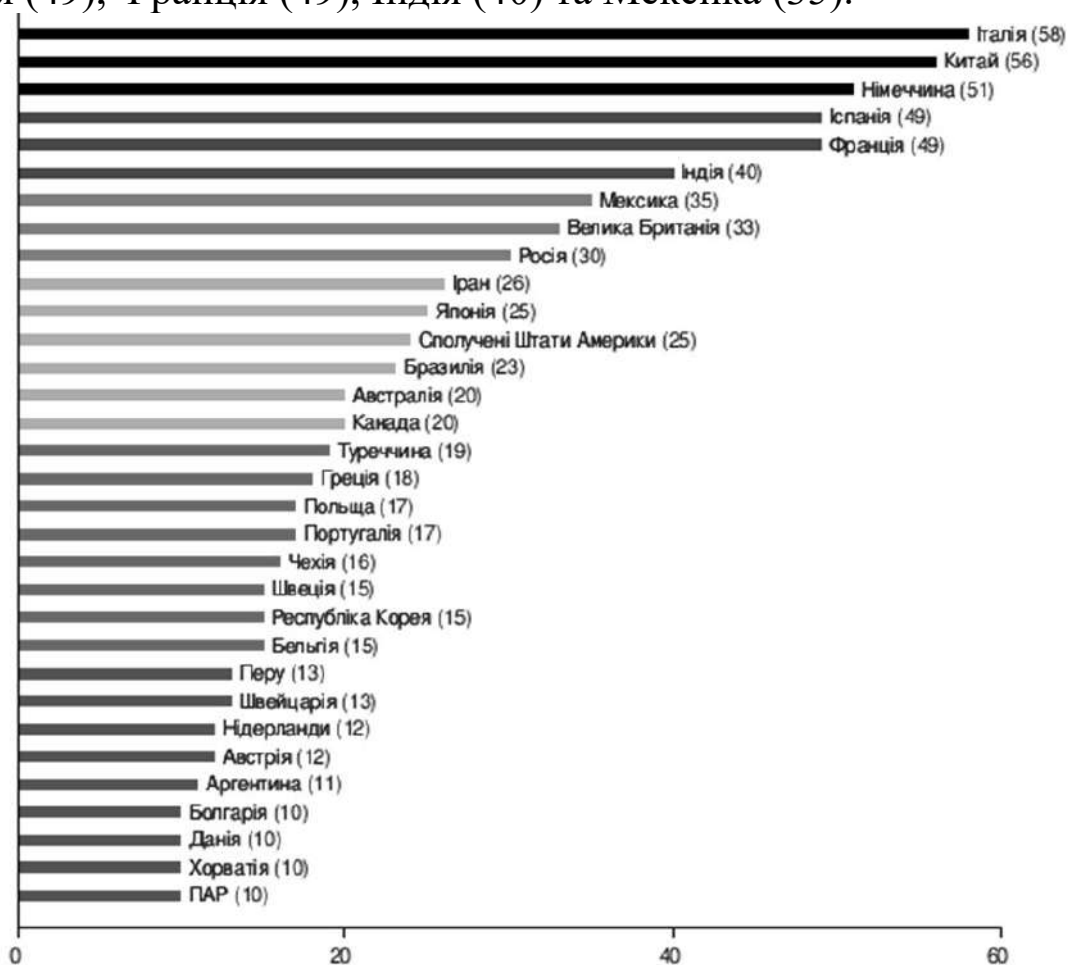

Рис. 7. Країни-лідери об'єктів світової Спадщини

Згідно з чинним законодавством, кожна країна має зобов'язання забезпечувати охорону культурно-історичної та природної національної спадщини, яка одночасно є важливим рекреаційним ресурсом для цієї країни.

В Україні, станом на 2023 рік, список Світової спадщини ЮНЕСКО налічує 8 об'єктів, що приблизно становить 0,7% від загальної кількості об'єктів у світі.

5. Функціональний підхід до класифікації рекреаційних ресурсів базується на всебічному характері туристичного споживання та виробництва турпродукту. Він враховує мотивацію подорожування, яка базується на географічному різноманітті, тобто на туристичній привабливості певних територій, що відрізняються комплексом ознак від постійного місця проживання туриста.

Георозмаїття, сполучаючи природничу і соціальну історію, є несумнівним результатом адаптації конкретного етносу до природного середовища. Це видно за пейзажними рисами культурного ландшафту. У процесі культурогенезу культурні ландшафти змінюються, але зазвичай зберігають свої основні риси, сформовані під час традиційного використання природних ресурсів, з властивими їм елементами матеріальної та, до певної міри, духовної культури, які сформувалися на даній території. Сучасні інновації, нерідко стандартизуючи, впроваджуються разом з окремими елементами культури в епоху глобалізації, зберігаючи традиційні культурні ландшафти. Наприклад, міський ландшафт великих міст, міські транспортні вузли тощо є яскравими прикладами цього. Георозмаїття мотиваційно привабливе для подорожей і особистого відкриття (туристичного споживання) та є рекреаційним ресурсом.

6. Еколого-економічний підхід до класифікації рекреаційних ресурсів базується на оцінці споживчої вартості цих благ і ресурсів. Згідно з цією ознакою виділяються такі категорії:

1. Туристичні переваги, використання яких не залежить від людської діяльності на певній території, такі як кліматичні особливості чи наявність морських акваторій.
2. Туристичні переваги, використання яких залежить від екологічного стану довкілля, зокрема, як стан води, повітря, ґрунтів, рослинного покриву і т. д.
3. Туристичні ресурси, які потребують безперервного моніторингу, коштів та праці на відновлення ресурсів і підтримку їх атрактивних властивостей, за допомогою реставрації, розвитку належної інфраструктури.

4. Туристичні ресурси цільового застосування, утворені для підвищення туристичної активності на певній території.

Ці підходи до класифікації відображають лише частковий аспект багатогранності рекреаційних ресурсів, але вони підкреслюють складність і неоднозначність поняття "рекреаційний ресурс", хоча воно здається зрозумілим на перший погляд.

Згідно з детальним аналізом підходів та літературних джерел, а також на основі власних доробок, можна виділити три типи рекреаційних ресурсів, які відіграють важливу місце у становленні галузевої та територіальної організації рекреаційних комплексів.

Природні рекреаційні ресурси – це сукупність природних чинників, матеріалів і властивостей навколишнього середовища, які мають відповідні якісні та кількісні характеристики для сприяння рекреаційній діяльності. Вони використовуються для організації відпочинку, туризму, лікування та оздоровлення, забезпечуючи комфортні умови для фізичного та психоемоційного відновлення людини. Сюди входять лікувальні і оздоровчі чинники загального призначення, такі як ліси, кліматичні зони для лікування, водні ресурси, а також лікувальні склади, наприклад, мінеральні води та грязі.

Історико-культурні рекреаційні ресурси – це об'єкти культурної спадщини, що мають значну цінність з точки зору історії, мистецтва, архітектури чи археології. Вони сприяють збереженню національних традицій, формують культурну самобутність суспільства та можуть бути використані в рекреаційній діяльності для пізнання, виховання та задоволення духовних потреб населення. Ці ресурси сприяють пізнанню інтересних аспектів історії та культури і можуть слугувати об'єктами туристичного інтересу.

Соціально-економічні рекреаційні ресурси – це сукупність матеріально-технічних, інфраструктурних та організаційних елементів, що забезпечують умови для рекреаційної діяльності. Сюди входять об'єкти рекреаційної інфраструктури, такі як готелі, ресторани, спортивні майданчики, а також трудові ресурси, які зайняті у сфері рекреаційного господарства.

2. Методи оцінювання рекреаційних ресурсів

Оцінка рекреаційних ресурсів є важливим, але трудомістким дослідницьким процесом, який ще не вивчений повністю. Складність її зумовлена кількома чинниками:

1. **Відсутність чітко розроблених методик:** Немає універсальних та стандартизованих методик оцінки, що ускладнює процес оцінки рекреаційних ресурсів.
2. **Брак інформації про ресурси:** Недостатня інформація про якість та кількість ресурсів також робить процес оцінки складним.
3. **Різні рівні оцінювання:** Існує розрізнення між різними рівнями оцінювання, що також впливає на складність процесу.
4. **Проблема переходу від вимірювання до оцінки:** Оцінка ресурсів вимагає переходу від простого вимірювання характеристик об'єктів до їх оцінки, що може бути складним завданням.
5. **Суб'єктивність оцінок:** Оцінка завжди має суб'єктивний характер і може варіювати залежно від точки зору та інтересів суб'єктів.

У процесі оцінки завжди беруть участь об'єкт і суб'єкт. **Об'єктом оцінки** є різноманітні характеристики природних, соціально-економічних та культурних ресурсів, що визначають їхню придатність для рекреаційного використання. **Суб'єкт оцінки** – це особа або організація, яка здійснює аналіз і визначає цінність ресурсів залежно від цілей їх використання.

Організація відпочинку та туризму та інші зацікавлені сторони мають різні підходи до оцінки рекреаційних ресурсів. Індивідуальні туристи цікавляться переважно можливостями для задоволення власних потреб в конкретний момент часу, тоді як організаторам слід брати до уваги потреби значних груп рекреантів у ході тривалого періоду часу. Наприклад, для туристів цікавим буде наявність водойми та пляжу, температура води та повітря, тоді як для організаторів важливим буде розмір пляжу, тривалість періоду сприятливого для купання та можливості для інших рекреаційних занять.

Для рекреаційної географії важливо проводити комплексну і спеціалізовану оцінку рекреаційних ресурсів території. Ця оцінка значною мірою має суб'єктивну природу та залежить від досвіду, інтелектуального рівня та освіти пошукачів. Туристичні ресурси оцінюються якісно, кількісно, бально і вартісно.

Для **якісної оцінки** використовуються такі терміни, як "найкращий", "кращий", "гірший", "найбільший", "більший", "найпривабливіший", "середньосприятливий" тощо. Порівняння завжди відбувається, оскільки людям притаманне порівняння. Відвідавши будь-які два рекреаційні об'єкти, ми, не примусово, порівнюємо їх якість. Ця якісна оцінка, хоч і суб'єктивна, відчутно впливає на загальне уявлення про привабливість об'єктів та територій.

Кількісна оцінка окреслює формальні характеристики ресурсів у метрах, кілометрах, грамах на літр, рівні забрудненості води, солоності, температурі, глибині прибережних вод, кількості опадів тощо. Наприклад, порівнюючи рекреаційну атрактивність узбережь Батумі та Одеси, можна якісно оцінити перевагу одеських пляжів через сухіший клімат та наявність піску, а не гальки. Водночас, можна провести кількісну оцінку, порівнявши кількість опадів у міліметрах та вологість повітря у відповідних періодах.

Бальна оцінка, розташована між якісною і кількісною, є популярним методом для оцінки рекреаційних ресурсів. Цей метод знаходить дедалі більше застосування, хоча сама можливість його використання залишається предметом дискусій. За допомогою суб'єктивної оцінки розробляються оціночні шкали для виділення кожного виду ресурсів певного балу.

Наприклад, 5-ступенева шкала відповідає якісним оцінкам "найкращий", "вище середнього", "середній", "нижче середнього" і "найгірший". За допомогою бальної оцінки визначаються кліматичні умови, естетичні та рекреаційні риси ландшафтів, а також комфортність клімату та відповідність водойм для купання чи водних видів рекреації.

Вартісна оцінка рекреаційних ресурсів зараз переважає у сфері господарського використання. Інвестиції спрямовуються на найпривабливіші ресурси, які зазвичай мають найвищу вартість. Рекреаційна складова у вартості землі навколо великих міст, туристичних центрів вирішальна. Постійне зростання цін на рекреаційні ресурси є важливим явищем.

Економічну оцінку використовують для визначення вартості природних рекреаційних ресурсів, необхідних для організації рекреаційного господарства на певній території.

Проведення оцінки сприяє посиленню заходів з охорони цих ресурсів та створенню стимулів для їхнього раціонального використання, наприклад, через встановлення плати за експлуатацію природних багатств. Такий підхід дозволяє також оцінити ефективність різних заходів, спрямованих на оптимальне використання ресурсів.

Проте головна проблема полягає у складності економічної оцінки природних рекреаційних ресурсів. Цю оцінку можна провести лише для тих ресурсів, чиї народногосподарські ефекти можна виміряти, таких як мінеральні води, грязі, озокерит, ліс, поверхневі води, а також природні національні парки.

Основними ознаками соціально-економічної ефективності використання природних лікувальних ресурсів є:

- результат оздоровлення одного відпочиваючого;
- ефект від використання 1 м³ різних видів лікувальних ресурсів (на основі якого визначається загальний ефект від освоєння всього родовища);
- загальне зменшення тимчасової непрацездатності впродовж певного періоду (року) після оздоровлення;
- чисельність умовно вивільнених працівників завдяки зниженню втрат робочого часу впродовж року після оздоровлення в санаторно-курортних закладах тощо.

Проблема економічної оцінки рекреаційних ресурсів з використанням кадастру стає особливо актуальною. Кадастрова система оцінки, походячи від латинського слова "**capitastum**" – реєстр або список, є основою управління різними природними ресурсами, зокрема землею, водою, лісами, та мінералами. Вона являє собою систему даних, що включає якісну та кількісну характеристику об'єктів з економічною оцінкою, інформацію про динаміку та рівень вивченості, рекомендації щодо використання та заходи по охороні.

Кадастрова система забезпечує нагромадження та оперативне використання великих обсягів інформації про ресурси. Розробка методики складання кадастру передбачає періодичне оновлення та поповнення даних. Цілеспрямована класифікація матеріалу в методичному плані є важливим завданням, що потребує окремої уваги.

Кадастр рекреаційних ресурсів має бути спрямованим на систематизацію та аналіз географічної, геологічної, технологічної та техніко-економічної інформації про запаси ресурсів з метою отримання кадастрових оцінок. Особливу увагу слід приділяти економічній оцінці, яка є найбільш складним етапом робіт, особливо у випадку природних рекреаційних ресурсів, що ще недостатньо розроблені з цього питання.

У кадастр рекреаційних ресурсів необхідно включити:

- державний облік;
- якісну та кількісну оцінки;
- визначення відповідності до різних видів рекреаційного та іншого використання;
- рекомендації щодо економічного використання;
- заходи з охорони та збереження ресурсів.

Це допоможе не лише зберегти та раціонально використовувати рекреаційні ресурси, й поліпшити їхнє становище та зберегти для майбутніх поколінь. Згідно з діючим законодавством, передбачається створення кадастрів для земель, водойм, лісів і надр.

Рекреаційний кадастр природних мінеральних джерел має включати наступну інформацію:

- розташування джерела;
- їхній дебіт;
- глибину водоносного горизонту;
- хімічний склад води та специфічні лікувальні компоненти;
- кислотність;
- температуру;
- сучасне використання;
- вартісну оцінку.

Облік грязьових родовищ у рекреаційному кадастрі містить такі дані:

- розташування і назва родовища;
- тип грязі;
- площа родовища;
- глибина залягання грязі;
- запаси грязі;
- основні фізико-хімічні властивості грязі;
- рівень сучасного використання;
- вартісну оцінку.

Клімат важливий для оцінки рекреаційних територій, оскільки впливає на різні аспекти використання. Показники в рекреаційному кадастрі мають відображати вплив погоди на людину, наприклад, за допомогою рівня комфортності кліматичних умов.

Крім того, визначальним показником відповідності кліматичних умов для рекреаційної діяльності є оцінка контрастності зміни погоди, притаманної гірському клімату, що враховує висоту, крутизну схилів, форму рельєфу та ступінь закритості горизонту.

Лісові масиви можна розглядати як природні ресурси для туризму, відпочинку та лікування.

Облік лісового фонду в рекреаційному кадастрі важливий для загальної оцінки території щодо можливостей масового відпочинку та лікування. Показники, які характеризують ліси як об'єкти рекреації, включають групу лісів, лісистість, породний склад і вартісну оцінку рекреаційної цінності лісу.

У рекреаційній географії виділяються основні типи оцінки рекреаційних ресурсів, які враховують тільки їх рекреаційну цінність, незважаючи на економічні аспекти: медико-біологічний, технологічний і психолого-естетичний.

Медико-біологічна оцінка відображає вплив природних факторів на організм людини, зокрема на самопочуття та здоров'я. Основним об'єктом оцінки є кліматичні ресурси, що найбільше впливають на людину. Для оцінки впливу кліматичних чинників на здоров'я розроблені спеціальні методики.

Технологічна оцінка полягає у визначенні можливості використання природного середовища для рекреаційної діяльності та можливості інженерно-будівельного освоєння території. При цьому оцінюється придатність території для різних видів рекреаційних занять.

Поява **психолого-естетичного типу** оцінки пов'язана з тим, що рекреанти віддають перевагу територіям з високою естетичною цінністю. Вона полягає у визначенні емоційного впливу природних ландшафтів на людину. Ця оцінка враховує різні чинники, такі як вік, соціальний статус, психоемоційний стан, етнічна приналежність тощо, і постійно вдосконалюється.

Оцінка рекреаційних ресурсів може бути проведена як диференційно, так і інтегрально.

Диференційна оцінка надається кожному окремому ресурсу або його особливостям в межах певної території. Вона дозволяє визначити обсяг розвитку певного виду рекреації, який базується на конкретному ресурсі.

Інтегральна оцінка відображає стан ділянки території з однорідним набором різних ресурсів. Це дозволяє встановити оптимальну співвідносність різних видів рекреації на даній території, визначити обмеження та припустимі навантаження на ландшафт.

Для оцінки території для стаціонарного відпочинку беруться до уваги зазвичай такі показники, як клімат, рослинність, водойми та рельєф:

Клімат

Найкращий клімат характеризується сприятливими кліматичними умовами протягом 9-10 місяців (тепле літо і помірно холодна зима зі сніговим покривом чи спекотне літо та коротка тепла зима без снігового покриву).

Добрий – сприятливі кліматичні умови впродовж 7-9 місяців (жарке і сухе літо і м'яка сніжна зима).

Задовільний – сприятливі кліматичні умови впродовж 3-7 місяців (прохолодне літо з дощем і м'яка зима з нестійким сніговим покривом чи засушливе літо та холодна зима).

Поганий – сприятливі кліматичні умови менше 3-х місяців (жарке літо і нестійка зима з незначним сніговим покривом або без нього).

Дуже поганий – сприятливі кліматичні умови протягом 1-2 місяців (коротке прохолодне літо і тривала зима або жарке літо та безсніжна зима).

Лісова рослинність

Найкраща – соснові, хвойно-широколистяні, широколистяні ліси та ліси мішані з включеннями субтропічних видів.

Добра – темнохвойні листяні, кедрові, дрібнолистяні ліси.

Задовільна – злегка заболочені темнохвойні, листяні та змішані ліси.

Погана – притундрові березові рідколісся, далекосхідні листяні ліси у комплексі з болотами.

Дуже погана – заболочені ліси, арктичні та гірські лісотундри, ліси по болотах і невеликі лісові масиви серед лісогосподарських угідь.

Водойми

Найкращі – теплі моря з температурою води вище +17 °С понад 4 місяці.

Добрі – теплі озера, водосховища, великі річки чи прохолодні моря з температурою води близько 16 °С впродовж 3 місяців.

Задовільні – прохолодні озера, річки, водосховища та холодні моря.

Погані – теплі малі річки, прохолодні великі річки, водосховища чи холодні озера.

Дуже погані – холодні водойми і прохолодні малі річки з температурою води нижче +12 °С.

Рельєф

Найкращий – гірський (до висоти 2000 метрів над рівнем моря), передгірський, пересічний (пагорбово-грядовий, ерозійно-розчленований).

Добрий – пересічний, ерозійно-розчленований.

Задовільний – пагорбовий, слабо пересічний.

Поганий – площинно-пагорбовий.

Дуже поганий – площинний і гірський (важкодоступні місцевості).

3. Кліматичні ресурси та умови. Медико-кліматична характеристика основних природних зон

Знайомство з природними рекреаційними ресурсами будь-якої території розпочинається з вивчення кліматичних умов, тому що власне вони визначають організацію відпочинку. Клімат, який перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими компонентами природи, включаючи погодні умови та самопочуття людини, та стає важливим рекреаційним ресурсом.

Позитивна дія клімату на самопочуття людини ключова для організації різних видів рекреаційної діяльності. Саме тому важливо класифікувати сприятливі типи погодних умов для проведення різноманітних видів рекреаційних занять.

Туристичні кліматичні ресурси охоплюють:

- комфортні погодні умови;
- наявність сонячного світла;
- ультрафіолетову радіацію;
- чисте повітря, насичене фітонцидами та іонами, що сприяють проведенню різноманітних рекреаційних заходів.

Шляхом використання клімату як основного лікувально-профілактичного фактору розвиваються кліматичні курорти, де застосовують аеро-, геліо- та талассотерапію, а також інші природні лікувальні методи (спелеотерапія, ландшафтотерапія). Україна має різноманітні кліматичні курорти та курортні місцевості в усіх природних зонах, проте різні регіони країни мають відмінності у характеристиках погоди через різний вплив кліматоутворюючих чинників. Це призводить до нерівномірного розподілу відпочиваючих як за регіонами, так і за сезонами.

Температура є ключовим показником клімату, що визначає можливості для розвитку різноманітних видів рекреаційних занять. Для оцінки потенціалу рекреаційного розвитку важливо аналізувати середні значення температури протягом року, середні температури взимку і влітку, а також коливання температури протягом року.

Фахівці вважають, що для літніх видів відпочинку найбільш сприятливі умови полягають у середньодобових температурах більше 15 °C протягом не менше 100 днів за рік, а для зимових – у температурі нижче 0 °C протягом понад 110 днів на рік. Крім того, важливо мати сніговий покрив товщиною від 10 до 30-40 см. Має сенс зауважити, що

при температурі -10°C виникає дискомфорт. При морозах вітер підсилює віддачу тепла від організму, що може спричинити гіпотермію (переохолодження), а також втомлює та пригнічує нервову систему, погіршує дихання, особливо в горах.

Для визначення комфортності погоди для зимової рекреації важливо враховувати інші аспекти погоди, ніж для літніх видів відпочинку. Роль вітру стає більш визначальною, оскільки кожний метр на секунду збільшення його швидкості прирівнюється до зниження температури повітря на 2°C .

Період з найбільш сприятливим літнім температурним режимом в Україні триває від 5 до 6 місяців (3 місяці у передгір'ї Карпат до 9 місяців на південному березі Криму).

Загалом, безморозний період в країні варіює від 150 днів у Карпатах до 260 днів на південному березі Криму.

Тривалість сприятливого періоду, щодо зимових видів відпочинку, коливається від 0 місяців на південному березі Криму до 4-5 місяців у Карпатах. Зазвичай, тривалий сніговий покрив на північному сході країни фіксується у другій декаді листопада (у Карпатах раніше), на півдні та в Криму – в кінці грудня або на початку січня. Сходження снігу на півдні Криму відбувається у другій декаді лютого, в північних районах України у березні місяці. Незважаючи на вплив глобального потепління клімату, кількість днів з тривалим сніговим покривом в Україні варіюється від 20 до 110 і більше у високогір'ї Українських Карпат. Потужність снігового покриву відповідає вимогам рекреації. У цих регіонах приблизно 70% днів періоду мають сприятливий тип погоди.

Атмосферний тиск, також як і температура, змінюється з екватора до полюсів. Це призводить до утворення поясів пониженого тиску (екваторіального і помірного) і підвищеного тиску (тропічних і полярних). Розуміння рівня тиску має практичне значення для організації рекреаційних заходів. Переміщення людей, які проживають в умовах низького тиску в райони з високим тиском може вимагати періоду адаптації, особливо для осіб із серцево-судинними захворюваннями чи дітей.

Вологість повітря, кількість опадів та характер їх випадання значно впливають на організацію рекреаційної діяльності. Нормальною вважається відносна вологість від 40% до 60%, аби забезпечити комфортне середовище. Відхилення від цього діапазону може призвести до дихальних проблем і загального недомагання.

Кількість та розподіл опадів на території також має важливе значення для рекреаційних заходів. Висота снігового покриву та тривалість його зберігання впливають на організацію зимових видів рекреації, тоді як дощова погода може обмежити багато видів рекреаційної діяльності.

Вітер відіграє важливу роль у рекреації. Його швидкість і напрямки можуть впливати на безпеку та зручність проведення різноманітних рекреаційних заходів. Місцеві вітри та природні явища, такі як тайфуни та урагани, також можуть мати негативний вплив.

Загальне кліматичне районування Землі, яке враховує циркуляцію повітряних мас, дозволяє визначити основні кліматичні зони, де зазвичай зосереджена більшість рекреаційних місць. Так, більшість рекреаційних можливостей сконцентрована в тропічних і субтропічних районах.

Значне різноманіття кліматичних умов у різних природних зонах, таких як тайга, степ та пустеля, можна розглядати як природні чинники для відпочинку та лікування. В межах цих зон можна виділити приморські та континентальні, гірські та рівнинні райони за їхнім кліматичним характером.

Гірські райони відрізняються вертикальним розташуванням кліматичних поясів і рослинності, що створює широкі можливості для рекреації та терапії. У горах зменшується міждобова мінливість основних метеорологічних елементів, і повітря стає чистим і прозорим. Кількість сонячного саява збільшується, що сприяє біологічній активності ультрафіолетової частини спектра.

Зона тундри характеризується недостатнім забезпеченням сонячним теплом та відсутністю ультрафіолетових променів сонця протягом тривалого холодного періоду. Ця зона мало придатна для розвитку курортів через відсутність деревної рослинності та часті плоскі приморські низини з болотами.

У **зоні тайги** достатньо тепла і вологи, що стимулює розвиток деревної рослинності, переважно хвойних порід. Клімат цієї зони характеризується підвищеннями. У рельєфі чергуються низини та болота. Тривалість ультрафіолетової недостатності скорочується, а літом може бути сильна біологічна активність сонячної радіації.

Рис. 8. Зона тундри

Рис. 9. Зона тайги

Зону мішаних лісів помірного поясу характеризує м'яка сонячна радіація та змінна циркуляція атмосфери, що може впливати на здоров'я людей. Для багатьох відпочиваючих це може бути негативним чинником, але для інших може бути тренувальним елементом, який підвищує стійкість організму до змін у середовищі.

У лісових масивах коливається хімічний склад повітря, що залежить від часу доби, метеорологічних умов та структури дерев. Тополі є найактивнішими постачальниками кисню, виділяючи його в 49 разів більше, ніж ялинові насадження. Власне тому лісова зона може бути використана для кліматолікування впродовж усього року. Літом можна проводити аеро- і геліотерапію з використанням вітрозахисних засобів, а також купатися у водоймах. Зимом сприятлива погода для пішохідних і лижних прогулянок, а також для сну на веранді у спальних мішках.

Степова зона – це рівнини з висотою над рівнем моря 150-250 м, які мають добре розвинені яри, річкові долини. Тут велика кількість годин сонячного світла (2200 на рік), переважання антициклонів створить можливість цілодобового здійснення кліматолікування в найкращих умовах. Сонячна радіація у степу має велику біологічну активність протягом теплої частини року. Річна кількість опадів тут невелика (400 мм), що може спричиняти посухи та обмежувати ріст деревної рослинності.

Приморські райони степової зони мають велику лікувальну цінність через поєднання рис степового та приморського кліматів. Від червня до жовтня тут можна проводити таласотерапію. Важливо зазначити, що кількість сонячних днів у літній період у степовій зоні стабільна.

Рис. 10. Зона мішаних лісів

Рис. 11. Зона степів

Зона середземноморського клімату, така як на південному березі Криму і Чорноморське узбережжя Кавказу, характеризується багатою субтропічною рослинністю, незамерзаючим морем та захищеністю від холодних потоків повітря горами. Це створює умови для широкого використання цих районів для курортного лікування. Велика кількість сонячних годин і стійкість антициклонів роблять ці райони ідеальними для геліотерапії протягом усього року.

Погодний режим зими в цій зоні дуже змінний. М'яка зима створює сприятливі умови для кліматолікування, особливо аеротерапії у формі прогулянок і верандного лікування. Однак через велику мінливість погоди та сильні вітри необхідно дотримуватися суворого дозування процедур і забезпечувати прогнозування та профілактику метеопатичних реакцій.

Теплий сезон починається в кінці березня і триває 250-300 днів. У квітні встановлюється стабільний погодний режим з переважанням сонячних помірно вологих умов, що дозволяє активно використовувати сонячні та повітряні ванни для кліматолікування. Літо дуже тепле, сонячне і помірно сухе, з середньою температурою у липні близько 23°C, починається в середині або в кінці квітня. Бризи сприяють тепловідчуттю людини в цей період. Мінливість погодного режиму та метеорологічних умов найменша влітку, що дозволяє широко використовувати різноманітні види кліматолікування. Купальний сезон триває понад сто днів.

При відвідуванні курортів цієї зони в осінній період необхідно враховувати можливий різкий контраст у погодних умовах при поверненні хворих і рекреантів у райони помірних та північних широт. Це може ускладнити процеси реакліматизації та спричинити негативні клімато- і метеопатичні реакції, а також захворювання на простуди.

Зона субтропиків характеризується впливом антициклонів та середземноморських циклонів на формування погоди. Приблизно 60% днів характеризується хмарним та дощовим погодним типом, а решта – сонячним. Зима у цій зоні найбільш дощова, без стійкого снігового покриву. Мінливість погоди та метеорологічних умов підкреслює значення м'якої зими для кліматолікування, особливо для прогулянок і відкритого повітря. Однак контрастний погодний режим ускладнює реакліматизацію після лікування.

Літо може бути стосовно сприятливим для перебування в цій зоні для населення інших кліматичних регіонів, але слід враховувати можливість утворення умов задухи та значну біологічну активність сонячної радіації. Для уникнення перегрівання організму рекомендується проводити сонячні ванни вранці та використовувати надводні аеросолярії з м'яким термічним режимом.

Осінь у даній зоні, за медико-кліматичними показниками, сприятлива для лікування і відпочинку. Проте існує велика ймовірність ускладнення реакліматизації після повернення в райони північних і помірних широт.

Рис. 12. Зона середземноморського клімату

Рис. 13. Зона субтропиків

Пустелі – зони з засушливим кліматом, характеризуються великою кількістю сонячного тепла (2800-3000 годин на рік), що робить їх особливо придатними для санаторно-курортного лікування хворих на нирки. Літо в цих місцях дуже спекотне, сонячне і сухе, і погодний режим відмінно стійкий. Осінь також характеризується стійкими періодами сонячної теплої погоди.

Рекреаційні кліматичні ресурси визначаються системними показниками, які відображають зв'язок між метеорологічними

умовами та самопочуттям людини. Ці критерії враховують освітленість, тривалість світлової частини доби, сонячну та ультрафіолетову радіацію, а також метеорологічні елементи, такі як температура повітря, вологість, швидкість вітру та хмарність. Вплив клімату на людину оцінюється через реакцію на погоду, а також типовий хід погоди для даної місцевості, визначений багаторічними спостереженнями. При різних видах рекреаційної діяльності і кліматотерапії оцінка сприятливості погоди для організму людини може відрізнятися.

Початкові дослідження впливу кліматичних особливостей на стан здоров'я і настрої людини були досить простими. Тоді кліматичні умови розділяли на щадливі і дратівливі. Вважалося, що м'якший і стабільніший клімат має вищі лікувальні та оздоровчі властивості, оскільки вимагає менше зусиль для адаптації організму. Суворий, холодний і змінний клімат вважається несприятливим. Зараз погляди фахівців з фізіології та кліматології змінилися, і в рекреаційному процесі велике значення приділяється не лише щадливим умовам, але й послідовному тренуванню та загартовуванню організму. Зокрема, континентальному клімату приділяється дедалі більше уваги, особливо для лікування перевтомлення, нервових і серцево-судинних захворювань.

Оцінка клімату для рекреації базується на вивченні взаємозв'язку між станом людини та метеорологічними чинниками. При цьому важливу роль відіграє не лише фізичні характеристики погоди, але й її емоційний вплив. Нині розроблено багато методик оцінки впливу клімату на людину.

При оцінці впливу погодних умов на організм людини велика увага зосереджується на процеси теплообміну між тілом та оточуючим середовищем. Тепловідчуття значно визначає стан організму. Виявлення об'єктивної оцінки впливу погоди на тепловий стан людини призвели до визначення критеріїв, таких як ступінь напруги терморегуляторних механізмів. Ця напруга може вимірюватися за перетворенням середньої зваженої температури тіла або за зміною значення потовиділення.

Для оцінки клімату для рекреаційних цілей дослідники та фахівці використовують різні критерії, такі як температура повітря, вологість, кількість опадів, тривалість сонячного світла, швидкість вітру та інші метеорологічні параметри. Важливо також враховувати особливості місцевого клімату, які можуть відрізнятися в залежності від

географічного розташування, висоти над рівнем моря, близькості до водних об'єктів тощо.

Оцінка клімату для рекреаційних цілей допомагає визначити оптимальний час та місце для відпочинку, а також враховує потенційні ризики та фактори, які можуть вплинути на здоров'я та комфорт людини. Результати цієї оцінки можуть бути використані для планування туристичних маршрутів, вибору курортів, організації рекреаційних заходів та розробки програм здорового способу життя.

~●~●~●~●~

4. Водні рекреаційні ресурси

Водні ресурси зумовлюють важливу роль у розвитку рекреаційної діяльності, що пов'язана з водними об'єктами, такими як озера, річки та морські узбережжя. Ці об'єкти створюють унікальні можливості для різноманітних рекреаційних занять, включаючи купання, сонячні ванни, риболовлю, водні види спорту та багато інших.

Розташування рекреаційних закладів нерідко залежить від наявності водних об'єктів. Більшість курортів, санаторіїв, будинків відпочинку та інших рекреаційних закладів розташовані на прибережних зонах водойм або у безпосередній близькості до них. Це забезпечує гостям можливість насолоджуватися водними розвагами та рекреаційними заняттями.

Оцінка рекреаційного потенціалу водних об'єктів враховує різноманітні фактори, такі як географічне положення, гідрологічні та гідрохімічні параметри, рівень забруднення та доступність транспортних зв'язків. Ці фактори впливають на рекреаційну придатність та цінність водних об'єктів і допомагають забезпечити безпечні та задоволені умови для відпочинку та розваг.

Географічне положення визначає природно-кліматичні умови, що впливають на рекреаційні можливості водних об'єктів і обмежують доступні види відпочинку та спорту в певний час. Розвиток літніх видів спорту на водоймах залежить від температури води і повітря.

Фізіологи рекомендують купання практично здоровим людям при температурі води не менше 17 °С. У холодній воді можуть купатися лише ті, хто має загартоване тіло. За класифікацією в курортології, термічна дія ванн на організм оцінюється так: 14-16 °С – холодні (підбадьорливі), 17-19 °С – прохолодні (тонізуючі та загартовуючі), 20-24 °С - теплі, 25-27 °С – дуже теплі (нейтральні).

Ландшафтні особливості берегових зон також впливають на рекреаційну цінність водних об'єктів. Присутність лісів на берегах сприяє створенню комфортних умов для відпочинку, захисту від вітру та сонячної радіації, а також позитивно впливає на стан людини.

Нездоровим особам, а також літнім людям краще вибирати умови для відпочинку зі звичного для них клімату. Проте попит на відпочинок біля морів та океанів перевищує пропозицію.

Водні рекреаційні ресурси включають моря, океани, озера, водосховища, річки, ставки, придатні для водних видів відпочинку та спорту. Потужніші рекреаційні системи утворюються на узбережжях теплих океанів, морів, заток і проток. Особливу вагу для розвитку рекреації мають зона шельфу, тому що вони є ключовими для розвитку оздоровчого (пляжно-купального) відпочинку, спортивного та круїзного туризму, екстремального туризму та яхтингу.

Рис. 14. Водна рекреація

Для оцінки рекреаційного потенціалу морських узбереж важливо враховувати склад гірських порід та рельєф дна, зміну глибин, порізаність берегової лінії (наявність заток чи островів створює допоміжні умови для розвитку рекреаційних майданчиків), температуру води та її зміну протягом року, солоність води, течії і хвилювання, а також біорізноманіття, що виступає об'єктом для полювання, риболовлі, спостереження і дайвінгу.

Україна має доступ до морських рекреаційних ресурсів, що представлені узбережжями Чорного та Азовського морів. Береги **Чорного моря** займають 41,3 % всієї довжини українського узбережжя. Це узбережжя сприятливе для рекреаційних занять через невеликі глибини берегових вод, приємні літні температури води в середньому $+20-24\text{ }^{\circ}\text{C}$, переважно рівнинний рельєф узбережжя (за винятком південного узбережжя Криму) та низька солоність поверхневих вод – $14\text{ }^{\circ}\text{‰}$. Прозорість води у Чорному морі, спільно з різноманітними формами рельєфу та багатими біологічними ресурсами, робить цей регіон привабливим для дайвінгу.

Узбережжя **Азовського моря** особливо сприятливе для різноманітних видів відпочинку. Воно відрізняється мілководдям, високими температурами поверхневих вод у літній період ($+25-31\text{ }^{\circ}\text{C}$), комфортною температурою повітря ($+22-25\text{ }^{\circ}\text{C}$) та вологістю (55-77%) у береговій зоні. Середня солоність води - $13,8\text{ }^{\circ}\text{‰}$, максимальна – у затоці Сиваш - $25\text{ }^{\circ}\text{‰}$. Особливою рекреаційною цінністю є піщані коси з чудовими пляжами. Всі ці фактори сприяють спеціалізації узбережжя Азовського моря на обслуговуванні певного контингенту відпочиваючих – батьків і дітей. Важливе бальнеологічне значення має затока Сиваш. Прозорість води в Азовському морі дуже низька, тому для дайвінгу цей регіон практично не використовується. Купальний сезон в Азово-Чорноморському басейні триває понад 4 місяці – з травня до жовтня.

Рис. 15. Чорне море

Рис. 16. Азовське море

У континентальних районах, основними водними рекреаційними ресурсами є **річки** та створені на них **водосховища**. При оцінці їх

придатності для рекреації важливі такі характеристики, як ширина річкової долини, швидкість течії, ширина русла, тривалість сприятливого періоду для різних видів використання, а також характер течії та берегів. Режим річки та особливості її русла, такі як наявність порогів, перепадів і водоспадів, значно впливають на організацію різних видів рекреаційних занять.

Нерівномірний розподіл річок по території України. Найбільша густота річкової мережі спостерігається в Карпатах, а на півдні та південному сході степової зони вона менша. 4 тисячі річок з більше ніж 63 тисячі мають довжину понад 10 км і, відповідно, не завжди можуть бути використані для рекреаційної діяльності. Однак їхня присутність сприяє підвищенню естетичної привабливості території.

Основними об'єктами рекреаційного використання є великі, повноводні рівнинні річки та створені на них водосховища, які часто формують центри притягання для відпочиваючих. **Найбільші річки України** – Дніпро, Дністер, Сіверський Донець, Дунай, Десна, Прип'ять, Південний Буг – зазвичай найбільше навантажені рекреаційно, оскільки вони протікають через найбільш густонаселені райони країни.

Рис. 17. Річка Дніпро

Рис. 18. Річка Дністер

Гірські річки Карпат, включаючи притоки Дністра, Пруту та Тиси, відіграють важливу та неповторну роль у туристичній сфері. Окрім можливостей для купання та риболовлі, ці річки, які оточені легендами та піснями, також ідеальні для сплавів на байдарках та каное. Невеликі річки Карпат, можливо, єдині в Україні, де вода безпечна для пиття. Дністер та його притоки, що мандрують через Подільську височину, створюють захоплюючі каньйони та пропонують неперевершені краєвиди, включаючи старовинні фортеці.

У басейні цих річок розташовані такі міста та курорти, як Трускавець, Дрогобич, Івано-Франківськ, Галич, Коломия, Хотин, Тернопіль, Чернівці, Заліщики, Кам'янець-Подільський, Білгород-Дністровський та Затока, які популярні серед відпочиваючих та туристів.

Річки Криму, такі як Салгир, Альма, Чорна та інші струмки, утворюють багато водоспадів та каньйонів і є важливими об'єктами для екскурсій, перш за все для мешканців Сімферополя, Білогірська та Нижньогірського.

Уздовж берегів великих річок та водосховищ формуються значні рекреаційні комплекси, основним чином у літній період, які задовольняють рекреаційні потреби місцевих мешканців. Гірські річки також мають важливе значення для активних видів відпочинку, таких як сплави на байдарках і каное, рафтинг. Крім того, вони утворюють багато водоспадів та каньйонів, що робить їх привабливими для екскурсійних маршрутів.

Регіон Південного Бугу перспективний для інтенсивного використання водних ресурсів у рекреаційних цілях. Особливе значення для спортивного водного туризму належить порожистим річкам Поділля та гірським річкам Карпат.

При оцінці і характеристиці озер важливими факторами є площа водного дзеркала, форма берегів, глибина, температура і прозорість води, а також оточуючий рельєф і рослинність. Рівнинні озера переважно використовуються для купання, риболовлі, водних видів спорту і пізнавального туризму, тоді як гірські озера, хоча не дуже придатні для купання, приваблюють своєю естетичністю.

У розвитку рекреаційної діяльності в Україні **озера** відіграють важливу роль, зокрема, їх використання для відпочинку місцевих мешканців та розвитку туризму. Озера Волині, такі як Шацькі озера та гірські озера Карпат, особливо активно використовуються. Найбільші озера в Україні включають Сасик, Ялпуг, Китай, Кагул, Катлабуг, Кугурлуй, Донузлав, Актаське та Світязь.

Розташування на берегах крупних озер і річок сприяє формуванню поселень, які стають історико-культурними центрами та дозволяють організовувати річкові і озерні круїзи, а також проводити екскурсії на водних транспортних засобах.

Гірські озера Карпат, які майже не придатні для купання, вражають своєю величезною естетикою. Серед них можна виділити такі як Бребенескул (розташоване на висоті 1801 м н.р.м.), Синевир, Ворожеська, Драгобратське, Несамовите, Апшинецькі, Марічейка та

багато інших.

Рис. 19. Світязь

Рис. 20. Бребенескул

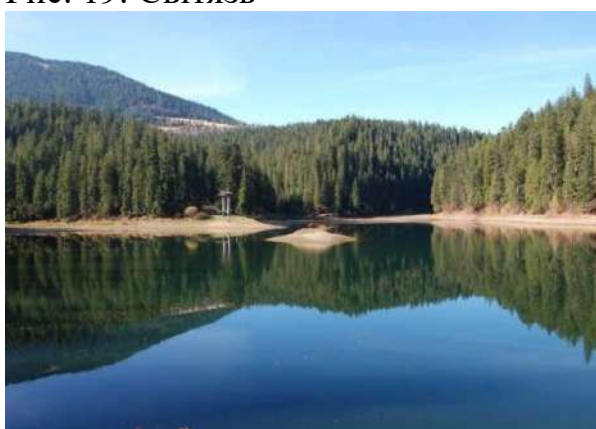

Рис. 21. Синевир

Рис. 22. Ялпуг

Потреби у купанні, риболовлі та інших водних видів спорту можна задовольнити за допомогою ставків, рекреаційна важливість яких визначається тими ж самими критеріями, що й водосховищ. В Україні їх кількість за різними відомостями оцінюється від 27 до 29 тисяч, а їх загальна площа становить близько понад 2 тисяч квадратних кілометрів. Дуже часто ставки стають головними водними об'єктами для рекреації, унікальним місцем відпочинку біля води для мешканців багатьох сіл і містечок України при відсутності великих річок. Особливо чарівні ставки, що утворилися на місці колишніх гранітних та піщаних кар'єрів Полісся і лісостепу.

Одним з найбільш привабливих водних об'єктів є **водоспади**. Їх багато в Карпатах, Кримських горах та на Подільській височині. Наприклад, на річці Стрипа (басейн Дністра), біля села Русилів, можна спостерігати чарівний каскад із 12 водоспадів, висота окремих з яких сягає 13 метрів. Ще один мальовничий водоспад – Джуринський, що розташований на річці Джурин. Він є найвищим рівнинним водоспадом на території України та одним з найвищих водоспадів в Європі. Висота падіння води становить приблизно 16 метрів.

Джуринський водоспад є популярним туристичним напрямком та об'єктом відвідин для любителів природи та активного відпочинку. Він приваблює туристів своєю величністю та мальовничістю, особливо в період після дощу, коли водоспад набуває найбільшого потужності.

Навколо водоспаду облаштовані мальовничі місця для відпочинку та пікніків, звідки відкриваються чудові краєвиди на навколишні гори та ліси. Для більшого комфорту відвідувачів, тут також є інфраструктура з парковкою та зонами відпочинку.

Найвищим водоспадом України є Учанський водоспад (висота падіння води – 98,5 метра). Залежно від сезону, він може бути бурхливим потоком, видимим навіть із набережної Ялти, або ж схожим на фонтан Бахчисарайського палацу.

Таблиця 4

Найвідоміші водоспади України

Назва	Річка	Висота, м	Найближчий туристичний центр
Учансу	Учансу	98,5	Ялта
Кизил-Кобинський	Кизил-Коба	50	с. Перевальтне, Сімферопольський р-н
Шипіт	Пилипець	24	Воловець
Джур-Джур	Улу-Узень	17	Алушта
Джуринський	Джурин	16	Заліщики
Сріблястий водоспад, Гук	Пістинька	4-5	Шешори
Гук	Рибниця	4	Косів
Манявський	Манявка	20	с.Манява
Женецький	Женець	15	Біля сіл Микуличин і Татарів

Пляжі є невід'ємною складовою водних рекреаційних ресурсів. Вони охоплюють більшість прибережних територій річок та морів, що забезпечують хоча б мінімальний доступ до води. Пляж – це природна або створена людиною територія на березі води, яка утворюється внаслідок накопичення відкладень або абразійних процесів. Однак для рекреаційного використання пляжі включають як природні (прибережні території, водні ділянки), так і штучно створені (насипи). Незважаючи на те, що водних об'єктів багато, пляжі досить обмежені в поширенні, більшість з них з'являються завдяки розвитку місць проживання, організації відпочинку та наявності значних населених пунктів.

Пляжі розрізняються за кількома критеріями:

- ✓ за типом водойми (морські, річкові, озерні, на водосховищах);
- ✓ за функціональним використанням (спеціалізовані, загальнодоступні);
- ✓ за походженням (природні, штучні);
- ✓ за складом ґрунту (піщані, галькові, гравійні, мулисті).

Проблема організації та обладнання пляжів в Україні, а також надання різноманітних послуг (прокат водного транспорту, обладнання для пляжу, спортивний інвентар, можливості харчування та санітарні умови) відрізняється в залежності від місця розташування.

Пляжі повинні бути організовані з урахуванням наступних функціональних зон:

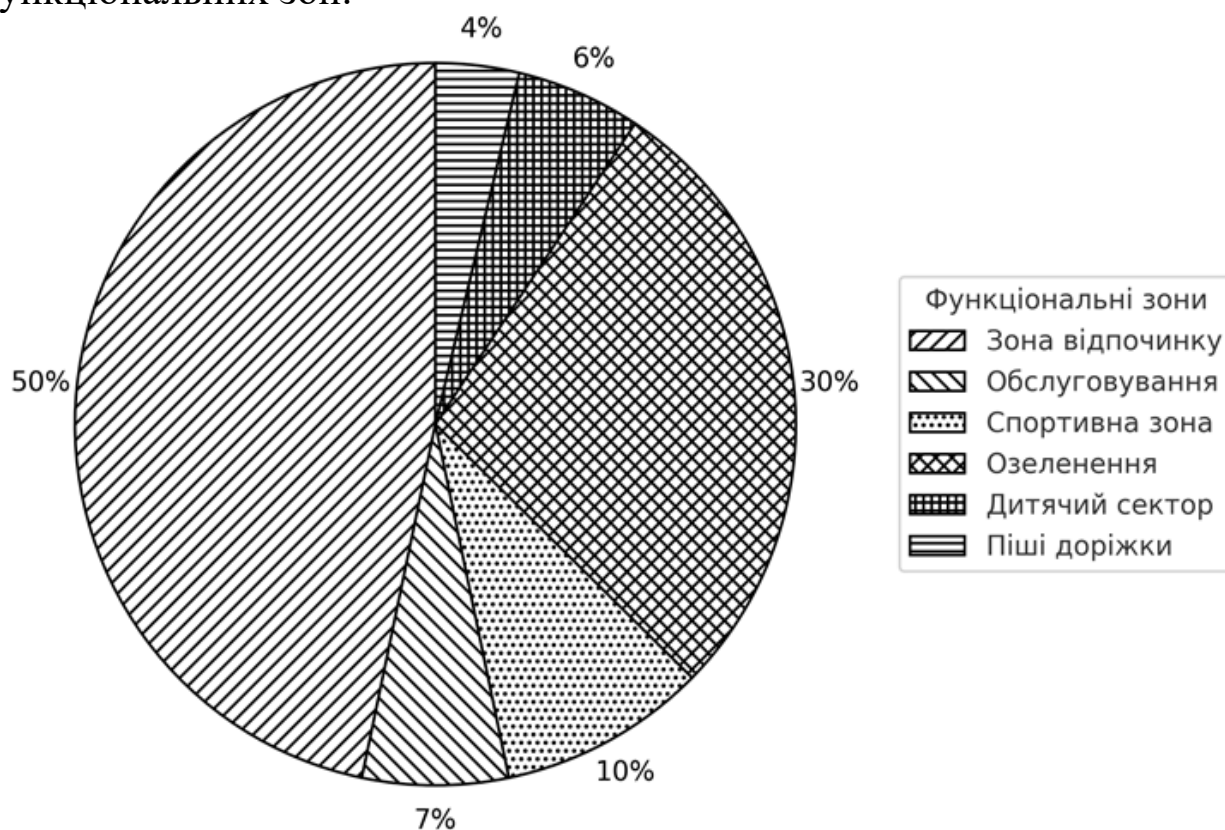

Рис. 23. Функціональні зони пляжу

Більшість пляжів, зокрема річкові, вимагають додаткового обладнання, оскільки більшість з них представляє собою необроблені території з обмеженим набором умов для комфортного відпочинку. Щодо цієї проблеми, перспективними напрямками є: створення штучних пляжів шляхом очищення берегів в сприятливих місцях; покращення інфраструктури наявних пляжів; регулювання кількості відвідувачів, в тому числі через введення плати за відвідування;

поєднання пляжного відпочинку з іншими розвагами; покращення санітарно-гігієнічних умов і контролю за ними на пляжах.

Типи ландшафтів у прибережних зонах мають велике значення для рекреаційного використання водних об'єктів. Наявність лісів на берегах позитивно впливає на комфорт відпочинку, захищає від вітру і надмірної сонячної радіації, а також стимулює психофізіологічний відпочинок.

Рекреаційне використання водосховищ набуває дедалі більшого значення, а їх будівництво набуває значних масштабів. Загальна кількість водосховищ на планеті перевищує 30 тисяч, і загальна площа їх водної акваторії становить до 400 тисяч квадратних кілометрів.

Більшість водосховищ загального призначення будуються або будуть будуватися поблизу міст, тоді як невеликі водосховища для рекреації можуть бути створені прямо на міських територіях. В районах з недостатнім обсягом природних водних ресурсів водосховища підвищують рекреаційний потенціал і варіативність ландшафту.

Водосховища загального та спеціального призначення, які будуються у гірських, пустельних і північних районах, мають зручний доступ з місцевих доріг, що відповідає одній з основних вимог для рекреації – транспортній доступності.

Будівництво гідроелектростанцій дозволяє швидко створювати бази для готелів, турбаз і інших рекреаційних об'єктів на берегах водосховищ завдяки наявності інфраструктури та кваліфікованих кадрів.

Загалом, водосховища створюють сприятливі умови для широкого використання їх для відпочинку. Проте слід пам'ятати, що їх будівництво може ускладнити рекреаційне використання території через:

- підтоплення природних мінеральних джерел, санаторіїв, будинків відпочинку та інших споруд;
- погіршення умов відпочинку вздовж річок нижче гідроелектростанцій з різкими коливаннями рівня води та температури;
- виникнення водоростей у деяких частинах водосховищах;
- відсутність пляжів і лісових масивів уздовж берегів;
- заростання мілководних ділянок тощо.

Забезпечуючи можливості для відпочинку населення, водосховища потребують захисту, так само як і інші природні об'єкти. Норми навантаження на акваторію та прибережну зону водосховища мають бути розроблені з урахуванням природних умов, таких як кліматична зона, рослинний покрив, гідрологічний режим та інші фактори, і, безумовно, можуть варіювати.

Отже, в умовах обмеженості якісних водних рекреаційних ресурсів, роль водосховищ у забезпеченні можливостей для відпочинку населення постійно зростає. Рекреаційний потенціал водосховищ, передусім для короткочасного відпочинку, переважає за значенням рекреаційні ресурси внутрішніх морів.

Широкий спектр водних видів відпочинку потребує індивідуального підходу до питання туристичного використання водних ресурсів. Водні об'єкти України можуть забезпечити практично будь-які потреби туристів, проте це вимагає матеріального облаштування та подальшого науково-методичного обґрунтування раціоналізації туристичного використання водних ресурсів.

На сьогоднішній день найбільше рекреаційного навантаження спостерігається на узбережжях теплих Чорного та Азовського морів, а також на водосховищах та річках. Найбільша загальна площа потенційно туристичних акваторій знаходиться в південних областях України: Херсонській, Одеській, Запорізькій, Миколаївській та АР Крим.

4.1. Водні рекреації і їх вплив на навколишнє середовище

Потенціал рибного господарства водних об'єктів має велике значення для їх рекреаційного використання, через те що любительська риболовля є одним з найпопулярніших видів водних рекреацій. Треба, щоб гідролого-гідрохімічний режим водойм були найкращими для відновлення рибних запасів.

Транспортне освоєння та доступність водойм також значно впливають на масштаби їх рекреаційного використання. Для короткочасного відпочинку без ночівлі розглядається відстань від 60 до 70 км (не більше 2 годин їзди на транспорті). Для короткочасного відпочинку з ночівлею ця відстань може збільшуватись до 3-4 годин, а для тривалого відпочинку – до 1-2 діб.

Рекреаційна значущість водних об'єктів значно зростає, коли створюється відповідна інфраструктура, така як пляжі, станції, причали, пункти харчування, прокат спорядження, розважальні заклади та санітарно-технічне обладнання.

Характеристики акваторії і прибережної зони, які рекомендуються для оптимальних умов відпочинку, можуть варіюватися в значних межах. Наприклад, в США рекомендовані норми для веслових суден від 0,4 до 2 га водної поверхні, для моторних і вітрильних суден - від 1 до 8 га, а для водних лиж - від 4 до 15 га акваторії. Щодо купання, то на одного рекреанта рекомендується від 5 до 25 м² водної поверхні, від 20 до 45 м² пляжу і близько 300 м² прибережної території.

Таблиця 5

Параметри водойми для рекреаційного використання

Параметри водойми	Купання	Веслові судна	Байдарки, каное	Академічна гребля	Стрибки з трампліна	Водні лижі	Моторний спорт	Парусний спорт
Площа (га), max	5	100-500	500	-	-	100-500	100-500	300-900
Площа min	-	1	30	-	-	-	30-50	50-100
Довжина (м), max	50	2200	2200-5000	2500-3000	-	1500	1600-15000	1850-2500
Довжина min	25	1100-1200	1000-1100	-	-	-	750-1000	500
Ширина (м), max	25	90-100	900-2000	140-200	-	200	200-2000	200-2000
Ширина min	5-11	30-100	30-200	120	-	-	50-200	200
Глибина (м), max	1,4-1,8	2-3	2-5	3	5,8	-	3-5	1,2-2,0
Глибина min	0,5-0,6	0,75	0,75-1,50	2,5-3,0	5	-	1,5-2,0	1,0-1,2

При аналізі рекреаційного потенціалу та оцінці ресурсів морських узбереж, важливо враховувати такі аспекти, як склад гірських порід та рельєф дна, зміна глибин, характер прибережної смуги (наявність заток та островів, що створюють додаткові умови для розвитку рекреації), температура води та зміни її протягом року, солоність води, течії та хвильові умови, а також біологічне різноманіття, яке сприяє полюванню, риболовлі, спостереженню та дайвінгу.

Наприклад, пляжний відпочинок із купанням організовується на берегах майже всіх водних об'єктів. У процесі аналізу такого виду відпочинку важливо враховувати умови доступу до води, забезпеченість та якість пляжних ділянок, структуру дна, швидкість течій та глибину річки, а також температуру води. Умови для організації пляжного відпочинку із купанням представлені в таблиці 6.

Гігієнічні стандарти регулюють якість води у зонах рекреації, враховуючи органолептичні, хімічні і бактеріологічні показники. Вони вимагають відсутності на поверхні води плаваючих плівок і забруднень, сторонніх запахів і присмаків води, а також не допускають забарвлення води. Так само у воді нормуються концентрація водневих іонів, розчинений кисень, токсичні хімічні речовини, бактеріальне забруднення та біохімічне споживання кисню.

Таблиця 6

Організація пляжно-купального відпочинку

Параметр	Умови для організації пляжного відпочинку		
	сприятливі	відносно сприятливі	несприятливі
Берег	сухі, без крутих спусків, які можна використовувати без будівництва споруд, залишаючи їх у природному стані.	сухі, але часто обривисті узбережжя, освоєння яких потребує простих споруд для спуску до води (якщо вздовж води є пляжна смуга).	береги заболочені, дуже круті з обривом
Підходи до води	відкриті	вимагають невеликого розчищення	закриті
Пляж	пісок, дрібна галька	трава, велика галька	глина, великий камінь, торф
Протяжність мілини, м	20-100 (на морі) 20-50 (на річці і озері)	менше 20 (на морі), менше 20 чи більше 50 (на річці чи озері)	мілина відсутня
Характер дна	пісок і дрібна галька	велика галька, замулені піски, валуни	мул, камінь, глина, гострий камінь, великі плити, покриті водними мікроорганізмами
Швидкість течії річки, м/с	менше 0,3	0,3-0,5	більше 0,5
Температура води, °С	18-24	16-17; 25-26	менше 16; більше 26
Санітарно-гігієнічні умови	чисті	мінімальний вплив, вода самоочищається	забруднення перевищують ГДК

Директива Європейської економічної ради встановлює межу забруднення води кишковими паличками в зоні пляжу – не більше 5 тисяч мікробних клітин на 1 дм³.

Бактеріальне забруднення води в районі пляжу особливо небезпечне для здоров'я відпочиваючих. Наприклад, діти, купаючись, можуть поглинати близько 120 мл води протягом дня, що містить декілька десятків ентеропатогенних бактерій-сальмонел.

Вплив на природні комплекси водойм негативно підсилюється масовим неорганізованим відпочинком, оскільки:

- існує значне перевантаження рекреантів, що перевищує кількість тривалих відпочиваючих;
- велика концентрація відпочиваючих на обмежених ділянках узбережжя;
- відсутність медичного обслуговування, водопостачання, правильної утилізації відходів і забезпечення гігієнічних умов.

Отже, контрольоване та організоване використання водних об'єктів для рекреації є ключовим для збереження якості довкілля та забезпечення безпеки відпочиваючих.

Купаючись у воді, людина змиває з тіла значну кількість мікробів, таких як стафілококи, стрептококи, кишкові палички та інші бактерії. Дослідження показують, що впродовж десятихвилинного купання людина привносить у воду понад 3 мільярди сапрофітних бактерій та до 20 мільйонів кишкових паличок, а також значну кількість фосфору та азоту. На пляжах бактеріальне забруднення води може бути в 10-100 разів більшим, ніж на інших ділянках акваторії, і залежить від кількості людей, які купаються.

Рекреаційний відпочинок з використанням моторних суден також призводить до забруднення водойм. Одне моторне судно може виділяти до 10 кілограмів нафтопродуктів і значну кількість канцерогенних речовин у воду. Особливо небезпечні викиди бензапірену, кількість яких може досягати 600 мікрограм за годину роботи мотора.

Любительська риболовля також призводить до забруднення водойм. За даними досліджень, протягом року кожен рибалка вносить у воду близько 80 тонн різних органічних речовин та понад 8 тонн різних хімічних сполук.

Автомобілі та мотоцикли також негативно впливають на навколишнє середовище, погіршуючи властивості ґрунту і забруднюючи повітря. Збільшується більш ніж на 10% щільність ґрунту, зменшується на 80% здатність до інфільтрації і на 15% вологість.

Усі ці чинники показують складність взаємодії рекреації з навколишнім середовищем і важливість регулювання цих процесів для збереження якості водних об'єктів та здоров'я людей.

5. Рекреаційні ресурси рельєфу

Рельєф є важливим аспектом для рекреаційної діяльності, оскільки він може сприяти розвитку різноманітних видів активного відпочинку та збагачувати ландшафтну красу територій. Так, рельєф відіграє ключову роль у визначенні можливостей для рекреаційної діяльності на певній території. Він може стимулювати або обмежувати розвиток різних видів активного відпочинку. Наприклад:

- ✓ **Гірські регіони** надають можливості для гірськолижного туризму, пішохідних прогулянок, альпінізму та скелелазіння. Круті схили можуть бути привабливими для любителів екстремальних видів спорту, тоді як панорамні краєвиди і мальовничість ландшафту створюють прекрасні умови для фотографії та насолоди природою.
- ✓ **Рівнинні регіони** можуть бути використані для велосипедних прогулянок, пікніків та спокійного відпочинку на природі. Багато рівнинних місць також мають свою унікальну красу та мальовничість, що робить їх привабливими для туристів.

При оцінці рельєфу використовуються його характеристики, такі як панорамність (панорамні види на навколишній ландшафт), мальовничість (естетична привабливість), крутизна схилів (важлива для визначення можливостей для альпінізму та гірського туризму). Такий підхід допомагає розуміти, як рельєф впливає на рекреаційні можливості території та як його можна використовувати для організації різноманітних видів відпочинку.

Хоча більшість території України рівнинна, гірські регіони, такі як Карпати та Кримські гори, є активними центрами рекреаційної діяльності. Тут розвивається гірськолижний туризм, пішохідні маршрути, спелеологічні екскурсії та інші види активного відпочинку. Найвищі вершини і перепади висот характерні для Карпат, що робить їх особливо привабливими для туристів, які шукають екстремальні враження та красиві ландшафти.

Гірські регіони України, зокрема Карпати та Кримські гори, належать до найбільш популярних місць для рекреаційних видів відпочинку в країні.

Карпати. Цей гірський масив приваблює багатьох туристів своєю природною красою та різноманітністю рекреаційних можливостей. Сюди приїжджають любителі пішохідних прогулянок, гірськолижного

та скелелазіння. Місця як Буковель, Славське, Ворохта та Яремча відомі своїми сучасними гірськолижними курортами, де можна провести активний зимовий відпочинок. У літні місяці ці ж місця приваблюють туристів для пішохідних екскурсій та відпочинку в гірських санаторіях.

Рис. 24. Ясіня

Рис. 25. Буковель

Кримські гори. Історично відомі як місце для пішоходів, Кримські гори також пропонують унікальні можливості для спелеологічного туризму. З численними печерами і гротами, які заповнені цікавими геологічними формаціями, Крим є місцем, де можна досліджувати підземний світ. Крім того, тут можна займатися скелелазінням і відвідувати мальовничі місця, що пропонують прекрасні краєвиди на Чорне море.

Високі гори, такі як Чорногора та Свидовець, забезпечують прекрасні можливості для екстремальних видів спорту та насолоди природою, а їхній рельєф створює неповторну атмосферу для відпочинку та пригод.

Спелеологічні ресурси, такі як печери та порожнини, створюють можливості для організації екскурсій та спелеологічного туризму. Це дає людям можливість досліджувати унікальні підземні форми і долучатися до пригод. Спелеотуризм – це захоплюючий і цікавий вид туризму, який зробив Україну відомою серед шанувальників пригод. Однією з найвизначніших атракцій для спелеотуристів є **Оптимістична печера**, яка знаходиться в Тернопільській області. Ця печера відома своєю вражаючою довжиною – 260 км, що робить її найдовшою гіпсовою печерою-лабіринтом у світі.

Україна має різноманітні карстові області, які пропонують різні форми рельєфу та атмосферу для дослідження. Окрім печер, карстові області характеризуються такими поверхневими формами рельєфу, як вирви, лінійки, понори, кари та озера, що додає різноманіття та цікавості до екскурсій.

Найвищі вершини деяких гірських хребтів та височин України

Назва	Висота, м	Місцезнаходження
Говерла	2061	Чорногора
Бребенескул	2035	Чорногора
Піп-Іван	2022	Чорногора
Петрос	2020	Чорногора
Гутик Томнатик	2017	Чорногора
Ребра	2007	Чорногора
Піп-Іван Марамороський	1937	Марамороський масив
Блиzniця	1881	Свидовець
Роман-Кош	1545	Бабуган-Яйла
Демір-Капу	1540	Нікітська яйла
Еклізі-Бурун	1527	Чатирдаг
Берда	515	Хотинська височина
Могила-Мечетна	367	Донецький кряж

Гірсько-Кримська область виділяється як одна з найбільш насичених карстових областей в Україні, де зосереджено значна кількість карстових порожнин. Завдяки цим природним утворенням, Україна має потенціал стати одним із ключових напрямків для спелеотуризму в світі.

6. Біотичні рекреаційні ресурси

Рослинні та тваринні ресурси, які сприяють оздоровленню, лікуванню та задоволенню духовних потреб людини, є невід'ємною частиною біологічного ресурсу природи. Вони відіграють важливу роль у розвитку рекреаційної сфери та забезпечують можливість насолоджуватися природною красою та взаємодіяти з нею.

Серед біотичних ресурсів, які сприяють рекреаційним потребам, можна виділити:

- 1. Рекреаційні ліси:** Ліси відіграють провідну роль у задоволенні рекреаційних потреб. Вони створюють сприятливу атмосферу для прогулянок, пікніків та різноманітних видів відпочинку. Світлі, сухі ліси з багатим рослинним складом є особливо привабливі для відпочиваючих.

2. **Складові природно-заповідного фонду:** Природні заповідники, парки та інші охоронні території надають можливість людям насолоджуватися дикою природою, спостерігати за різноманітними видами рослин та тварин.
3. **Фауна мисливських господарств:** Мисливські господарства можуть бути привабливими для тих, хто цікавиться спостереженням за дикою тваринною фауною та займається полюванням.

6.1. Лісові ресурси

Лісові ресурси відіграють ключову роль у задоволенні рекреаційних потреб людей. Сухі, світлі ліси з розмаїттям видів та багаторусні ліси особливо привабливі для відпочинку та рекреації. Такі лісові території використовуються для прогулянок, пікніків та інших видів відпочинку.

Ліси надають різноманітні сировинні ресурси, важливі для еколого-економічної системи. Основні компоненти цих ресурсів включають:

1. **Ресурси деревини** – це стовбурна деревина та інші продукти деревного походження (гілки, кора та інше). Деревина використовується для будівництва, меблів, паперу та інших цілей.
2. **Ресурси недеревного рослинного походження:** Сюди входять гриби, ягоди, плоди, лікарські та технічні рослинні матеріали, а також кормові ресурси. Ці ресурси можуть використовуватися як харчові продукти, ліки, сировина для промисловості тощо.
3. **Ресурси тваринного походження:** Вони включають птахів, звірів, комах тощо. Для багатьох людей спостереження за дикою тваринною фауною є важливою частиною рекреації.
4. **Специфічні матеріальні ресурси неречовинного походження:** Це рекреаційна цінність лісів, їх роль у захисті ґрунту, води, ролі у збереженні біорізноманіття та здоров'я екосистеми.

Отже, лісові ресурси мають важливе значення у рекреаційній діяльності, забезпечуючи людей можливістю відпочинку та насолоди природою.

Рис. 26. Типи лісових та саванних екосистем

Класифікація лісів за їхньою рекреаційною функцією допомагає краще розуміти та управляти природними ресурсами з огляду на їхнє використання для відпочинку та рекреації. Ось деякі категорії лісів за їхніми рекреаційними функціями:

1. **Ліси рекреаційного призначення:** це спеціально відведені лісові території, призначені для масового відпочинку та рекреації людей. Сюди входять парки, лісопарки, зелені зони міст. Вони мають велику стежково-дорожню мережу та малі архітектурні форми для зручного відпочинку. Рекреаційна діяльність у цих лісах планується так, щоб зберегти природну різноманітність та красу лісового середовища.
2. **Ліси, які частково виконують рекреаційні функції:** це ліси, які не спеціально призначені для рекреації, але вони можуть бути використані для цієї мети. Сюди входять водоохоронні, ґрунтоохоронні, захисні та експлуатаційні ліси. Люди можуть використовувати ці ліси для прогулянок, пікніків та інших видів відпочинку, але рекреаційна діяльність має бути обмежена так, щоб зберегти їхні природні ресурси.

Ця класифікація допомагає враховувати різні потреби та особливості лісових ресурсів при плануванні та управлінні їхнім використанням для рекреації.

6.2. Рекреаційні функції лісів

В лісах рекреаційну діяльність можна поділити:

1. **Організовану рекреацію:** Цей тип рекреації базується на наявності спеціально організованих об'єктів, таких як санаторії,

профілакторії, будинки відпочинку, спортивні та туристичні бази. Вона може включати лікувальні та оздоровчі процедури, спортивні змагання, екскурсії та інші розважальні та пізнавальні заходи.

2. **Неорганізовану рекреацію:** Це тип рекреації, який відбувається без спеціально організованих об'єктів або програм. Сюди входять прогулянки, пікніки, туристичні походи та інші активності, які можна здійснювати без попереднього планування чи бронювання.

Залежно від виду рекреаційної діяльності, можуть використовуватися різні типи лісів та лісових територій. Важливо забезпечити збалансований підхід до використання природних ресурсів для рекреації з урахуванням їхньої збереженості та охорони.

Така класифікація рекреаційної діяльності в лісах допомагає краще організувати використання природних ресурсів та враховувати індивідуальні потреби користувачів. Ось деякі особливості кожного типу лісової рекреації:

1. **Внутріміські ліси:** Це невеликі ліси, парки, сади та сквери, розташовані в межах міста. Вони часто використовуються для щоденного відпочинку після роботи або навіть під час обідніх перерв. Вони можуть мати спеціальні стежки, лавки, дитячі майданчики та інші зручності для відпочинку.
2. **Ближні приміські ліси:** Це парки, лісопарки, дендропарки та ботанічні сади, розташовані поблизу міста або на його околицях. Вони також забезпечують можливість щоденного використання вільного часу після роботи та вихідних.
3. **Заміські ліси:** Ці ліси, розташовані поза межами міста, призначені для реалізації потреб в заміському відпочинку у вихідні дні. Вони можуть бути природними лісами або спеціально облаштованими рекреаційними зонами.
4. **Автономні стаціонарні системи:** Це санаторії, профілакторії, будинки відпочинку, туристичні бази та інші спеціальні об'єкти, призначені для використання в період відпусток та канікул.

Залежно від функціональних особливостей, рекреаційна діяльність в лісах може включати лікувальні, оздоровчі, спортивні, туристичні та пізнавальні заходи. Важливо забезпечити належне управління цими ресурсами для збереження їхньої природної краси та функціональності.

Рекреаційно-оздоровча діяльність доволі поширена й має значний вплив на здоров'я та добробут людей. Вона охоплює різні вікові групи населення і сприяє зниженню стресу, втоми, а також поліпшує фізичний і психічний стан.

Рекреаційно-спортивна діяльність включає заняття різними видами спорту, такими як мисливство, риболовля та інші. Вона зазвичай відбувається у лісах, що призначені для спортивних та рекреаційних цілей.

Рекреаційно-туристична діяльність спрямована на подорожі та походи з метою активного відпочинку та дослідження природи. Вона дозволяє людям насолоджуватися красою навколишнього середовища та відкривати нові місця.

Рекреаційно-утилітарна діяльність поєднує відпочинок з корисною діяльністю, такою як збирання грибів, ягід, а також садівництво і городництво на садових ділянках. Це є найбільш масовим видом відпочинку, який може бути організованим або неорганізованим.

Рекреаційно-пізнавальна діяльність включає відвідування дендраріїв, ботанічних садів та інших природних об'єктів з метою збільшення рівня знань у сфері природничих наук та охорони природи.

Усі ці види рекреаційної діяльності мають важливе значення для підтримки фізичного і психічного здоров'я людей, а також для збереження та розвитку природних ресурсів.

Лісові ресурси використовуються для різноманітних видів діяльності, включаючи:

1. Туризм і спорт:

- Масовий пішохідний туризм.
- Лижний туризм та інші види лижного спорту.
- Автотуризм.
- Кінний спорт.
- Спортивне та ліцензійне мисливство.
- Спортивне орієнтування.
- Радіоорієнтування.

2. Загальнооздоровчий відпочинок:

- Пішохідні прогулянки.
- Спортивні ігри.
- Пікніки.
- Лижні прогулянки.

3. Любительські промисли:

- Збір грибів, ягід, лікарських рослин.
- Колекціонування лісових порід.
-

4. Лікування:

- Кліматичне лікування.
- Фітолікування.
- Відтворення фізичних і моральних сил шляхом споглядання естетичних пейзажів (відеорекреація).

Ці види діяльності дозволяють людям насолоджуватися природою, займатися активним відпочинком та зберігати здоров'я, а також використовувати різноманітні ресурси, які надає ліс.

6.3. Тваринний світ

Тваринний світ виступає як важливий компонент природи для рекреаційної діяльності, фоном території та ресурсом для розвитку різноманітних видів рекреації.

У контексті рекреаційної діяльності, тваринний світ часто служить як основа для відпочинку та дозвілля на природних територіях. Споглядання (контемпляція) дикої природи може бути важливою складовою рекреаційного відпочинку. Тваринний світ виступає як ресурс для розвитку різноманітних видів рекреації, таких як:

Мисливство – це вид рекреації, що полягає в полюванні на диких тварин з метою спортивного або комерційного вилову. Це древнє заняття, яке в сучасному світі часто використовується як спосіб контролю за популяціями диких тварин або для отримання м'яса. Мисливство може відбуватися як у контрольованих спеціально виділених зонах, так і в дикій природі.

Сафарі – це експедиція або подорож, яка має на меті спостереження за дикими тваринами та їхнім середовищем існування, зазвичай в їхніх природних місцях існування. Сафарі можуть бути різних типів, таких як джип-сафарі, піші сафарі, верхові сафарі та багато інших, і вони надають можливість ближче познайомитися з диким світом.

Рис. 27. Велика африканська «п'ятірка»

Фотосафарі — це подорож для фотографів, які мають намір зафіксувати в природному середовищі дикі тварини, ландшафти та інші природні чудеса. Цей вид рекреації дозволяє фотографам відвідати найкрасивіші природні місця та отримати незабутні знімки дикого життя в його природному середовищі.

Ці види рекреації дозволяють людям насолоджуватися красою та різноманіттям дикої природи, одночасно вносячи свій внесок у збереження диких тварин та їхнього середовища існування. Однак важливо звертати увагу на етичні та екологічні аспекти цих видів рекреації, щоб забезпечити сталість дикої природи для майбутніх поколінь.

Різнорманіття видів тварин додає цікавості та атрактивності до таких видів відпочинку.

Особливо важлива для рекреаційної діяльності наявність рідкісних, ендемічних та реліктових видів, які можуть привертати увагу екологічних туристів та цінителів природи.

Мисливські угіддя також виступають як туристичний ресурс, особливо в контексті мисливських турів. Мисливська фауна, що мешкає на таких угіддях, створює можливості для розвитку мисливського туризму та привертає любителів активного відпочинку.

Важливо зазначити, що при використанні тваринного світу для рекреації необхідно дотримуватись принципів екологічної сталості та

збереження біорізноманіття.

Орнітологічний туризм, або спостереження за птахами, є популярною формою відпочинку та дозвілля, яка залучає мільйони людей по всьому світу. Цей вид туризму став особливо популярним у другій половині ХХ століття і відтоді зростає поширення.

Спостереження за птахами приваблює людей своєю доступністю, естетичними враженнями та позитивними емоціями, які вони викликають. Багато туристів цікавляться особливо рідкісними, ендемічними та екзотичними видами птахів, які можна зустріти у різних куточках світу.

Існує значна кількість орнітологічної літератури, а також активна діяльність орнітологічних товариств, що сприяє зростанню інтересу до цієї форми відпочинку. Такі фактори, як зміна у мотивації туристів та збільшення кількості організованих турів для спостереження за птахами, також впливають на популярність орнітологічного туризму.

Загалом, орнітологічний туризм відкриває для людей можливість не лише насолоджуватися природою, а й долучитися до її дослідження та збереження.

Орнітологічний туризм відзначається великою популярністю серед туристів з розвинутих країн, таких як США, Велика Британія, Німеччина, Нідерланди, Франція та Австралія. Ці туристи зазвичай високоосвічені (мають базову вищу освіту), і їх цікавить спостереження за дикою природою та птахами.

Туристи в основному подорожують поодиноці або в парі, а не в групах, і їх головною метою є спостереження якомога більшої кількості видів птахів за менші економічні витрати. На ринках США та Австралії переважають туристи віком від 40 до 50 років, попри це, середній вік дещо вищий.

Напрямки мандрівок в орнітологічному туризмі часто збігаються з головними напрямками міграції птахів. Для американських туристів такими напрямками є Мексика, Колумбія, Коста-Ріка, Венесуела та Панама, тоді як європейські туристи віддають перевагу Африці, зокрема Кенії, Танзанії, Уганді, Ботсвані та Намібії. Інші важливі напрямки включають Нову Зеландію, Папуа-Нову Гвінею, Бразилію та Колумбію. Інші країни, такі як Індія, активно працюють над розвитком цього виду туризму, оскільки вони є частинами міграційних маршрутів птахів.

У Європі особливий інтерес викликають Південна Іспанія, Болгарія, Канарські острови та дельта річки Дунай. Ці регіони

пропонують унікальні можливості для спостереження за різноманітними видами птахів у природних середовищах.

Для успішної організації орнітологічної туристичної подорожі необхідно мати такі умови:

1. наявність професійного гίδα-орнітолога, який має глибокі знання про регіон і особливості поведінки місцевих видів птахів. Гід повинен бути кваліфікованим фахівцем з великим досвідом у спостереженні за птахами та орнітологічному дослідженні;
2. спеціальне обладнання (біноклі, підзорні труби з штативами), диктофони, а також фото- і відеотехніка. Це дозволяє туристам насолоджуватися детальними спостереженнями за птахами та фіксувати їхні зображення або звуки;
3. наявність спеціальної літератури, зокрема визначників місцевої орнітофауни. Це допомагає ідентифікувати види птахів та отримувати більше інформації про них;
4. спеціально облаштовані місця для спостережень, такі як оглядові майданчики, вежі, сховища тощо. Ці місця забезпечують зручність та комфорт для спостережень за птахами, особливо важливі для проведення фото- та відеозйомки.

Забезпечення цих умов допомагає забезпечити якісний та насичений досвід орнітологічного туризму для туристів.

Розвиток орнітологічного туризму в Україні є перспективним напрямком, оскільки країна має значний потенціал для приваблення любителів спостережень за птахами. Зазначені регіони, такі як дельта Дунаю та Дністра, Крим, Волинське Полісся (Шацькі озера) та Карпати, особливо привабливі для орнітологічних подорожей.

Проте наразі орнітологічний туризм у країні знаходиться на початковій стадії розвитку, і пропозиції туристичних фірм щодо організації таких подорожей обмежені. Однак зростаючий інтерес до природи та екології в сучасному світі може стимулювати розвиток цього виду туризму в майбутньому.

Навколишнє середовище людського існування стає все більш штучним, що призводить до ідеалізації дикої природи. Природні комплекси України, які багаті на унікальні ландшафти, можуть задовольнити потреби різних категорій туристів, які прагнуть насолоджуватися красою природи і спостерігати за різноманіттям птахів та їхнім життям.

В умовах зростаючої штучності середовища багато людей відчують потребу віддалитися від міського шуму і бетонних джунглів, зануритися у природу та насолодитися її неповторною

красою. Україна, незважаючи на вплив людської діяльності, має великий потенціал для таких видів туризму, оскільки у неї є різноманітні природні об'єкти, які приваблюють туристів.

Карпати, Товтри, Дністровський каньйон, Кременецькі гори, карстові печери – це лише деякі з численних мальовничих місць, які пропонують туристичні маршрути для любителів природи. Ці об'єкти приваблюють туристів не лише своєю красою, а й різноманіттям активних видів відпочинку, таких як піший туризм, альпінізм, спелеотуризм, велосипедні прогулянки та багато інших.

Однак важливо зберігати і берегти ці природні ресурси, щоб забезпечити їхню доступність для майбутніх поколінь туристів та зберегти різноманіття екосистем.

6.4. Природно-заповідний фонд

Природно-заповідний фонд в Україні включає різні категорії об'єктів, які володіють особливою природоохоронною, науковою, естетичною, рекреаційною та іншою цінністю. Ці об'єкти створюються з метою збереження різноманітності ландшафтів, біорізноманіття тваринного та рослинного світу, підтримання екологічного балансу та моніторингу навколишнього середовища. В Україні існує 11 категорій об'єктів ПЗФ:

1. **Національні природні парки** – великі території, які захищаються для збереження унікальних природних комплексів та забезпечення можливостей для наукових досліджень та рекреаційних заходів.

Карпатський національний природний парк – найбільший НПП України (близько 50 000 га). Включає Говерлу (найвищу гору України – 2061 м), праліси, рідкісні види тварин (карпатський олень, ведмідь бурий, тритон карпатський).

Йеллоустонський національний парк (США) – перший у світі національний парк (1872 р.). Відомий своїми гейзерами, гарячими джерелами, унікальною екосистемою та великими популяціями бізонів, ведмедів гризлі та вовків.

2. **Регіональні ландшафтні парки** – зони, де зберігаються натуральні та культурні ландшафти та виконуються функції екологічного, наукового та рекреаційного значення.

3. **Біосферні резервати** – великі території, які представляють собою різноманітні природні умови, з метою дослідження, збереження та сталого використання ресурсів.

Чорноморський біосферний резерват – найбільший морський природоохоронний об'єкт України, розташований у Херсонській та Миколаївській областях. Захищає водно-болотні екосистеми та місця гніздування рідкісних птахів, таких як рожевий пелікан і орлан-білохвіст.

Амазонський біосферний резерват (Південна Америка) – найбільша екосистема тропічних лісів у світі, що охоплює території Бразилії, Перу, Колумбії та інших країн. Домівка для понад 10% усіх відомих видів на Землі, включаючи ягуарів, рожевих річкових дельфінів і сотні видів птахів.

4. **Природні заповідники** – території, які повністю захищені від господарської діяльності для збереження природної різноманітності та екосистем.
5. **Заповідні урочища** – малий захищений об'єкт з унікальними природними або історичними характеристиками.
6. **Пам'ятки природи** – часткові природні формації або об'єкти, які мають наукове, культурне або естетичне значення.

Актовський каньйон (Миколаївська область). Вражаючий гранітний каньйон, відомий як «український Гранд-Каньйон». Має унікальні геологічні утворення та рідкісні види флори і фауни.

Рис. 28. Чорноморський біосферний резерват

Рис. 29. Амазонський біосферний резерват

Рис. 30. Актовський каньйон

Гранд-Каньйон (США).

Один із найглибших і найвеличніших каньйонів світу, створений річкою Колорадо. Вік порід сягає 2 мільярдів років, що робить його важливим геологічним об'єктом.

Рис. 31. Гранд-Каньйон

7. **Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва** – території з незвичайними ландшафтами та архітектурними спорудами.
8. **Ботанічні сади** – колекції рідкісних та екзотичних рослин для наукових досліджень та освітніх цілей.

Нікітський ботанічний сад (Крим, утворений у 1812 році) – один із найстаріших ботанічних садів України. Має понад 30 000 видів рослин, зокрема рідкісні тропічні та субтропічні види.

Рис. 32. Нікітський ботанічний сад

Королівський ботанічний сад К'ю

(Велика Британія) – один із найвідоміших ботанічних садів світу, заснований у 1759 році. Включений до списку ЮНЕСКО, містить понад 50 000 видів рослин.

Рис. 33. Королівський ботанічний сад К'ю

9. **Дендрологічні парки** – території зі збереженням унікальних деревних видів.

Дендрологічний парк "Софіївка" (Черкаська область, Умань) – найвідоміший історичний дендропарк України, заснований у 1796 році. Має понад 3 000 видів рослин, мальовничі алеї, ставки та скульптурні композиції у стилі романтизму.

Рис. 34. Дендрологічний парк "Софіївка"

Арборетум Мортон (США).

Заснований в 1922 р.
Площа: 690 га

Один із найбільших дендропарків у світі. Понад 222 000 дерев і кущів із різних континентів. 16 природних екосистем (від прерій до водно-болотних угідь).

Рис. 35. Арборетум Мортон

10. **Зоологічні парки** – спеціалізовані об'єкти, які зберігають та демонструють різноманіття тваринного світу.

Київський зоологічний парк – найбільший і найстаріший зоопарк України, заснований у 1908 році. Розташований на 34 га та має понад 300 видів тварин, включаючи рідкісні види.

Рис. 36. Київський зоологічний парк

Зоопарк Сан-Дієго (США) – один із найбільших і найсучасніших зоопарків світу, відомий природними умовами для тварин. Має понад 3 700 тварин більш ніж 650 видів, включаючи рідкісних панд.

Рис. 37. Зоопарк Сан-Дієго

11. **Заказники** – території з унікальними природними характеристиками, які використовуються для збереження та відновлення видів та екосистем.

Рекреаційна діяльність на природно-заповідних територіях включає в себе використання цих об'єктів з метою відпочинку, освіти, спорту та рекреації. Однак ця діяльність повинна відбуватися з додержанням режиму охорони та збереження природних комплексів та об'єктів.

Національні парки та інші об'єкти ПЗФ важливі для розвитку туризму та рекреації в різних країнах світу. Саме завдяки цим територіям туристи можуть спілкуватися з незайманою або незміненою природою, що стимулює відновлення фізичних та моральних сил і збагаченню духовному стану людини. Крім того, наявність чистого повітря та водних ресурсів у цих територіях робить їх привабливими для відпочинку та оздоровлення.

Будівництво лікувально-санаторних та оздоровчих установ у буферних зонах природно-заповідних територій може стати важливим чинником розвитку рекреаційної галузі в цих регіонах, забезпечуючи туристам комфортне проживання під час відпочинку.

Крім того, просвітницька робота, екологічне виховання та формування екологічного світогляду також є важливими елементами рекреаційної діяльності в природно-заповідних територіях. Це допомагає зберігати природні ресурси та підвищувати екологічну свідомість відвідувачів, що є важливим для збереження цих унікальних екосистем для майбутніх поколінь.

Контрольні запитання та завдання

1. Які фактори впливають на рекреаційну придатність водних об'єктів?
2. Чому ліси мають важливе значення для рекреаційної діяльності?
3. Які особливості рельєфу сприяють розвитку активного туризму?
4. Які природні чинники роблять Карпати та Кримські гори привабливими для туристів?
5. Які основні види рекреаційного використання тваринного світу?
6. Як діяльність людини впливає на екологічний стан водних рекреаційних ресурсів?
7. Які об'єкти природно-заповідного фонду України мають особливе значення для рекреації?
8. Які особливості пляжного відпочинку впливають на його організацію?
9. Чому рекреаційний туризм у лісах поділяється на організований і неорганізований?
10. Як розвиток рекреаційних ресурсів впливає на економіку регіону?

МІНЕРАЛЬНІ ВОДИ І ЛІКУВАЛЬНІ ГРЯЗІ

- 1. Фізико-хімічні властивості мінеральних вод.*
- 2. Класифікація та поширення мінеральних вод.*
- 3. Лікувальні грязі і мінеральні водойми.*
- 4. Особливості фізіологічної і лікувальної дії на організм мінеральних вод і грязей.*
 - 4.1. Мінеральні ванни.*
 - 4.2. Газові ванни.*
 - 4.3. Радонові ванни.*
 - 4.4. Лікувальне значення та методика застосування озокериту.*

1. Фізико-хімічні властивості мінеральних вод

Мінеральні води – це природні води, які мають специфічний склад, сприятливий для здоров'я людини та мають лікувальні властивості. Вони вивчаються з погляду їхнього фізичного та хімічного складу, що може включати різні мінерали та інші корисні речовини.

Важливо розрізняти мінеральні та лікувальні води. Хоча більшість мінеральних вод мають лікувальні властивості, не всі лікувальні води мінеральні. Лікувальними водами вважають такі, що мають специфічний хімічний склад або фізичні властивості, корисні для організму людини. Наприклад, вони можуть містити біологічно активні мінерали або мати підвищену температуру.

Величина мінералізації води є важливим критерієм для визначення її лікувальних властивостей. Проте лікувальні води можуть мати різну мінералізацію, включаючи із дуже малою.

Мінеральні води зазвичай є підземними джерелами, які виливаються під гідростатичним тиском або напором газів. У деяких випадках вони можуть бути виведені на поверхню штучно за допомогою бурових свердловин. Ці джерела можуть бути глибинними або знаходитися у неглибоких шарах землі.

Передумови формування хімічного складу мінерального джерела є складними, і їх важко з'ясувати. Перш ніж вода вийде на поверхню, вона пройде складний шлях у земній корі, взаємодіючи з різноманітними породами. Іноді хімічний склад мінерального джерела формується абсолютно за рахунок глибинного походження. Він зазвичай має відношення до порід осадового походження або частково поєднується з ними. Вода, у процесі міграції збагачується різноманітними компонентами, які переважно не схожі з початковим складом.

Крім мінералізації, характеристики лікувальних мінеральних вод, включають наявність характерних компонентів у складі та специфічні фізичні властивості, такі як:

1. **Забарвлення** води здатне вказувати на генезис порід, через які проникає. Чиста питна вода зазвичай має бути безбарвною. Колір води, що використовується для лікувальних ванн, не регламентується нормативами.
2. **Прозорість** – це одна з основних вимог до питної води. Відповідно до нормативів, питна вода може містити лише незначні кількості завислих речовин. Мутна вода може негативно впливати на смакові якості та шкідлива для здоров'я. Прозорість води, що використовується для лікувальних ванн, також не регламентується нормативами.
3. **Запах** води є важливим показником її якості. Він може свідчити про можливе забруднення різними речовинами органічного і мінерального походження. Наприклад, запах сірководню може доводити, що вода піднімається з великих глибин. Чиста вода не повинна мати ніякого запаху, особливо запаху тухлості, оскільки він робить її непридатною для споживання. Неприємний також болотний, рибний запах тощо. Ці критерії зазвичай стосуються води, яка використовується з метою водоспоживання.
4. **Смак** води визначає походження підземних вод. Наприклад, солоні або солені підземні води можуть свідчити про їх контакт з соленосними відкладами або породами з високим вмістом солей. Кислий смак води може виявляти на наявність у воді вільних кислот, таких як сіркова або вугільна кислота. Це може бути пов'язано з присутністю сульфідних мінералів у водовміщуючих породах або з джерелами сульфідних руд на глибинах. У деяких випадках кислий смак може свідчити про проходження через зони тектонічних порушень, де піднімається на поверхню вуглекисла вода.

5. **Густина** є ще одним важливим параметром, який використовується для аналізу води. Дистильована вода, наприклад, при температурі 4°C має густину, що дорівнює одиниці. Однак природна підземна вода постійно містить різні мінеральні речовини, які потрапляють в неї з повітря разом із опадами та шляхом розчинення і вилуговування порід, з якими вона контактує при русі в надрах земної кори. Звідси, її густина завжди буде більша за одиницю, крім того, чим більше розчинених речовин у воді, тим вона густіша.

6. **Температура** води також має велике значення для вивчення її характеристик. Підземна вода із постійною температурою свідчить про те, що вона піднімається з великих глибин, на які не впливають на зміни температури. Дуже низька температура підземної води характерна для областей, де розвинені зони багаторічних мерзлот. Температура води, яка близька до температури повітря в певному районі, вказує на те, що вона знаходиться недалеко від поверхні землі. Водні джерела з теплими або гарячими водами часто свідчать про наявність зон розломів. Врешті-решт, температура підземних вод, подібна до температури поверхневих водойм, свідчить на тісний зв'язок між ними і на те, що ґрунтові води живляться водами річкових систем. Вода смачна і має освіжаючі властивості, якщо її температура знаходиться в межах 10 °C, не нижче 5°C і не вище 15°C.

Окрім того, мінеральні води можуть містити **макро-** (NaCl, CaSO₄, CaCO₃, MgCO₃, FeCO₃, глинозем, SiO₂) та **мікрокомпоненти** (Li⁺, Ba²⁺, Sr²⁺, Fe²⁺, Fe³⁺, Br, I, F, As, Mn, HPO₄, HBO₂, SiO₂) Ra, Rn та ін.), **органічні речовини** (вуглеводні, феноли, бітуми, лізини, гумінові речовини, жирні кислоти та ін.), **мікрофлору** (бактерії), **гази** (CO₂, O₂) N₂, H₂S, CH₄ та ін.).

~●~●~●~●~

2. Класифікація та розповсюдження мінеральних вод

У 1911 році хімік Грюнхут розробив перші критерії оцінки мінеральних вод, за якими враховувалися 14 різних параметрів складу води. За цими критеріями оцінювалося, чи змінює вода якість від питної до мінералізованої, тобто лікувальної.

Підхід до визначення критеріїв у класифікації Іванова – Невраєва суттєво різниться від підходу, використаного у перших критеріях

розподілу мінеральних вод. У цій класифікації більшість критеріїв аналізувалися на основі фармакотерапевтичної практики застосування лікарських засобів, що включають у своєму складі певні компоненти (наприклад, йод, бром, залізо).

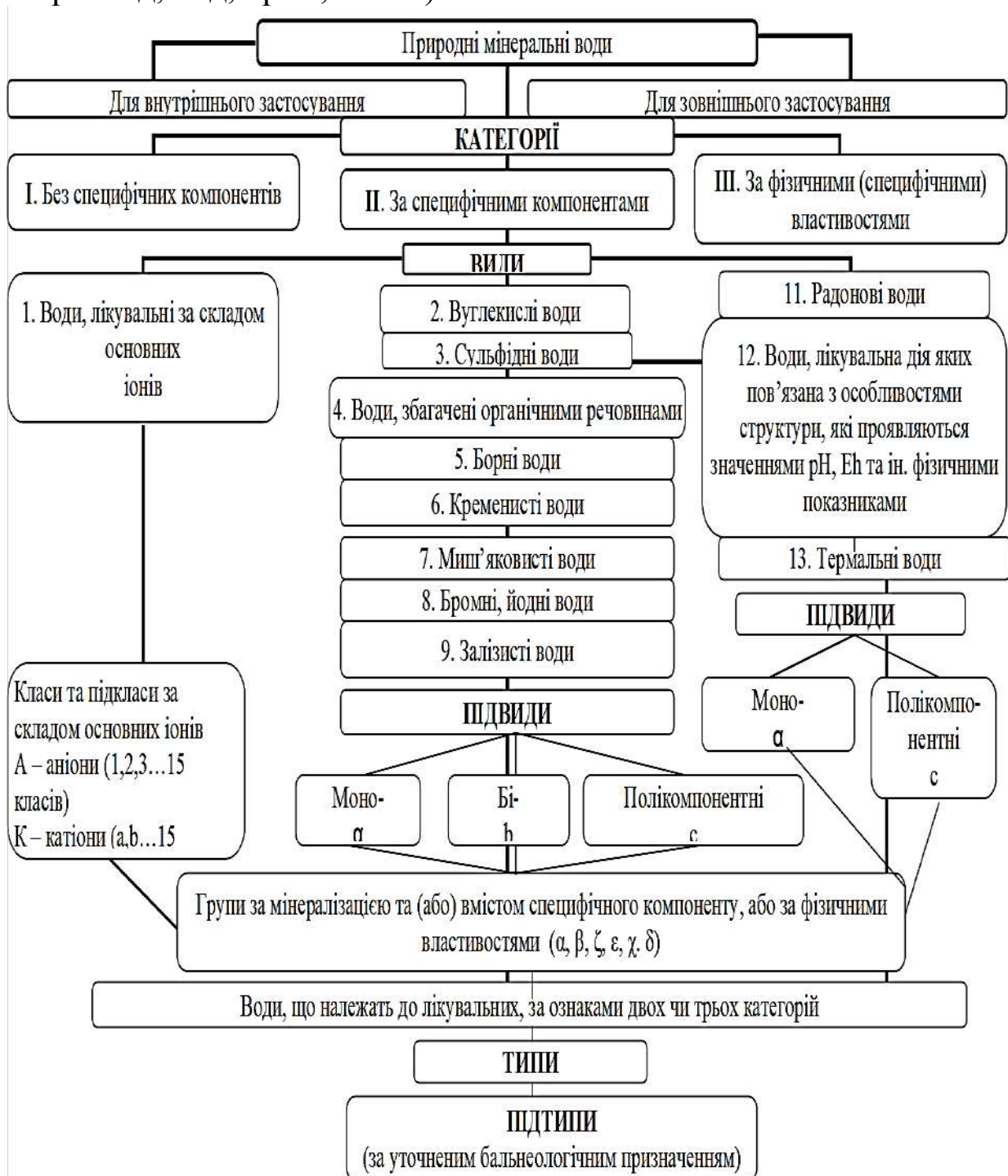

Рис. 38. Класифікація мінеральних вод

Позиції, зазначені в класифікації Іванова – Неврасова, укріпилися і в цілому залишаються одними з основних підходів до тлумачення критеріїв розподілу мінеральних вод і до сьогоднішнього часу.

При побудові будь-якої класифікації необхідно визначити ті принципи, що забезпечують однозначне визначення об'єкта класифікації та його відокремлення від інших природних об'єктів. Ці принципи також мають забезпечувати можливість практичного використання класифікації для конкретної мети.

У випадку класифікації мінеральних вод головною метою є систематизація знань про ці води та їх лікувальні властивості для зручного використання різними фахівцями, таких як гідрогеологи (які займаються пошуками мінеральних вод), бальнеологи (які призначають лікування мінеральними водами та інші спеціалісти.

Сучасна «Класифікація мінеральних вод України» розроблена на основі минулого досвіду вивчення мінеральних вод, документів і літературних джерел, а також врахування новітніх досягнень української та світової науки.

Ця класифікація спрямована на те, щоб надати зручний і корисний інструмент для використання спеціалістами у вивченні та використанні мінеральних вод для лікувальних цілей.

Розглянемо детальніше класифікацію мінеральних вод України. Ця класифікація враховує два можливі способи застосування мінеральних вод – внутрішнє та зовнішнє застосування.

Відповідно до загального визначення терміна "мінеральні води", класифікація розпочинається з розподілу мінеральних вод на три категорії:

1. категорія "без специфічних компонентів";
2. категорія "зі специфічними компонентами";
3. категорія "за фізичними (специфічними) властивостями".

Наступним рівнем таксономії є **види**. У цій класифікації застосований наскрізний принцип нумерації видів (13 видів, які належать до 3 категорій). Види бувають монокомпонентні, біокомпонентні (двохкомпонентні), або полікомпонентні.

Наступною таксономічною одиницею є **класи**, які розділені за аніонами (позитивно заряджені). Всього є 15 класів за аніонами і 15 підкласів за катіонами.

Далі йдуть **групи**, які виокремлюються за рівнем мінералізації, вмістом специфічного компонента, або за кількісними показниками специфічних (фізичних) властивостей, таких як термальні, субтермальні, високотермальні.

Останньою таксономічною одиницею є **тип**. Кожному типу води притаманна своя унікальна назва та визначена бальнеологічна характеристика, що вказує на можливості її застосування – внутрішнє, зовнішнє або комбіноване.

Деякі види води поділені на **підтипи** згідно з останніми медичними даними, що дозволяють класифікувати води одного типу залежно від їх бальнеологічного призначення.

Ще одним нововведенням у класифікації є шифрування всіх видів води. Наприклад, тип Єсентуки має шифр II-а-2-A10Ko-Y. Римські цифри на початку цього шифру (II) вказують на категорію II - води зі специфічними компонентами. Потім, через дефіс цифра 2 вказує на номер виду – вуглекислі води. Передом цифри 2 стоїть літера – а, що позначає монокомпонентні підвиди виду 2. Ще через дефіс A10Ko - означає десятий клас аніонів (A10) і підклас катіонів (Ko). Грецькою буквою наприкінці позначена група вод за мінералізацією: B – води малої мінералізації, Y – води середньої мінералізації.

Щоб уникнути зайвого розширення класифікації та зберегти її системність, передбачено наступне. Через те, що всі типи мінеральних вод впорядковані в класифікації за логічними принципами, кожен тип має свій власний номер. Згідно з цим порядковим номером, був складений "Додатковий список", в який включено всі українські типи-аналоги, якщо вони застосовуються та мають бальнеологічні характеристики. Загалом, було класифіковано понад 300 українських родовищ і прояви мінеральних вод.

Формування мінеральних вод мають певні закономірності. Внаслідок геологорозвідувальних робіт виділені області-зони, де утворюються мінеральні води (або їх групи) з певним іонним, сольовим і газовим складом, а також наявністю певних мікрокомпонентів, температурою тощо. Ці зони здобули назву "провінцій" мінеральних вод. Нині існує 9 основних бальнеологічних груп мінеральних вод, які включають різні гідрохімічні типи всередині себе.

- I. Мінеральні води з радоном (радіоактивні води).
- II. Мінеральні води з вуглекислотою (вуглекислі води).
- III. Мінеральні води з сірководнем (сульфідні води).
- IV. Мінеральні води з вмістом заліза (залізисті води).
- V. Мінеральні води з бромом, йодом або їх комбінаціями (бромні, йодні і йодобромні води).
- VI. Мінеральні води з кремнієм (кременисті термальні води).
- VII. Мінеральні води з миш'яком (миш'яковисті води).
- VIII. Мінеральні води з підвищеним вмістом органічних речовин.
- IX. Мінеральні води без специфічних компонентів.

Бальнеологічні рекреаційні ресурси України

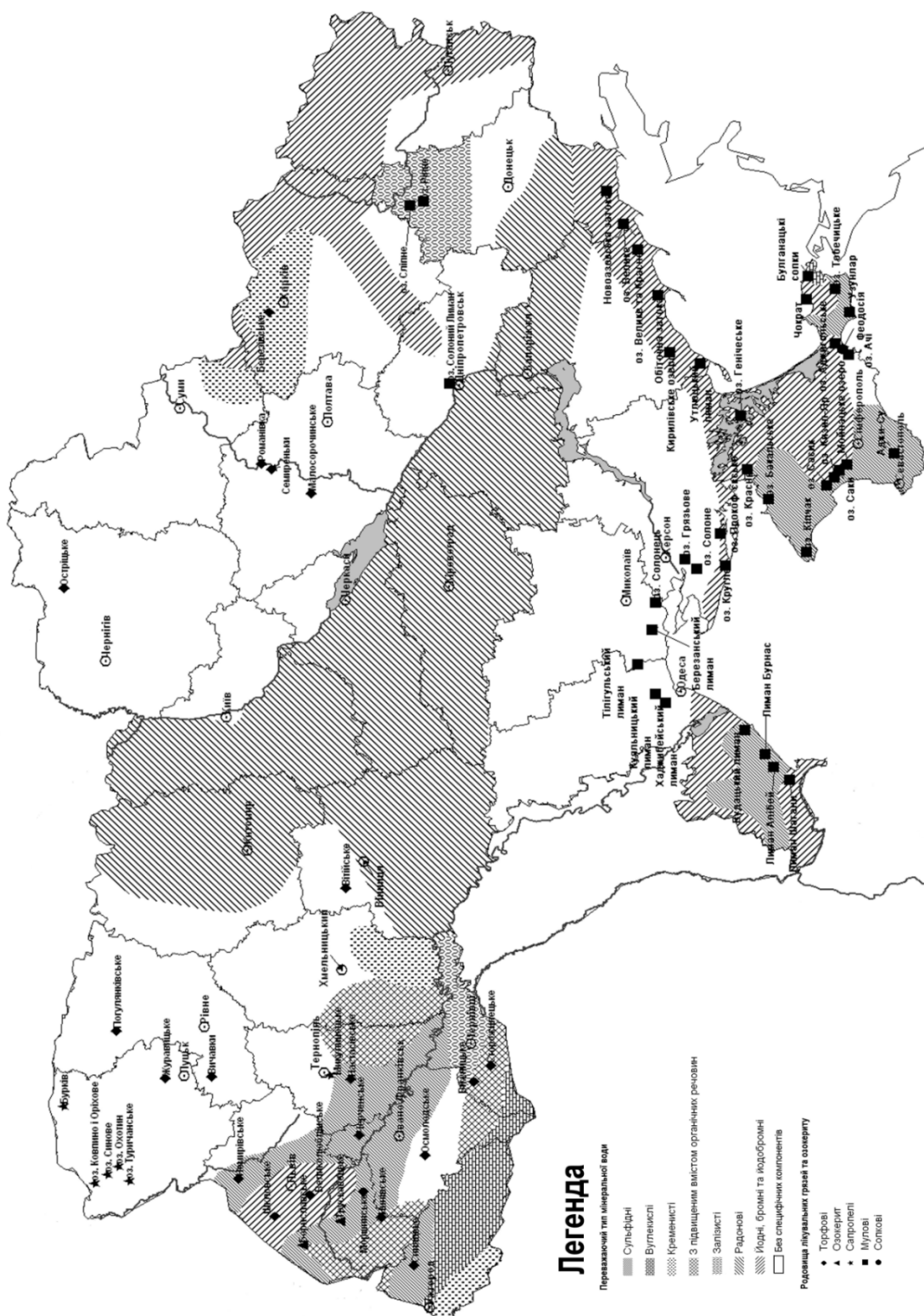

Рис. 39. Бальнеологічні рекреаційні ресурси України

I. Україна володіє майже всіма типами мінеральних вод. Найширше поширення, за винятком мінеральних вод без специфічних компонентів, мають **радонові лікувальні води** різного хімічного складу. Вони особливо поширені у північних та центральних регіонах правобережного та приазовського Причорномор'я: Житомирська, Вінницька, Черкаська, Київська, Кіровоградська, Дніпропетровська, Запорізька та Донецька області. Вміст радону в них коливається від 50 до 2000 еман на літр. Експлуатаційні запаси радонових мінеральних вод українських джерел становлять близько 10 тисяч кубічних метрів на добу, що складає приблизно 15% від загальної кількості.

Медичні показання для використання радіоактивних (радонових) вод включають захворювання опорно-рухового апарату, серцево-судинної системи, гінекологічні захворювання, нервової системи та дерматологічні проблеми.

Радонові мінеральні води застосовуються у лікувальних цілях на курортах Хмільник (Вінницька область), Кремінна (Донбас), у санаторіях та водолікарнях Житомира, Черкас, Білої Церкви, Миронівки (Київська область), Полоного (Хмельницька область). Знаменитим курортом, де використовуються радонові мінеральні води, є Хмільник.

II. Характеризується обмеженістю ареалу **вуглекислі мінеральні води**, які добуваються у Закарпатті, Покутті, західній частині Буковини та на Керченському півострові. За хімічним складом вони можуть бути: гідрокарбонатні кальцієві, гідрокарбонатні натрієві, хлоридні натрієві. Мінералізація таких вод коливається від 1,5 мг/дм³ до 97 мг/дм³.

Ці мінеральні води використовуються для медичних цілей у санаторно-курортних закладах Закарпаття та для розливу (наприклад, Луганська №1 та №2, Поляна Квасова, Свалява (Закарпатська область) та інші). Серед найвідоміших курортів, де використовуються вуглекислі мінеральні води, варто відзначити Поляну та Шаян.

Медичні показання для застосування цих вод включають: виразку шлунку та дванадцятипалої кишки; гастрит; хронічний гепатит; холецистит; стан після перенесеного вірусного гепатиту; панкреатит; інші захворювання.

III. **Сульфідні (сірководневі) мінеральні води**, які розповсюджені у трьох регіонах – Карпатському, південно-західному Поділлі, північному Причорномор'ї та на Керченському півострові, відрізняються за хімічним складом, мірою мінералізації (0,5 до 3,5 мг/дм³) та вмістом сірководню (0,01-0,6 мг/дм³).

Запаси сульфідних мінеральних вод становлять 5 тисяч метрів кубічних на добу. Є можливість відкриття нових джерел сульфідних мінеральних вод на півдні, де вони зараз активно застосовуються у західних областях України, таких як Немирів (Вінницька область), Шкло, Любінь Великий (Львівська область) та Черче (Івано-Франківська область).

Медичні показання для лікування сірководневими мінеральними водами включають артрит, поліартрити, остеохондроз хребта, остеоартроз, радикуліт тощо.

Серед найвідоміших курортів, де використовуються сульфідні мінеральні води, варто відзначити Синяк у Закарпатській області, Немирів, Любінь Великий та Шкло, Черче, а також санаторії у селах Щербинці і Брусниця.

IV. Залізисті мінеральні води переважно використовуються для лікувально-столових цілей і використовуються на розлив. Їх загальні експлуатаційні запаси становлять лише 0,002% або 145 м³/добу. Джерела залізистих мінеральних вод знаходяться в Чернівецькій та Донецькій областях, а за прогнозними ресурсами найбільші у Львівській області.

Залізисті мінеральні води мають сприятливий вплив на кровоносну систему, стимулюють виникнення еритроцитів та підвищують рівень гемоглобіну в крові. Вони ефективні при анемії, а також не мають суворих протипоказань.

Залізисті води джерела «Лужки» знаходяться у однойменному урочищі в середині течії річки Виженка. За рівнем мінералізації (0,3–0,6 г/л) ця вода відноситься до слабкомінералізованих. Вона має унікальний склад, який включає сульфати, алюміній та залізо у вмісті відповідно. Крім того, містить багато терапевтично активних мікроелементів, таких як кобальт, нікель, манган тощо. Природний високий рівень рН у діапазоні 3–4,4 надає цій воді надзвичайну бальнеологічну цінність (кислий і холодний характер).

Враховуючи комплекс бальнеологічних досліджень, ця вода може мати перспективи для лікувального застосування. На сьогодні вона використовується населенням і туристами для самолікування.

V. Щодо йодних, бромних та йодно-бромних мінеральних вод, вони переважно мають хлоридно-натрієвий склад та розповсюджені на території, необмеженій компактним ареалом. Джерела цього типу знаходяться в Криму, Приазов'ї, східних та західних областях України та Причорномор'ї. За величиною мінералізації це в основному – розсоли з вмістом йоду від 0,01 до 0,1 мг/дм³ та броміду від 0,02 до 1,5 мг/дм³.

Медичні показання для використання йодо-бромних та бромних мінеральних вод включають захворювання кістково-м'язової системи, периферичних судин, нервової системи та системи кровообігу.

Серед відомих курортів, де використовуються йодо-бромні води, слід відзначити Бердянськ у Запорізькій області.

VI. В Україні поширені **кременисті мінеральні води** у центральній частині Поділля, на Закарпатті та на межиріччі Сіверського Дінця і Ворскли у верхній частині їх течії.

Експлуатаційні запаси кременистих вод цього типу складають лише 1 тисячу метрів кубічних на добу. Це зазвичай прісні води з мінералізацією, що не перевищує 1,5 мг/дм³. Вони призначені для розливу, наприклад: Березовська Харківська, Хмельницька, Кам'янець-Подільська. В цілому використання кременистих мінеральних вод досягає свого піку, оскільки вони становлять понад 70% від усіх експлуатаційних запасів.

Лікування крем'янистими мінеральними водами включають захворювання органів травлення, жовчних шляхів і підшлункової залози, печінки, а також захворювання сечостатевого органів і порушення метаболізму.

Відомі курорти, де найбільше використовуються крем'яністі мінеральні води, це Березівські мінеральні води та Рай-Оленівка, що розташовані у Харківській області.

VII. Поширення **миш'яковистих мінеральних вод** в Україні мають вузьку локалізацію і сконцентровані на околицях села Кваси у Рахівському районі Закарпатської області. На основі цих джерел діє санаторій "Гірська Тиса", що має лише два аналоги у світі. Експлуатаційні запаси мінеральних вод даного типу складають 400 м³/добу.

Медичні показання для лікування миш'яковистими водами включають захворювання органів кровотворення, залізодефіцитні анемії різної стадії, в тому числі після радіаційних уражень, професійні захворювання, хронічна інтоксикація, а також порушення обміну речовин.

Терапевтичний ефект мінеральних ванн не зводиться лише до дії миш'яку. Позитивний вплив на організм має весь бальнеологічний комплекс, багатий на корисні мікроелементи, гази і солі, що активізують місцеві нервові, рефлекторні та нейрогуморальні процеси. В результаті досягається ефективне комплексне лікування всього організму.

Лікувальна мінеральна вода "Гірської Тиси" належить до цінних миш'яковистих вод світового значення. Подібні є лише у Франції (курорт La Bourboule), в Німеччині (Baden-Baden), на Камчатці та в Азербайджані (Nakhchivan). Проте, завдяки унікальному складу, багатству мікроелементів та виразним лікувальним властивостям, наша вода суттєво відрізняється від світових аналогів.

VIII. Мінеральні води з підвищеним вмістом органічних речовин, такі як Нафтуса та типу Нафтуса (Збручанська, Ново-збручанська), поширені у Львівській, Хмельницькій, Тернопільській, Чернівецькій та Івано-Франківській областях. Це джерела світової слави курортного поліса Трускавця. Експлуатаційні запаси цих вод становлять 900 м³/добу, що використовується лише на 9%.

Медичними показаннями для лікування цими водами є запалення печінки та жовчних протоків, запалення шлунково-кишкового тракту, наслідки хвороби Боткіна, хронічні запалення нирок та сечовивідних шляхів, сечокам'яна хвороба.

IX. Джерела мінеральних вод без вмісту специфічних компонентів поширені по всій території України. Вони різнобарвні за хімічним складом та мінералізацією, яка коливається від 2 до 350 мг/дм³. Ці води широко використовуються на курортах Моршин, Миргород, Слов'янськ, а також у санаторіях Одеської групи курортів і в Криму. Експлуатаційні запаси цього типу вод становлять 50% загальної кількості або 31 тис. м³/добу.

Медичними показаннями для лікування цими водами є хронічний гастрит, кишечника, функціональні захворювання шлунку, хронічні захворювання печінки та жовчних шляхів, супутні захворювання органів опору та руху, а також гінекологічні захворювання. На сьогодні розвідано понад 150 ділянок мінерально-лікувальних вод в Україні, і їхні загальні експлуатаційні запаси складають 65 тис. м³/добу.

Приблизно 200 родовищ мінерально-лікувальних вод та 25 родовищ лікувальних грязей на території України використовуються у санаторно-курортному лікуванні, фасуванні та розливу у пляшки. Практично всі бальнеологічні типи вод поширені в нашій країні.

Проте наявність природно-рекреаційних ресурсів ще не гарантує безумовних успіхів у розвитку туристичної діяльності. Визначальним чинником є наявність туристичної інфраструктури тощо.

3. Лікувальні грязі та мінеральні водойми

Лікувальні грязі, або пелоїди, являють собою природні органо-мінеральні колоїдальні системи, які зазвичай містять високоактивні речовини, такі як солі, гази, біостимулятори та інші. Вони володіють властивостями високої теплоємності та теплоутримуючою здатністю. У лікувальних грязях також можуть знаходитися живі мікроорганізми, які сприяють терапевтичному ефекту.

Ці грязі застосовуються у різних лікувальних процедурах, таких як аплікації (загальні та місцеві), грязерозчинні ванни, суспензії. Крім того, вони використовуються разом з різними фізичними процедурами, наприклад, гальваногрязь або електрофорез грязьового розчину. Деякі грязі можуть бути використані у вигляді грязьових препаратів для зовнішнього застосування.

Необхідно також враховувати індивідуальні характеристики пацієнта та рекомендації лікаря при використанні лікувальних грязей для досягнення максимальної ефективності терапії.

Лікувальні грязі за генетичними ознаками поділяють на чотири основні групи: торфові, сапропелеві, намулові сульфідні та сопокві.

Торфові грязі – це органогенні болотні відкладення, що формуються внаслідок часткового бактеріального розкладу рослин-торфоутворювачів за умов надлишкової вологості та обмеженого доступу кисню. Вони складаються з 50% органічних речовин, а ступінь їх бактеріальної переробки (ступінь розкладу) становить 40% і більше. Найбільш відомі родовища торфових грязей розташовані на території Карпато-Подільського регіону, Полісся, Харківської і Чернівецької областей. Серед них виділяються Моршинське родовище, де запаси грязей становлять 240 тисяч м³, а також родовища в Шклі, Моршині, Миргороді та Хмільнику.

Торфові грязі застосовуються у лікувальних процедурах, таких як аплікації, грязеві ванни, грязьові суспензії, а також у поєднанні з фізичними методами лікування, такими як гальваногрязь та електрофорез грязьового розчину.

Сапропелеві грязі – це донні органо-мінеральні відкладення, що містять не менше 10% органічних речовин на суху речовину. Вони здебільшого утворюються в прісноводних об'єктах через розкладання флори та фауни під впливом мікробної діяльності. Сапропелі відносяться до "м'якодіючих" лікувальних грязей завдяки високому

відсотку органічних речовин, високій вологості, дрібному механічному складу та низькому вмісту водорозчинних солей. Це забезпечує їх високу теплоутримуючу здатність і м'яку дію на організм хворого. Розповсюдження сапропелевих грязей пов'язане з зональністю водоймищ, де вони утворюються, переважно в прісноводних озерах. Найбільше розповсюдження ці відклади мають в лісовій медико-географічній зоні, наприклад, у Шацьких озерах. За даними розвідування, запаси сапропелів лише на Волині становлять 62 мільйона тонн.

У сучасній санаторно-курортній та клінічній практиці України сапропелеві грязі не застосовуються.

Намулові сульфідні грязі є основними утвореннями багатьох солоних (мінеральних) водойм. Зазвичай вони містять менше 10% органічної речовини, але збагачені сульфідами заліза і водорозчинними солями. Відомі своїми лікувальними властивостями, намулові сульфідні грязі широко застосовуються в практиці грязелікування в Україні. Найбільшими родовищами є лимани Алібей, Тилігульський, Шагани, Куяльницький, Хаджибейський.

Сопкові грязі, які утворюються в нафтогазоносних областях, є напіврідкими глинистими утвореннями. Вони формуються в результаті руйнування та перетирання гірських порід, вичавлюваних по тектонічних тріщинах газами і напірними водами. У рекреаційному господарстві України сопкові грязі використовуються в обмеженій кількості, наприклад, курортом Феодосія, де об'єм складає 4,5 тисячі м³, що на Керченському півострові.

На курортах України грязелікування застосовується на дев'ятнадцятьох, включаючи такі відомі, як Куяльник, Євпаторія, Саки, Бердянськ, Слов'янськ, Кирилівка, Миргород та інші.

Хоча поверхневі мінеральні водойми (наприклад, мінеральні озера, моря, океани та їх затоки) не використовуються для лікування так широко, як підземні мінеральні води, вони все ж відіграють важливу роль як лікувальний засіб на багатьох курортах.

За своїм походженням та умовами водно-сольового живлення мінеральні водойми можна поділити на три види: морські, материкові та материкові підземного водно-сольового живлення.

Морські водойми включають океани, моря, їх затоки, лагуни, лимани та прибережні озера, які відносно або повністю відокремилися від них, але не позбулися гідродинамічного зв'язку.

Материкові водойми поверхневого засолення зазвичай є карстово-суфозійними або тектонічними озерами безстічних котловин. У них сольний склад формується завдяки вилуговуванню солей і порід з ґрунтів за допомогою поверхневих і ґрунтових вод у районі континентального засолення.

Материкові водойми підземного водно-сольового живлення характеризуються таким:

- включають озера різного походження: карстові і грифові воронки, стариці, ерозійні поглиблення, штучні водойми та кар'єри;
- живляться напірними підземними мінеральними водами;
- мінеральні води цих озер утворюються в результаті змішування глибинних вод із ґрунтовими та поверхневими водами, за участі часткової метаморфізації, що робить їх не повністю поверхневими.

Мінеральні водойми відрізняються значною різноманітністю величини мінералізації води і її сольового складу. Зазвичай, ці характеристики зазнають значних змін у процесі історичного розвитку водойм, впливу багаторічних кліматичних циклів і навіть в залежності від сезону року.

Мінеральні води можна розділити на **три гідрохімічних типи**: хлорний, сульфатний і карбонатний (гідрокарбонатний).

Хлорні водойми утворюються, коли у притоках переважає іон хлору, а серед катіонів переважно зустрічається натрій. До такого типу відносяться моря, океани та їх прибережні зони, а також більшість материкових водойм підземного живлення, включаючи озера, що живляться підземними водами. Час від часу, через обмінну адсорбцію, частина катіонів натрію в хлорних озерах може бути замінена катіоном магнію, тому деякі хлорні водойми мають хлорно-магнієво-натрієвий склад. Рівень мінералізації води в хлорних водоймах дуже різноманітний: наприклад, у прибережних районах Чорного моря він становить 20-22 мг/дм³, у Куяльницькому лимані – 50-100 мг/дм³, у Сакському морі – 100-200 мг/дм³ тощо. На курорті Саки лікувальна вода видобувається з глибини 970 метрів, що є найглибшою точкою видобутку лікувальної води.

Сульфатні водойми мають води сульфатного, хлорно-сульфатного та сульфатно-хлорного натрієвого або магнієво-натрієвого складу. Вони формуються в результаті надходження значної кількості сульфатів та хлоридів натрію, з незначним

додаванням карбонатів і гідрокарбонатів. Основною умовою їх формування є переважання кальцію та магнію над гідрокарбонатами, що спричиняє випадання в осад всіх гідрокарбонатів, привнесених у водойму. Це призводить до зростання вмісту сульфатів і хлоридів у воді. Рівень мінералізації сульфатних водойм також може варіювати значно – від 10 до 300 мг/дм³. Сульфатні озера поширені в степовій частині Сибіру, на території Казахстану, а також на півдні Європи.

Карбонатні водойми володіють найрізноманітнішим аніонним складом, що базується на вмісті карбонату кальцію (CaCO₃): гідрокарбонатного, хлорно-гідрокарбонатного та сульфатно-гідрокарбонатного. Утворення озер карбонатного типу спостерігається, коли у водах, що їх живлять, переважає надлишок гідрокарбонатів в порівнянні з кальцієм і магнієм. Цей надлишок призводить до випадання осаду CaCO₃ і MgCO₃, що збільшує концентрацію гідрокарбонатів і карбонатів натрію (соди) у воді озера, незалежно від кількості іонів хлору і сульфатів, які потрапляють в озеро.

Існують мінеральні водойми, що мають дуже високу мінералізацію води (250-350 мг/дм³), хоча їх живлять низькомінералізовані або прісні води (річкові, дощові), що стікаються по поверхні розсолів. Такі водойми відзначаються тривалим розшаруванням води за мінералізацією. У літній період спостерігається явище, відоме як "геліотермія", коли сонячна теплота, пройшовши через шар слабомінералізованої води, накопичується у більш щільному шарі на глибині до 1,5 метра. Цей шар нагрівається до 40-50°C, тоді як верхній шар залишається при температурі 20-25°C. Геліотерми спостерігаються в Кемпейдянських озерах (Якутія), в озерах курорту Молла-Кара (Туркменія) тощо.

4. Особливості фізіологічної і лікувальної дії на організм мінеральних вод і грязей

Мінеральні води та лікувальні грязі впливають на організм як природні подразники, маючи складну фізико-хімічну структуру. Основні характеристики мінеральних вод, які визначають їх вплив на фізіологію та лікування, включають мінералізацію, хімічний склад, газонасиченість, радіоактивність, температуру, рН тощо. У лікувальних грязях важливі структура, теплофізичні властивості, вміст мікроелементів, газів і органічних сполук, рН, окисно-відновний потенціал.

Вплив мінеральних вод і лікувальних грязей на організм базується на їх температурному, хімічному і механічному впливах. Головну роль в цьому відіграє **температурний фактор**, оскільки реакція організму залежить від різниці між температурою тіла та лікувальним середовищем. Ванни з мінеральними водами часто застосовуються при температурі 35-37°C, а грязеві процедури – при 40-44°C.

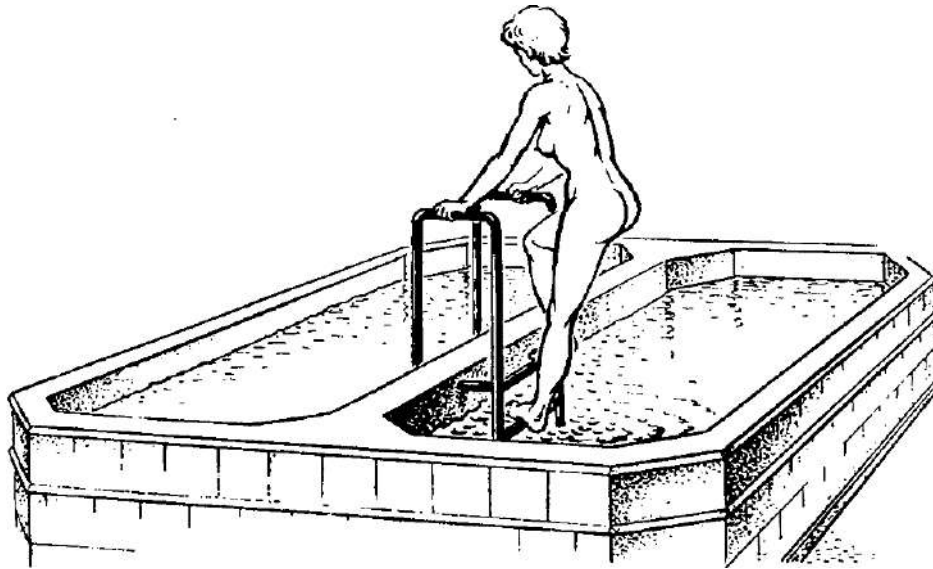

Рис. 40. Гідротерапія

Механічний вплив мінеральних вод і лікувальних грязей на організм зв'язаний з обсягом проведених процедур: він досягає максимуму при загальних або менше виражений при локальних діях за площею.

По-перше, механічний тиск є джерелом подразнення механорецепторів шкіри і за допомогою рефлекторних шляхів впливає на формування загальної реакції організму. По-друге, механічний чинник, викликаючи звуження венозних судин, впливає на мікроциркуляцію, розподіл крові в організмі, роботу серця та лімфатичну систему.

Процедури, такі як ванни і меншою мірою грязьові аплікації, впливають на грудну і черевну порожнини, змінюють дихання, підсилюючи і поглиблюючи процес дихання.

Окрім того, механічний чинник має певне значення в передачі тепла до глибших шарів тканин. Загалом, хоча механічний чинник і не є провідним у механізмі впливу лікувальних грязей та мінеральних вод, він може самотійно впливати на окремі системи організму або змінювати ефекти температурних і хімічних чинників.

Вплив **хімічного чинника** при зовнішньому застосуванні різних мінеральних вод і лікувальних грязей не однозначний.

Хімічні складові, присутні в лікувальних ваннах і грязях, такі як катіони і аніони мінеральних солей, мікроелементи, органічні сполуки, гази, радіоактивні речовини тощо, можуть впливати на організм по-різному:

а) шляхом прямої взаємодії з шкірою та її структурами;

б) рефлекторно, внаслідок хімічного подразнення шкіри, що спричиняється специфічними реакціями;

в) гуморальним шляхом, коли компоненти мінеральної води або грязей проникають через шкіру і циркулюють у крові, впливаючи на організм в цілому.

Шкірна проникність визначає важливий регулюючий чинник для хімічного компоненту під час дії бальнеочинників. Шкіра по-різному сприяє проникненню речовин в організм через їх різні властивості. Вода та водорозчинні речовини, що переважно складають мінеральні води та грязі, проникають через шкіру складніше, ніж жиророзчинні речовини, які проникають значно легше. Найбільш високою проникністю відрізняються речовини, які розчиняються водночас у воді та жирах. Багато газів, включаючи ті, що містяться в мінеральних водах та грязях, також легко проникають через шкіру. Проникність шкіри значно залежить від тривалості контакту речовини з шкірою.

Проникнення хімічних речовин з лікувальних грязей всередину організму менш чітко доведено.

Вплив мінеральних вод і лікувальних грязей на організм ґрунтується на місцевих зрушеннях, спричинених безпосереднім впливом механічних, температурних і хімічних факторів на шкіру і слизові оболонки людини. Фізіологічна і лікувальна ефективність бальнеотерапевтичних процедур значно визначається індивідуальними особливостями організму, його реактивністю, початковим станом різних фізіологічних систем, а також віком, статтю, професією та зовнішніми умовами, в яких проводиться лікування.

Відповідно до законодавства України "Про курорти", бальнеологічні ресурси включають мінеральні та лікувальні води, лікувальні грязі, соляні озера та лимани, а також морську воду. У 70 курортних центрах України діє понад 400 санаторно-курортних заклади, які в процесі лікування та відновлення здоров'я використовують мінеральні води та лікувальні грязі.

4.1. Мінеральні ванни

Бальнеотерапія – це галузь водолікування, спрямована на використання мінеральних вод для профілактики, лікування і відновлення порушених хворобою функцій організму.

Основними методами бальнеотерапії є зовнішнє та внутрішнє застосування мінеральних вод. До зовнішніх методів відносять загальні і місцеві ванни, витягування хребта у воді, зрошення голови, купання та плавання в басейні. Внутрішнє застосування включає пиття мінеральних вод, промивання шлунку, дуоденальний дренаж та інші методики.

Природні мінеральні води, так і штучно приготовлені мінеральні і газові аналоги застосовуються для зовнішнього використання. Мінеральні ванни готують із природних мінеральних вод з мінералізацією не менше 2 мг/дм³ та з вмістом різних газів, мікроелементів і біологічно активних речовин, або використовують штучно приготовлені мінеральні і газові води.

Існують такі різновиди мінеральних ванн: сульфідні, хлоридно-натрієві (соляні), шлакові, йодобромні та миш'яковисті.

Сульфідні ванни впливають на організм завдяки вмісту сірководню та сульфідних іонів, які всмоктуються переважно через шкіру (до 90 %) і частково через дихальні шляхи. Вільний сірководень та гідросульфідні іони легко проникають через шкірний покрив, спричиняючи рефлекторний вплив на різні органи, системи та функції організму. Найбільш чутливі до їх дії центральна та периферійна нервові системи. Крім того, ці сполуки впливають на окислювально-відновні процеси в клітинах, взаємодіють із сірковмісними речовинами та активізують енергетичний обмін.

Сульфідними вважають води, у яких концентрація сірководню (H₂S) перевищує 10 мг/дм³.

У санаторіях Брусниці (Чернівецька область) та Конопківки (Тернопільська область) створені оптимальні умови для формування таких сульфідних вод, що містять сполуки сірки. У санаторії "**Медобори**" природну сірководневу воду активно застосовують для лікування різних захворювань

Рис. 41. Санаторій «Медобори»

Шлакові ванни широко використовуються для оздоровлення в регіонах із розвиненою металургійною промисловістю. Під час виплавлення чавуну шлак у розплавленому стані збирають у спеціальні резервуари, де його охолоджують холодною водою. У процесі цього вилуговуються сірчані сполуки, які переходять у розчин, утворюючи шлакові води з характерною лужною реакцією (рН 8,8–9,6). Хімізм таких вод змінюється залежно від обсягу та характеристик шлаку, що накопичується в резервуарах, а окрім того, від складу кам'яного вугілля, яке використовується в печах, оскільки воно може містити різну кількість сірковмісних сполук.

Шлакові ванни готують, змішуючи свіжу гарячу шлакову воду з попередньо охолодженою, яка зберігається у спеціальних резервуарах, щоб досягти потрібної температури. Вони можуть бути загальними (для всього тіла) або місцевими (для окремих ділянок) і застосовуються у лікувальних процедурах.

Шлакові ванни ефективно використовуються для терапії захворювань опорно-рухового апарату, зокрема патологій суглобів, м'язів та сухожилів. Вони також допомагають при ураженнях периферійної нервової системи (радикуліти, невралгії), розладах нервової системи, хворобах серцево-судинної системи, порушеннях обміну речовин та певних дерматологічних проблемах.

Хлоридно-натрієві (соляні) ванни широко застосовуються в бальнеотерапії завдяки своїм універсальним властивостям. Вони є основним компонентом підземних мінеральних вод, концентрація мінералізації яких може змінюватися від 2 до 600 мг/дм³.

При зовнішньому застосуванні у вигляді ванн хлоридно-натрієві води проявляють свою дію залежно від концентрації, температури та фізіологічного стану організму. Вони не тільки чинять рефлекторний вплив, хімічно подразнюючи шкіру, а й викликають зміни у рецепторному апараті, клітинних структурах та судинах шкіри.

Гаряча хлоридно-натрієва ванна сприяє поглинанню приблизно 12 ккал/хв, що перевищує показник для прісної води (8 ккал/хв). При цьому кровообіг у шкірних судинах зростає до 6 л/хв у порівнянні з 5 л/хв у прісній воді. Дослідження довели, що для прояву специфічного ефекту цих ванн мінімальна концентрація мінералів має становити 10 мг/дм³. Оптимальна дія спостерігається при рівні 20–40 мг/дм³, тоді як перевищення 40 мг/дм³, особливо в межах 60–80 мг/дм³, може викликати небажані реакції з боку нервової, серцево-судинної та інших систем організму.

Останнім часом зростає популярність штучних хлоридно-натрієвих ванн, які отримують шляхом розчинення кухонної, озерної або морської солі у прісній воді до потрібної концентрації.

Йодобромні ванни не мають природних джерел у чистому вигляді. Іони йоду та бром, на рівні з іншими мікроелементами, найчастіше зустрічаються у хлоридно-натрієвих водах, які поширені на великих площах, особливо в регіонах видобутку нафти та газу. Вода, у якій переважає йод або бром, відповідно називається йодобромною або бромйодною. Для лікувального застосування необхідно, щоб вміст йоду у воді становив не менше 10 мг/дм³, а бром – не менше 25 мг/дм³. Перед проведенням процедур така вода обов'язково розбавляється прісною.

Йод і бром є важливими біологічно активними елементами, які виконують важливу роль у функціонуванні організму. Вони накопичуються в різних тканинах та органах: йод у найбільшій кількості зосереджений у щитовидній залозі, а бром – у гіпофізі. Під час 10-хвилинної процедури прийому йодобромної ванни в організм надходить 140–190 мкг йоду та 280–300 мкг бром.

Миш'яковисті ванни готують на основі природних мінеральних вод, які містять сполуки миш'яку. Такі джерела є на спеціалізованих курортах. Дослідження довели, що миш'як, проникаючи через шкіру під час прийому ванн, накопичується у різних органах, зокрема в нервовій та м'язовій системах. Виявлено його позитивний вплив на функціонування нервової, серцево-судинної та ендокринної систем.

Резорбтивний ефект миш'якових ванн проявляється у здатності миш'яку проникати в організм та розподілятися між тканинами, що залежить не лише від його концентрації у воді, а й від рівня загальної мінералізації, складу солей та кислотно-лужного балансу. Миш'як активує тканинне дихання, регулюючи його інтенсивність, впливає на енергетичний потенціал клітин, підвищуючи їхню стійкість до впливів зовнішнього середовища.

4.2. Газові ванни

Газові ванни – це процедури, під час яких вода насичується газом, що вивільняється у вигляді бульбашок. Насиченість води тим чи іншим газом залежить від ступеня розчинення (різний для різних газів), рівня тиску, під яким газ вводиться у воду, та температури ванни – чим вона вища, тим менше газу утримується у воді. Газові ванни можуть бути як природного, так і штучного походження. Вони

застосовуються як у вигляді загальних, так і місцевих процедур.

Механізм впливу газових ванн

Окрім температурного та механічного факторів, ключову роль у терапевтичному ефекті відіграє сам газ. Його дія може бути фізичною (включаючи механічний вплив) або хімічною.

Фізичний вплив газових ванн проявляється у взаємодії шкіри з двофазним середовищем «вода-газ». Бульбашки, що осідають на поверхні тіла, стимулюють периферійні рецептори шкіри, створюючи ефект тактильного масажу. Додатково бульбашки газу, рухаючись і зникаючи з поверхні шкіри, забезпечують ще один вид впливу – **температурний масаж**. Це пов'язано з тим, що температура води у ванні зазвичай становить 34-37°C (індиферентна зона), тоді як газові бульбашки мають значно нижчу температуру (12-25°C), що створює постійний контрастний ефект.

Механічна дія залежить від розміру та рухливості газових бульбашок – чим вони більші і активніші, тим інтенсивніше відбувається подразнення рецепторів шкіри.

Хімічний вплив проявляється у двох аспектах:

1. **Проникнення газу через шкіру у кровотік**, що може викликати специфічні фізіологічні реакції.
2. **Вдихання газу**, який виділяється з води, через дихальну систему. Вплив на організм відрізняється залежно від типу газу, який застосовується у ваннах.

Отже, газові ванни є комплексною процедурою, що поєднує температурний, механічний та хімічний вплив, сприяючи поліпшенню кровообігу, стимуляції нервової системи та покращенню загального стану організму.

До лікувальних **вуглекислих вод** належать ті, що незважаючи на мінеральний склад містять не менше 0,75 г вуглекислоти на 1 літр. Для зовнішнього застосування концентрація вуглекислого газу повинна становити 1,2–1,4 мг/дм³.

Навіть при концентрації 0,7–0,8 мг/дм³ загальні вуглекислі ванни спричиняють незначні фізіологічні зміни в організмі здорової людини, які суттєво відрізняються від реакції на звичайні водні процедури. При підвищенні концентрації до 1,2–1,4 мг/дм³ відбувається насичення води вуглекислотою, а її надлишок починає активно виділятися, підсилюючи терапевтичний ефект процедури.

Вуглекислі ванни користуються великою популярністю у всьому світі. Вони активно застосовуються в курортних закладах, які мають

природні джерела вуглекислих вод, а також у санаторіях і медичних установах, де використовують штучно насичену вуглекислотою воду.

Проникнення вуглекислоти через шкіру відбувається досить легко – в середньому близько 30 мл газу за хвилину. Вуглекислий газ, що потрапляє в організм, стимулює діяльність дихального центру, впливає на обмінні процеси, сприяє підвищенню засвоєння кисню тканинами та регулює окислювально-відновні реакції в організмі.

Рис. 42. Вуглекислі ванни

Кисневі ванни. Природні мінеральні води з достатнім вмістом кисню для бальнеотерапії не зустрічаються в природі, з цієї причини кисневі ванни створюють виключно штучним шляхом.

Розчинений у воді кисень, проходячи крізь шкірний покрив, потрапляє у кровоносну систему. Додатково бульбашки газу, осідаючи на шкірі, м'яко стимулюють периферійні рецептори, викликаючи легкий масажний ефект. Оскільки кисень має слабку розчинність у воді, він швидко вивільняється з розчину, створюючи над поверхнею ванни зону з підвищеним вмістом кисню, який під час процедури вдихає пацієнт.

Ці механізми сприяють усуненню кисневого дефіциту, який часто супроводжує різні патологічні стани. Доведено позитивний вплив кисневих ванн при серцево-судинних захворюваннях. Поєднання такої процедури з паралельним диханням кисню значно підвищує ефективність оксигенотерапії.

На приморських курортах кисневі ванни підготовляють на основі морської води. Завдяки наявності в ній мінеральних солей терапевтична дія ванни посилюється, роблячи її ще більш ефективною процедурою.

Азотні ванни. Бульбашки азоту дуже дрібні, щільно осідають на поверхні шкіри та волосистих частинах тіла, залишаючись майже нерухомими. Через це подразнення рецепторів шкіри відбувається мінімально, що робить азотні ванни значно м'якшими за своєю дією порівняно з іншими газовими ваннами.

Азотні ванни мають виражений **знеболюючий (анальгезуючий) та протиалергічний (десенсибілізуючий) ефект**. Вони сприяють поліпшенню кровообігу, впливають на обмін речовин, регулюють функціонування ендокринної системи та сприяють розслабленню м'язів, знижуючи їхній тонус.

Перлинні ванни належать до газових і можуть бути легко організовані у будь-якому водолікувальному закладі. Для їх приготування невід'ємний компресор, який зазвичай розміщують у сусідньому або підвальному приміщенні. Він подає повітря під тиском до 1,5 атм через спеціальну систему трубок у ванну.

Усередині ванни встановлюється конструкція з металевих трубок із дрібними отворами, вбудована у дерев'яну раму, що не дозволяє пацієнту контактувати безпосередньо з трубками. Компресор подає повітря, і в результаті цього вода починає вирувати, насичуючись великою кількістю бульбашок різного розміру, здебільшого великих. Інтенсивність бульбашкового ефекту можна регулювати зміною рівня тиску.

Під час процедури пацієнт зазнає приємне подразнення шкіри, спричинене як рухом бульбашок, так і температурним контрастом між водою та газом, що пояснюється їхньою різною теплоємністю і теплопровідністю. Для підсилення терапевтичного ефекту та створення приємного аромату до води часто додають хвойний екстракт, що робить процедуру ще більш комфортною та розслаблюючою.

4.3. Радонові ванни

Радонотерапія – це метод бальнеологічного лікування, що ґрунтується на застосуванні радіоактивних ізотопів радону та продуктів його розпаду. Радон (Rn) є інертним газом з альфа-активністю та періодом напіврозпаду **3,8 дня**. Ізотопи радону мають широкий діапазон періодів напіврозпаду – від часток секунди до **26,8 хвилини**. Основним лікувальним фактором під час радонових процедур є **альфа-випромінювання**, що становить **90% усієї енергії випромінювання**. Його біологічна ефективність перевищує бета- та гамма-випромінювання у 10–20 разів.

Методи застосування радону

Радонові процедури включають:

- водні та повітряні ванни;
- гінекологічні зрошення;
- мікроклізми;
- пиття радонової води;
- інгаляції тощо.

Під час приймання загальної радонової ванни (тривалістю 20 хвилин) в організм проникає приблизно 0,5% радону, який знаходиться у воді, а на поверхні шкіри осідає 2% продуктів його розпаду у вигляді так званого активного нальоту. Поглинутий радон накопичується переважно у шкірі, а після процедури виводиться через легені (60%) та шкіру (40%), повністю залишаючи організм протягом 4–5 годин.

При вживанні радонової води основна його частина концентрується в **шлунку**, частково всмоктуючись у кров. Продукти розпаду радону осідають на стінках травного тракту, де відбувається їх подальший розпад. Виділення радону з організму триває кілька годин і відбувається переважно через органи дихання.

Лікувальні ефекти радонових ванн

Радонові процедури мають широкий спектр позитивного впливу:

Покращують кровообіг, нормалізують роботу серця та стабілізують артеріальний тиск.

Стимулюють діяльність травної системи – шлунка, печінки та підшлункової залози.

Зменшують активність щитовидної залози та яєчників, що важливо при ендокринних порушеннях.

Мають знеболювальний, протизапальний та протисвербіжний ефект.

Сприяють поліпшенню стану нервової системи – як центральної, так і периферійної.

Радонотерапія широко використовується у санаторно-курортному лікуванні для відновлення здоров'я та поліпшення загального стану організму.

4.4. Лікувальне значення та методика застосування озокериту

Озокерит, відомий також як "гірський віск", є природним мінералом, схожим за складом на високомолекулярні вуглеводні парафінистої нафти. Його колір варіюється від жовтого до чорного, а

зовнішній вигляд нагадує бджолиний віск. Видобувають озокерит переважно гірничим способом, зокрема в Україні, де найбільшим родовищем є Бориславське в Львівській області. Родовища також є на Гуцульщині – Дзвиняцьке і Старунське.

У медичній практиці озокерит застосовується для теплолікування завдяки його унікальним властивостям. Він має протизапальну, знеболювальну, спазмолітичну та заспокійливу дію. Ці ефекти зумовлені наявністю в озокериті біологічно активних речовин, які проникають через шкіру, впливаючи на організм.

Методи застосування озокериту

Озокеритові компреси: марлю або іншу тканину складають у кілька шарів, змочують у розплавленому озокериті, відтискають і охолоджують до потрібної температури. Компрес накладають на уражену ділянку, фіксують бинтом і накривають теплоізоляційним матеріалом. Температура першого шару компресу не повинна перевищувати 45–50 °С, а наступного – 60–70 °С. Тривалість процедури становить 40–60 хвилин.

Розплавлений озокерит наносять на шкіру шарами або у вигляді "паляниць" товщиною 2–5 см. Після нанесення озокерит швидко застигає, утворюючи щільний шар, який утримує тепло і забезпечує тривалий терапевтичний ефект.

Рис. 43. Озокеритові аплікації

Після процедури залишки озокериту легко видаляються з шкіри за допомогою ватного тампона, змоченого вазеліном або рослинною олією. Озокеритотерапія ефективна при лікуванні захворювань опорно-рухового апарату, нервової системи, органів травлення та інших патологій.

Збереження природних лікувальних ресурсів

Охорона курортно-рекреаційних зон є важливою складовою збереження лікувальних ресурсів. В Україні досі не встановлені чіткі межі охоронних зон курортів, прибережних захисних смуг і резервних територій для розвитку курортів. Це потребує негайного врегулювання задля сталого розвитку оздоровчо-рекреаційного комплексу країни.

Встановлення та дотримання охоронних зон сприятиме збереженню унікальних природних ресурсів, забезпечуючи їх раціональне використання та відновлення.

Контрольні запитання та завдання

1. Які фізико-хімічні властивості визначають лікувальну дію мінеральних вод?
2. Як класифікуються мінеральні води залежно від їх складу та фізичних властивостей?
3. Які регіони України відомі своїми мінеральними водами зі специфічними лікувальними властивостями?
4. Що таке лікувальні грязі та які їх основні види за генетичними ознаками?
5. Які фізіологічні механізми впливу мінеральних ванн на організм людини?
6. Як здійснюється підготовка та застосування газових ванн у лікувальних цілях?
7. Які особливості дії радонових ванн на організм людини?
8. Назвіть основні методи використання озокериту в лікувальній практиці.
9. Які мінеральні води України використовуються для лікування шлунково-кишкових захворювань, і в яких курортах їх можна знайти?
10. Як забезпечується збереження природних лікувальних ресурсів (мінеральних вод і грязей) в Україні?

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ РЕСУРСИ

1. Історико-архітектурне середовище людини та рекреація.
2. Класифікація історико-культурних рекреаційних ресурсів.
3. Методи оцінювання історико-культурних ресурсів.
4. Визначні пам'ятки архітектури та містобудування.
Архітектурні стилі.

1. Історико-архітектурне середовище людини та рекреація

Рекреація не обмежується оздоровчим, лікувальним (курортологічним) чи спортивним (рибальсько-полювальним) відпочинком. Наявний також пізнавальний аспект пов'язаний із відвідуванням об'єктів природного та культурного середовища.

Основною метою рекреації є відновлення й розвиток духовного потенціалу людини. Культурно-історичні ресурси задовольняють потребу у нових враженнях, емоціях, знаннях, розвитку творчого потенціалу та приєднанні до світу мистецтва. Ці аспекти є основою як короткочасного культурного відпочинку, так і довготривалого культурно-пізнавального туризму.

Людська цікавість до різних куточків світу та народів, що їх населяють, є важливим мотивом для рекреаційної діяльності. Туризм виступає найкращим способом знайомства з іншими культурами.

Привабливість рекреаційних зон визначається як цілісними культурно-історичними комплексами (наприклад, великі культурні центри), так і окремими складовими культури. Вони формують широкий спектр пропозицій, як-от історико-культурні тури, що висвітлюють конкретні аспекти культурної спадщини.

Прикладом можуть бути замковий туризм, сформований на основі інтересу до середньовічної історії (Замок Паланок у Мукачеві), або гастрономічний туризм для гурманів (винні тури Закарпаття).

Найбільшу зацікавленість серед культурних елементів викликають такі аспекти, як історія, етнографія, мистецтво (художня культура) та релігія.

Культурний потенціал території знаходить відображення у її історичній спадщині. До матеріальних проявів минулого належать пам'ятники, архітектурні об'єкти, реконструкції, пам'ятні місця, музеї тощо. Огляд історичних об'єктів є одним із найсильніших стимулів для туристів, а унікальні історичні пам'ятки забезпечують успішний розвиток туризму у конкретному регіоні. Для ефективного використання цього потенціалу національним туристичним організаціям варто активно популяризувати історичну спадщину регіонів.

Художня культура також відіграє важливу роль у формуванні загального рівня розвитку культури держави. До її ключових складових належать музика, театральне мистецтво, образотворче мистецтво, архітектура та література.

Музика. Музичний потенціал є одним із найпривабливіших складових культури, що здатен залучати численних відвідувачів. У багатьох країнах музика відіграє ключову роль у рекреаційній діяльності, стаючи важливим чинником для туристів. Наприклад, знамениті музичні фестивалі щороку приваблюють тисячі учасників.

Серед них можна назвати такі події, як **"Гластонбері"** (Велика Британія), що відома своїм різноманіттям жанрів, **"Ультра М'юзик Фестиваль"** (США), який є справжнім святом електронної музики, та **"Байройтський фестиваль"** (Німеччина), присвячений виключно творам Ріхарда Вагнера.

Крім фестивалів, значну роль відіграють культурні установи, такі як філармонії, концертні зали та консерваторії. Наприклад, **Віденська філармонія** є однією з провідних музичних організацій світу, а **Ла Скала** в Мілані славиться своїми оперними постановками. Подібні заклади не лише підтримують місцеву культурну традицію, а й створюють додатковий імпульс для розвитку музичного туризму.

Театральне мистецтво. Театральне мистецтво є надзвичайно багатим і різноманітним культурним ресурсом, до якого входять драматичні театри, оперні й балетні театри, театри пантоміми, лялькові театри, а також національні та сучасні театри драми і комедії. Унікальність театру створюють режисери, актори та інші творчі працівники, які спільними зусиллями реалізують репертуар вистав, що приваблює аудиторію.

Яскравими прикладами є такі всесвітньо відомі театри, як-от **"Гранд Опера"** в Парижі, що вражає своїми оперними та балетними постановками, **"Театр Ла Скала"** в Мілані, відомий багатою історією та

класичними виставами, і "Театр Глобус" у Лондоні, який є символом шекспірівської драми. Відвідування театрів традиційно є популярним видом дозвілля, особливо серед місцевих жителів під час короткочасного відпочинку.

Національний академічний театр опери та балету України імені Тараса Шевченка.

Рис. 44. Театральне мистецтво

Образотворче мистецтво – це ще один важливий елемент культури, який здатний створити сильний мотив для туристичних поїздок. Основні його напрямки включають живопис, скульптуру та графіку.

Мона Лиза (Ritratto di Monna Lisa del Giocondo), Леонардо да Винчи

Донька Нефертіті (18 династія Єгипту)

Малюнок Мікеланджело

Рис. 45. Образотворче мистецтво

Прикладом видатних культурних осередків образотворчого мистецтва є Лувр у Парижі, який зберігає твори Леонардо да Вінчі, Рафаеля та Вермеєра; Музей Прадо в Мадриді, відомий роботами Веласкеса та Гойї, а також Національна галерея мистецтв у Вашингтоні, що об'єднує шедеври різних епох. Знайомство з такими творами не тільки збагачує духовний світ людини, а й сприяє її творчому розвитку.

Архітектура – це мистецтво створення будівель і споруд, які формують матеріальне і просторове середовище для життя та діяльності людей. Вона поєднує потреби суспільства, технічні можливості й естетичні уподобання кожної епохи.

Архітектуру поділяють на три основні типи:

- **Об'ємні споруди:** житлові будинки, громадські та виробничі будівлі, а також об'єкти релігійного значення (церкви, собори, мечеті). Прикладом є Собор Паризької Богоматері у Франції, що символізує готику, або Сіднейський оперний театр в Австралії, який відзначається своїм сучасним дизайном.

Палац Потоцьких,
Тульчин. Фасад на
парадний двір.

Об'ємні
споруди
(світські)

Обсерваторія, 1827 рік, Миколаїв.

Рис. 46. Об'ємні споруди

- **Ландшафтні об'єкти:** сади, парки, сквери, бульвари і малі архітектурні форми, такі як фонтани і альтанки. Чудовим прикладом є Версальські сади у Франції, що вражають своїм симетричним плануванням, або Центральний парк у Нью-Йорку, який є зразком урбаністичного озеленення.

- **Монументальні споруди:** пам'ятники, меморіали та інші великі архітектурні ансамблі. До таких належать Статуя Свободи в США або Колізей в Італії, які не лише привертають туристів, а й є символами своїх країн.

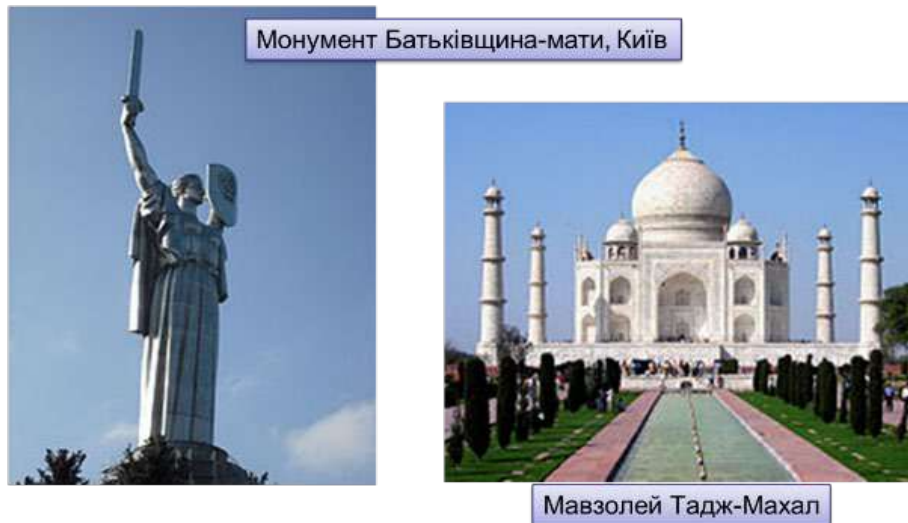

Рис. 47. Монументальні споруди

Знайомство з пам'ятниками архітектури – це ключова складова будь-якої пізнавальної подорожі. Відвідання таких об'єктів дозволяє глибше зрозуміти історію та культуру регіону.

Література. Літературні пам'ятники, хоча й менш популярні порівняно з іншими елементами культури, все ж мають значну туристичну привабливість і формують основу багатьох туристичних програм. Літературні твори здатні формувати неповторне враження про країну та її культуру. Наприклад, організація літературних турів до місць, пов'язаних із життям чи творчістю письменників, або до регіонів, описаних у творах, є важливим напрямом культурно-пізнавального туризму. Яскравими прикладами таких турів є подорож до Шекспірівського Стратфорда у Великій Британії чи екскурсії по місцях, описаних у творах Тараса Шевченка в Україні.

Етнографічна культура. Етнографія – це багатий ресурс, що поєднує різноманітні елементи самобутності й національного колориту. До цього сегменту належать традиційні способи господарювання, звичаї, обряди, свята, народні промисли, національна кухня, архітектура житла, одяг, танці й народна творчість. Збережені етнографічні особливості регіонів сприяють розвитку туристичних об'єктів, таких як **скансени** (музеї під відкритим небом), осередки народної творчості, а також масові заходи – ярмарки, фестивалі, національні святкування, які привертають велику кількість туристів.

Рис. 48. Святкування традиційних свят

Популярні етнографічні свята та звичаї, наприклад **Різдво з вертепами на Гуцульщині**, **Масляна в Поліссі** чи **святкування Івана Купала на Поділлі**, є справжніми культурними атракціями. Туристам також цікаві автентичні ремесла: різьбярство, писанкарство, гончарство, лозоплетіння, що характерні для Карпатського регіону, Полісся та Поділля.

Регіональні особливості культури, такі як народні пісні й танці або весільні обряди, є сильним фактором залучення туристів. Наприклад, традиційні обряди Бойківщини чи автентичні свята Буковини відкривають гостям багатство української національної культури.

Різьбярство

Рис. 49. Традиційне українське різьблення по дереву: історія,

інструменти та витвори мистецтва

На території Карпатського регіону збереглися унікальні художні ремесла та промисли, які є невід'ємною частиною культурної спадщини України. Серед них виділяються:

Різьбярство – мистецтво художнього різьблення по дереву.

Кушнірство – традиційне ремесло, що передбачає обробку шкіри з хутром для пошиття одягу. Наприклад, у Косівському повіті наприкінці ХІХ століття налічувалося 107 кушнірів, а село Пістинь стало центром цього ремесла.

Кушнірство

Український кушнір вичинює ключем овечу шкіру

Рис. 50. Традиційне кушнірство

Бондарство – виготовлення з дерев'яних клепок бочок, чанів, діжок та інших виробів.

Бондарство

Рис 51. Бондарство

Мосяжництво – художня обробка металів, таких як мідь, латунь і бронза, для створення декоративних виробів.

Мосяжництво

Рис. 52. Мосяжництво

Гончарство – створення керамічних виробів, особливо популярним у цьому мистецтві є селище Опішня на Полтавщині.

Гончарство

Рис. 53. Традиційне гончарство: мистецтво створення керамічних виробів

Писанкарство – мистецтво розпису писанок, характерне для Космача.

Рис. 54. Писанкарство

Килимарство – ручне виготовлення килимів.

Рис. 55. Килимарство. Створення ліжника

Вишивка та художнє ткацтво – ремесла, що особливо поширені в Кролевці (Сумська область) і на Лемківщині.

Вишивка

Рис. 56. Приклади вишивок

Лозоплетіння – створення виробів з лози, популярне в Боромлі (Сумщина) та Ізі (Закарпаття).

Лозові вироби

Рис. 57. Лозові вироби

Петриківський розпис – унікальне мистецтво декоративного розпису, що виникло в селищі Петриківка (Дніпропетровська область). Спочатку це були малюнки квітів на стінах будинків, які виконували не лише декоративну, а й оберегову функцію. Для створення розпису використовували пензлі з котячої шерсті, пальці, а фарби виготовляли з глини, овочевих соків і трав'яних відварів. З часом розпис перетворився на ремесло: майстри прикрашали ложки, тарілки, скрині та інші предмети побуту. Петриківський розпис є визнаним культурним надбанням не лише України, а й світу. У 2013 році його внесли до списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО. Сьогодні це мистецтво активно популяризується: розпис прикрашає сувеніри, меблі, одяг і навіть фасади будівель.

Петриківка

Рис. 58. Орнаменти петриківського розпису

Ці ремесла відображають багатство традицій та неповторну самобутність регіону, залучаючи туристів з усього світу для знайомства з автентичною культурою та мистецтвом України.

В Україні можна познайомитися з багатством традицій, звичаїв і кулінарного мистецтва різних народів, що населяють її територію. У кожному регіоні відображені унікальні етнічні особливості, які стали важливим елементом туристичної привабливості.

Наприклад, на півострові Крим можна дізнатися більше про культуру кримських татар, на Одещині – про традиції болгар, молдаван і євреїв. Київщина і Житомирщина пропонують ознайомитися з єврейськими звичаями, а Буковина й Закарпаття – із

румунською спадщиною. Закарпаття також є місцем проживання угорців і словаків, а на Львівщині та Житомирщині можна доторкнутися до культури поляків. Донеччина запрошує до знайомства з грецькою кухнею та традиціями.

Значну роль у туристичній сфері відіграють місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних особистостей. У цих місцях створено меморіальні музеї-садиби, які дають можливість глибше зрозуміти історичну спадщину.

Кожен регіон України зберігає свої унікальні етнографічні особливості. Такі території, як Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття, Поділля, Донщина, Полісся, Середня Наддніпрянщина, Слобожанщина, Сіверщина, Запоріжжя, пропонують справжнє занурення в багатогранність місцевих культурних традицій і побуту.

Релігія, особливо традиційні конфесії, викликає великий інтерес у різних груп рекреантів. Її вплив простежується у всіх сферах життя і діяльності людей як у сучасності, так і в історичному минулому. Найяскравіше релігійні уподобання проявляються у мові, мистецтві (особливо образотворчому), народній творчості, традиціях і масовій культурі.

Релігія є багатогранним явищем, що включає кілька ключових елементів:

- **Віровчення** – формування світосприйняття і світогляду;
- **Віра** – неповторна сфера духовного життя людини;
- **Культ** – сукупність ритуалів, обрядів і традицій;
- **Конфесії** – релігійні спільноти та організації;
- **Церкви** – споруди культового призначення, а також витвори живопису, скульптури, церковний одяг, які мають високу культурну та художню цінність.

Релігія відіграє важливу роль як компонент культури і частина історико-культурної спадщини, слугуючи сильним мотивом для туристичних подорожей. Це стало основою для формування окремого виду туризму – **релігійного туризму**. Релігійні об'єкти часто є справжніми шедеврами архітектури і мистецтва, займаючи значне місце серед рекреаційних ресурсів. У Парижі, наприклад, культові об'єкти становлять 45 % від усіх туристичних визначних місць.

Релігійні центри світу відіграють важливу роль у духовному, культурному та туристичному житті людства. Вони є місцями паломництва для мільйонів вірян, центрами збереження культурної та історичної спадщини, а також ключовими точками для

міжкультурного діалогу. Нижче вказані основні релігійні центри світу за ключовими релігіями:

Християнство:

1. **Ватикан (Італія)** – резиденція Папи Римського, духовний центр Католицької церкви. Головні об'єкти: Собор Святого Петра, Сікстинська капела, Апостольський палац.
2. **Єрусалим (Ізраїль)** – священне місто для християн, зокрема місце розташування Храму Гробу Господнього.
3. **Сантьяго-де-Компостела (Іспанія)** – кінцева точка паломницького маршруту «Шлях святого Якова», відомого з часів Середньовіччя.
4. **Лурд (Франція)** – центр католицького паломництва, відомий своїми чудотворними джерелами.
5. **Монтсеррат (Іспанія)** – важливе місце для поклоніння Діві Марії.

Іслам:

1. **Мекка (Саудівська Аравія)** – головний священний центр ісламу. Щорічно мільйони мусульман здійснюють хадж до Кааби в мечеті Аль-Харам.
2. **Медіна (Саудівська Аравія)** – друге священне місто ісламу, місце поховання пророка Мухаммеда.
3. **Єрусалим (Ізраїль)** – мечеть Аль-Акса на Храмовій горі є третьою за значенням святиною ісламу.

Юдаїзм:

1. **Єрусалим (Ізраїль)** – головне святе місто, де знаходиться Стіна Плачу, залишок Другого Храму.
2. **Цфат (Ізраїль)** – центр єврейської містики (кабали) та духовного навчання.
3. **Хеврон (Ізраїль/Палестина)** – місце поховання біблійних праотців і праматерів у печері Махпела.

Індуїзм:

1. **Варанасі (Індія)** – одне з найдавніших міст світу, священне місце для індуїстів, розташоване на березі річки Ганг.
2. **Рішікеш і Харідвар (Індія)** – центри паломництва, відомі своїми ашрамами та святими місцями на берегах Гангу.
3. **Пурі (Індія)** – місце щорічного фестивалю Ратха-ятра, присвяченого Господу Джаганнатху.

Буддизм:

1. **Лумбіні (Непал)** – місце народження Будди Гаутами.
2. **Бодх-Гая (Індія)** – місце просвітлення Будди під деревом Бодхі.

3. **Кушінагар** (Індія) – місце, де Будда досягнув парінірвани.
4. **Дхармсала** (Індія) – центр тибетського буддизму, резиденція Далай-лами.

Сикхізм:

1. **Амрітсар** (Індія) – Золотий Храм (Хармандір-Сахіб) є головною святинею сикхів.
2. **Анандпур-Сахіб** (Індія) – місце важливих історичних подій сикхізму.

Інші релігії:

1. **Шінтоїзм** (Японія) – святилище Ісе є головним релігійним центром, присвяченим богині Аматерасу.
2. **Бахаїзм** – храми в Хайфі (Ізраїль) та Вілметті (США) є важливими центрами цієї релігії.

Кожен із цих центрів не лише відображає духовність, а й є унікальною культурною спадщиною, що зберігає історію та традиції мільйонів людей.

В Україні багатий релігійний спадок представлений численними об'єктами, які привертають увагу туристів:

- **Софійський собор у Києві** – одна з найвідоміших святинь, внесена до списку спадщини ЮНЕСКО.
- **Дерев'яні церкви Карпатського регіону** – зразки унікальної української дерев'яної сакральної архітектури, що також входять до спадщини ЮНЕСКО.

Крім релігійних святинь, значну роль у формуванні туристичних мотивів відіграють інші елементи культури, такі як наука, освіта, бізнес і промисловість. Вони відкривають широкі можливості для різних видів тематичного туризму, зокрема ділового й освітнього.

Індустріальний туризм та освітні центри як туристичний ресурс

Розвиток промисловості та індустрії є важливим фактором, що приваблює певну категорію туристів, особливо іноземців, які цікавляться станом економіки, виробничими процесами та інноваціями іншої країни. На основі цього сформувався специфічний напрямок – **індустріальний або діловий туризм**.

Лідери ділового туризму:

Серед найбільш привабливих країн для ділового туризму лідирують:

- **США** – Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Чикаго та Сан-Франциско є центрами великих корпорацій та бізнес-конференцій.

- **Німеччина** – Франкфурт, Мюнхен, Гамбург, відомі своєю розвиненою промисловістю та виставковими центрами.
- **Іспанія** – Барселона та Мадрид активно залучають туристів для участі у форумах та виставках.
- **Велика Британія** – Лондон та Бірмінгем є важливими центрами міжнародного бізнесу.
- **Франція** – Париж та Ліон вражають розвитком індустрії моди, автомобілебудування та високих технологій.

Найпопулярніші міста для ділового туризму:

- **Відень** (Австрія) – важливий центр міжнародних конференцій.
- **Сінгапур** – лідер в Азії з організації бізнес-форумів та виставок.
- **Барселона** (Іспанія) – активний майданчик для проведення конгресів та галузевих заходів.

- **Берлін** (Німеччина) – столиця стартапів і технологій.
- **Гонконг** (Китай) – центр фінансів та міжнародної торгівлі.

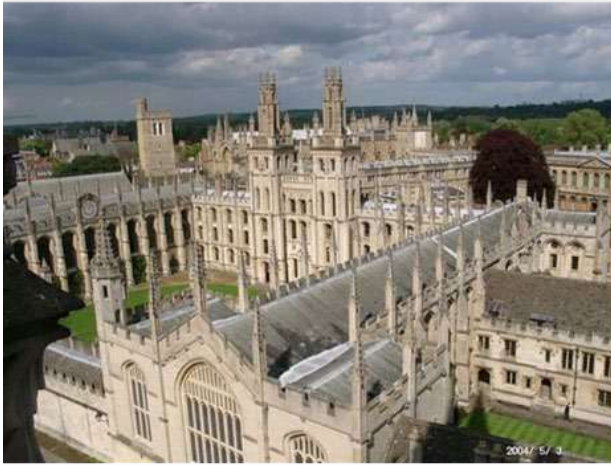
Окрім цього, популярними стали такі об'єкти, як:

- **Дубай** (ОАЕ) – епіцентр інновацій, архітектурних чудес та ділових заходів.
- **Шанхай** (Китай) – сучасний центр економічного розвитку.
- **Токіо** (Японія) – ідеальне місце для зустрічей та презентацій високотехнологічних досягнень.

Освітній туризм Освітній рівень країни є додатковим стимулом для залучення туристів, особливо з метою обміну знаннями та культурним досвідом. Університети, науково-дослідні центри та заклади вищої освіти дедалі частіше стають об'єктами інтересу.

Відомі освітні центри світу:

- **Оксфорд і Кембридж** (Велика Британія) – світові еталони освіти та культури.
- **Гарвард і Массачусетський технологічний інститут** (США) – провідні університети з багатовіковою історією та сучасними інноваціями.
- **Сорбонна** (Франція) – еталон освіти та культури Європи.
- **Цюрихський університет та Федеральна політехнічна школа Лозанни** (Швейцарія) – осередки наукових досліджень.
- **Токійський університет** (Японія) – провідний університет Азії.
- **Мельбурнський університет** (Австралія) – популярний напрямок для іноземних студентів.

Оксфордський університет

Кембриджський університет

Рис. 59. Університети Оксфорду та Кембриджу

Напрями освітнього туризму:

- **Короткострокові програми навчання** – мовні школи у Великій Британії, США, Канаді.
- **Стажування та наукові програми** – Німеччина, Швейцарія, Нідерланди.
- **Літні школи для молоді** – Італія, Іспанія, Чехія.

Освітній туризм також активно розвивається завдяки організації міжнародних конференцій, семінарів і симпозіумів, які часто проходять у найвідоміших університетах світу.

Науковий потенціал як стимул для туристичної діяльності

Науковий потенціал регіону є вагомим фактором для залучення туристів, особливо тих, хто безпосередньо пов'язаний із науковою діяльністю або цікавиться сучасними досягненнями в різних галузях. У силу науково-технічної революції наукові об'єкти та комплекси стають важливими складовими культурно-пізнавального туризму.

Популярні наукові об'єкти:

- **Музеї науки та техніки:** наприклад, Музей науки в Лондоні (Велика Британія), Музей науки та індустрії в Чикаго (США), Технічний музей у Мюнхені (Німеччина).
- **Обсерваторії:** відомі обсерваторії, такі як Паломарська обсерваторія (США), Паризька обсерваторія (Франція) та Маунт-Стромло (Австралія).
- **Планетарії:** Великий адлерський планетарій у Чикаго (США),

Планетарій Гамбурга (Німеччина).

- **Космічні центри:** Космічний центр Кеннеді (США), Європейський космічний центр (Бельгія), Національний космічний центр у Лестері (Велика Британія).
- **Океанаріуми:** Акваріум Джорджії (США), Монтерей-Бей Акваріум (США), Океанографічний музей Монако.
- **Наукові лабораторії та дослідницькі центри:** наприклад, CERN (Європейський центр ядерних досліджень, Швейцарія), Інститут Макса Планка (Німеччина).

Науково-пізнавальні екскурсії

Такі екскурсії можуть бути організовані як для вузькопрофільних спеціалістів, так і для широкої аудиторії. Наприклад:

- Відвідування космічних центрів із демонстрацією технологій запуску ракет.
- Тематичні тури в океанаріуми з інтерактивними програмами.
- Екскурсії до лабораторій із демонстрацією роботи сучасного обладнання.

Важливість історико-культурних ресурсів:

Історія та культура залишаються одними з найсильніших спонукальних мотивів для здійснення рекреаційної діяльності. Збереження цих ресурсів і їх грамотне використання ключові для забезпечення сталого потоку туристів і популярності регіонів.

Наукові та історико-культурні ресурси формують потужний потенціал для розвитку різних напрямків рекреаційної діяльності. Виділення історико-культурних ресурсів у самостійну категорію дозволяє ефективніше організовувати культурно-пізнавальні заходи, збагачуючи духовний і інтелектуальний потенціал туристів.

2. Класифікація історико-культурних рекреаційних ресурсів

Поняття історико-культурних ресурсів має багато визначень, однак ключовим аспектом є те, що більшість науковців виділяють їх в окрему групу рекреаційних ресурсів. Вони відіграють ключову роль у встановленні потенційної придатності території для розвитку рекреації.

Історико-культурні рекреаційні ресурси включають пам'ятки культури, створені людиною, які мають суспільно-виховне значення, викликають пізнавальний інтерес і задовольняють духовні потреби населення.

Серед рекреаційних ресурсів важливе значення мають культурно-історичні ресурси, розташовані в населених пунктах. Вони є спадщиною минулих епох суспільного розвитку та створюють передумови для організації культурно-пізнавальних видів рекреації. Це сприяє оптимізації рекреаційної діяльності, виконуючи важливі виховні функції.

Культурно-історичні об'єкти формують специфічні простори, які впливають на локалізацію рекреаційних потоків і визначають напрями екскурсійних маршрутів.

Історико-культурні ресурси класифікують за кількома ознаками:

1. За генезисом: матеріальні та духовні

Матеріальні ресурси – це множина засобів виробництва та інших матеріальних цінностей, які відображають рівень розвитку суспільства на певній історичній стадії. *Приклади:*

- Пам'ятки архітектури (замок у Кам'янці-Подільському, Софійський собор у Києві).
- Археологічні об'єкти (Трипільські поселення).
- Предмети побуту, зброя, ремісничі вироби.

Духовні ресурси – це досягнення людства в освіті, мистецтві, науці, літературі, організації державного і суспільного життя, культурі праці та побуту. *Приклади:*

- Фольклор (українські народні пісні та обряди).
- Літературні твори (поезія Тараса Шевченка, романи Івана Франка).
- Історичні традиції, релігійні обряди та свята (наприклад, Різдво чи Великдень в Україні).

2. За рухомістю: рухомі й нерухомі

Нерухомі ресурси – це об'єкти, що мають постійне місце розташування і самостійне значення як індивідуальні або групові утворення. *Приклади:*

- Пам'ятки історії (місця битв, меморіальні комплекси).
- Пам'ятки містобудування та архітектури (Львівський історичний центр, київські Золоті ворота).
- Археологічні пам'ятки (Скіфські кургани).
- Монументальне мистецтво (монументи Тарасу Шевченку чи Богдану Хмельницькому).

Рухомі ресурси – це об'єкти, які легко переміщати, зазвичай концентруються в музеях, бібліотеках чи архівах. *Приклади:*

- Археологічні знахідки (скіфське золото).
- Мистецькі колекції (картини Тараса Шевченка, виставки Івана Марчука).
- Документальні пам'ятки (Конституція Пилипа Орлика, стародруки).
- Природничі колекції (мінерали в геологічних музеях, гербарії ботанічних садів).

Значення класифікації для рекреації

Нерухомі об'єкти використовуються для організації екскурсійних маршрутів і відвідувань історичних місць, архітектурних ансамблів чи археологічних зон. Приклад: Організація туристичних маршрутів у Львові з відвідуванням площі Ринок і Латинського кафедрального собору.

Рухомі об'єкти найчастіше експонуються в музеях, бібліотеках чи архівах. Відвідування таких місць забезпечує пізнавальні та духовні потреби населення. Приклад: Екскурсія до Національного музею історії України, де представлені унікальні археологічні та мистецькі колекції.

Такий підхід до класифікації дозволяє чітко організувати використання історико-культурних ресурсів у туристично-рекреаційній діяльності, зберігаючи їх унікальність і значущість для майбутніх поколінь.

Не всі об'єкти культурної спадщини автоматично належать до історико-культурних рекреаційних ресурсів. До цієї категорії включають лише ті об'єкти, які: досліджені науковими методами; оцінені як суспільно значущі; можуть бути використані для задоволення рекреаційних потреб за існуючих технічних та матеріальних можливостей.

Такі об'єкти мають задовольняти рекреаційні потреби спільноти людей протягом певного часу.

Провідна роль пам'яток історії та культури

На тлі культурно-історичних об'єктів найбільше значення мають пам'ятки історії та культури. Вони вирізняються своєю атрактивністю, що робить їх ключовими ресурсами для пізнавально-культурної рекреації.

Пам'ятками історії та культури виступають споруди, пам'ятні місця та предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та досягненнями матеріальної чи духовної культури, які мають історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність.

Класифікація пам'яток за науковими критеріями

Залежно від ключових ознак пам'ятки поділяються на п'ять основних видів:

1. Пам'ятки історії
2. Археологічні пам'ятки
3. Пам'ятки містобудування та архітектури
4. Пам'ятки мистецтва
5. Документальні пам'ятки

Розглянемо кожен із видів.

1. Пам'ятки історії

Це споруди, пам'ятні місця чи предмети, що стосуються важливих історичних подій, життям видатних діячів чи розвитком суспільства.

Приклади:

- **Світові:** Місце падіння Берлінської стіни (Німеччина), Площа Революції (Гавана, Куба).
- **Україна:** Поле битви під Берестечком, меморіальний комплекс у Бабиному Яру (Київ).

2. Археологічні пам'ятки

Об'єкти, які є залишками матеріальної культури минулих епох. Вони мають наукову, пізнавальну і культурну цінність. *Приклади:*

- **Світові:** Стоунхендж (Велика Британія), Мачу-Пікчу (Перу).
- **Україна:** Кам'яна Могила (Запорізька область), Трипільські поселення (Черкаська область).

«Кам'яна Могила» (сmt. Мирне
Мелітопольського району Запорізької
області)

Скіфські кургани, АР Крим

Рис. 60. Пам'ятки археології

3. Пам'ятки містобудування та архітектури

Це архітектурні споруди, ансамблі чи комплекси, які відображають певний етап розвитку архітектури та містобудування.

Приклади:

- **Світові:** Ейфелева вежа (Франція), Колізей (Італія).
- **Україна:** Софійський собор (Київ), ансамбль площі Ринок у Львові.

4. Пам'ятки мистецтва

Сюди належать твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, які мають культурну та художню цінність.

Приклади:

- **Світові:** Фрески Сікстинської капели (Ватикан), картина Леонардо да Вінчі "Мона Ліза" (Лувр, Франція).
- **Україна:** Скульптури Йоганна Георга Пінзеля (Львівська область), монумент «Батьківщина-Мати» (Київ).

Пам'ятник Святому Великому князеві Київському Володимирі Великому у Києві

Богоматір Оранта (мозаїчний образ з собору Київської Софії)

Рис. 61. Пам'ятки мистецтва

5. Документальні пам'ятки

Це письмові, графічні, фотоматеріали, які мають історичне чи культурне значення. *Приклади:*

- **Світові:** Оригінал Декларації незалежності США (Вашингтон), Велика хартія вольностей (Лондон, Британія).
- **Україна:** Конституція Пилипа Орлика, "Історія Русів".

Рис. 62. Документальні пам'ятки

Роль у рекреації

Науково обґрунтована класифікація пам'яток дозволяє визначити їхню привабливість і значення для туристів. Такі об'єкти стають основою для створення екскурсійних маршрутів, розвитку культурно-пізнавальних видів рекреації та збереження культурної спадщини.

Окрім традиційно розглянутих видів історико-культурних ресурсів, дослідники виділяють також **подієві, етнографічні та біографо-соціальні ресурси**, які мають важливе значення для розвитку рекреації та туризму.

1. Подієві ресурси

Цей вид ресурсів став виділятися відносно недавно, разом із розвитком подієвого туризму та зростанням популярності культурно-розважальних заходів, які мають пізнавальний, розважальний або відпочинковий характер. Подієві ресурси включають масові заходи, такі як:

- **Фестивалі:** Карнавал у Ріо-де-Жанейро (Бразилія), Oktoberfest (Німеччина), Львівський форум видавців (Україна).
- **Святкові події:** Дні міста (наприклад, День Києва), святкування Нового року на Таймс-Сквер (США).
- **Культурні заходи:** Музичні концерти, театральні виступи (наприклад, Віденський бал).
- **Спортивні події:** ралі «Дакар», Олімпійські ігри, Кубок Європи з футболу.

Подієві ресурси залишаються малодослідженими і потребують подальшого розвитку для повноцінного використання в рекреаційній сфері.

2. Етнографічні ресурси

Етнографічні ресурси є традиційною складовою історико-культурного потенціалу, яка останнім часом набуває особливого значення завдяки підвищенню національної свідомості. Вони створюють неповторний національний колорит і включають:

- **Традиції та обряди:** гуцульські весільні церемонії, святкування Різдва в Карпатах.
- **Народні промисли:** петриківський розпис, виготовлення писанок (Україна), японські керамічні вироби (Японія).
- **Національну кухню:** борщ і вареники (Україна), суші (Японія), пасту (Італія).
- **Традиційні житла:** українські хати-мазанки, юрти кочівників Центральної Азії.
- **Народні танці та одяг:** український гопак, індійський сари, шотландські кілти.

Ці ресурси використовуються для формування етнографічних турів і розробки освітніх програм, які популяризують національні культури.

3. Біографо-соціальні ресурси

Ця категорія об'єднує об'єкти, пов'язані з життєвими циклами видатних особистостей, таких як:

- **Місця народження:** будинок-музей Тараса Шевченка (Керелівка, Україна), місце народження Вільяма Шекспіра (Стратфорд-апон-Ейвон, Велика Британія).
- **Місця діяльності:** маєток Григорія Сковороди (Сковородинівка, Україна), будинок-музей Ейнштейна (Берн, Швейцарія).
- **Місця поховання:** могила Тараса Шевченка на Чернечій горі (Канів, Україна), Вестмінстерське абатство (Лондон, Велика Британія).

Ці ресурси особливо привабливі для культурно-історичних екскурсій та пізнавального туризму.

4. Культурні установи як історико-культурні ресурси

До цієї категорії належать заклади, які задовольняють культурні потреби туристів і місцевих жителів, наприклад:

- **Музеї:** Лувр (Франція), Національний художній музей України.
- **Театри:** Віденська опера (Австрія), Національний театр ім. Івана Франка (Україна).
- **Картинні галереї:** Третьяковська галерея (Росія), Національний художній музей України.

- **Філармонії:** Берлінська філармонія (Німеччина), Київська національна філармонія.

Ці установи слугують важливими точками концентрації туристичних потоків.

Аналіз великої кількості культурно-історичних об'єктів передбачає:

- Фіксацію назви об'єкта та його розташування.
- Маркування та вказівку на власника.
- Короткий опис об'єкта, його значення для рекреації.
- Вказівку на літературні чи інші джерела, що висвітлюють об'єкт.

Історико-культурні ресурси України. Україна багата на різноманітні історико-культурні ресурси:

- **Подієві ресурси:** фестиваль «Країна мрій» у Києві.
- **Етнографічні ресурси:** святкування Різдва у Львові, гуцульські фестивалі.
- **Біографо-соціальні ресурси:** музей Михайла Грушевського у Львові, будинок-музей Івана Франка в Нагуєвичах.
- **Культурні установи:** Одеський оперний театр, Національний музей історії України.

Ці ресурси демонструють багатство національної культурної спадщини і слугують основою для розвитку туризму.

3. Методи оцінювання історико-культурних ресурсів

Аналіз культурно-історичних рекреаційних ресурсів з позицій рекреаційної галузі включає **облік, характеристику і типологію об'єктів.**

Облік і характеристика об'єктів

Для обліку і характеристики кожного об'єкта необхідно:

- Вказати назву об'єкта.
- Зазначити його місцезнаходження.
- Описати маркування (статус пам'ятки, її тип).
- Зазначити власника.
- Надати дані з літературних та інших джерел.
- Додати схему розташування та короткий опис.

Типологія об'єктів за рекреаційною значущістю

Наступний етап оцінки — типологія об'єктів на основі їхньої значущості для рекреації. Основними характеристиками є:

- **Унікальність** (наприклад, єгипетські піраміди або наскельний

живопис Ласко у Франції).

- **Типовість** серед об'єктів даного виду (звичайний міський парк чи типовий музей історії).
- **Інформативність** (кількість інформації, яку об'єкт може передати туристам).
- **Атрактивність** (привабливість для відвідувачів, як, наприклад, Версальський палац).
- **Місце у світовій і вітчизняній культурі** (Собор Паризької Богоматері, Софійський собор у Києві).
- **Стійкість до рекреаційних навантажень** (приклад: музеї з обмеженим доступом для збереження експонатів, як у випадку з печерами Ласко).
- **Пізнавальне та виховне значення** (наприклад, меморіальний комплекс Бабин Яр).
- **Стабільність інтересу до об'єкта** (такі об'єкти, як античні руїни в Афінах, зберігають популярність тисячоліттями).

Інформативність і час огляду об'єктів

Інформативність об'єктів вимірюється часом, необхідним для їх огляду. Час залежить від:

1. Ступеня організації об'єкта:

- **Організовані об'єкти** потребують більше часу (наприклад, екскурсія до Лувру в Парижі).
- **Неорганізовані об'єкти** (наприклад, руїни замку) використовуються для супутньої інформації і не потребують тривалого огляду.

2. Розташування об'єкта:

- **Інтер'єрні об'єкти** (внутрішні) потребують більше часу (наприклад, музеї чи замки).
- **Екстер'єрні об'єкти** (зовнішні) зазвичай оглядаються швидше.

Атрактивність культурних комплексів

Привабливість об'єктів залежить від їх:

- **Художньої та історичної цінності** (наприклад, Сікстинська капела у Ватикані).
- **Моди та популярності** (наприклад, Ейфелева вежа у Франції).
- **Доступності** (як географічної, так і фінансової).

Ранжування культурних об'єктів

Культурні комплекси оцінюються експертами за їхнім значенням:

- **Місцеве значення** (краєзнавчі музеї, меморіали в невеликих містах).
- **Регіональне значення** (Карпатські дерев'яні церкви).
- **Національне значення** (Софія Київська, Лувр).
- **Світове значення** (Єгипетські піраміди, Велика китайська стіна).

Стійкість і ємність об'єктів

• **Стійкість** визначається здатністю витримувати туристичні навантаження. *Приклад:* у музеях потрібне підтримання температурно-вологого режиму для збереження експонатів. У печерах Ласко введено суворе регулювання доступу, щоб запобігти пошкодженню наскельного живопису.

• **Ємність** визначає кількість туристів, яку об'єкт може прийняти за певний час. *Приклад:* ємність Версальського палацу залежить від простору залів і організованості потоків туристів.

Приклади використання

1. **Ласко** (Франція): Печери були відкриті для туристів, але через шкоду від підвищення вологості закриті у 1963 році. Для відвідувачів створено точну копію печери.

2. **Єгипетські піраміди:** Постійно залишаються популярними завдяки своїй унікальності, хоча туристичний потік регулюється для запобігання пошкодженням.

3. **Париж:** Ейфелева вежа залишається символом моди і культури, щороку приймаючи мільйони туристів.

4. **Карпати:** Етнографічні ресурси Карпат, як-от народні гуцульські хати, продовжують приваблювати як українських, так і іноземних туристів.

Потенційна пропускна спроможність

Оцінка потенційної пропускної спроможності об'єктів є важливим етапом аналізу. Вона визначає:

- Максимальну кількість відвідувачів за день.
- Необхідні технічні засоби для підтримання комфорту туристів і збереження об'єктів.

Наприклад, музеї Ватикану запровадили електронну систему квитків для оптимізації потоків відвідувачів і уникнення перевантаження.

Оцінка історико-культурних рекреаційних ресурсів має включати визначення їхньої унікальності, значущості, стійкості до рекреаційних навантажень, привабливості та пропускної спроможності. Лише комплексний підхід дозволяє ефективно використовувати ці ресурси

для туристичної галузі та зберігати їх для майбутніх поколінь.

Для збереження культурних і природних надбань людства на майбутнє, у 1972 році ЮНЕСКО ухвалило **Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини**. Цей документ став основою для міжнародного співробітництва у сфері збереження унікальних пам'яток історії, культури та природи.

Основні аспекти Конвенції:

1. Створення Комітету всесвітньої спадщини:
 - Комітет відповідає за впровадження положень Конвенції.
 - Він затверджує Список об'єктів всесвітньої спадщини, який регулярно поповнюється.
2. **Призначення статусу об'єктів всесвітньої спадщини:**
 - Включення до Списку привертає увагу державних органів і громадських організацій до важливості збереження цих об'єктів.
 - Це стимулює інвестиції, створює міжнародні програми з охорони пам'яток та залучає туристичні потоки.
3. **Фінансова підтримка:**
 - Конвенція передбачає фінансування заходів зі збереження спадщини через спеціальний фонд.

Значення внесення до Списку всесвітньої спадщини:

- Забезпечує міжнародний статус об'єкта, підвищуючи його значення.
- Сприяє розвитку туристичної інфраструктури та популяризації національного надбання.
- Стимулює охоронні заходи для збереження об'єкта в умовах урбанізації, зміни клімату та інших загроз.

Приклади об'єктів зі Списку всесвітньої спадщини:

1. **Природна спадщина:**
 - Великий Бар'єрний риф (Австралія).
 - Галапагоські острови (Еквадор).
2. **Культурна спадщина:**
 - Собор Паризької Богоматері (Франція).
 - Античне місто Помпеї (Італія).
3. **Змішана спадщина** (поєднує природну і культурну цінність):
 - Національний парк Серенгеті (Танзанія).
 - Карпатські праліси (Україна, Словаччина, Німеччина та інші).

Таким чином, Конвенція ЮНЕСКО стала інструментом глобального значення, який забезпечує збереження унікальних об'єктів культури та природи для майбутніх поколінь.

Станом на 2023 рік, у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО налічується 1157 об'єктів, з яких 900 – культурні, 218 – природні та 39 – змішані, розташовані в 167 країнах світу.

Таблиця 8

Географічний розподіл об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО

Регіон	Кількість об'єктів	Питома вага регіону, %
Європа	502	43,4
Азія та Тихоокеанський регіон	277	23,9
Латинська Америка	142	12,3
Африка	98	8,5
Північна Америка	50	4,3
Арабські держави	88	4,3
Ввесь світ	1157	100

В Україні налічується приблизно **54 тисячі історико-культурних пам'яток**, з яких 12 тисяч заслуговують на увагу як об'єкти пізнавальної рекреації та туризму. Проте реально використовується менше 5,5 тисячі об'єктів (за іншими джерелами – до 8 тисяч).

Розподіл регіонів України за потенціалом використання історико-культурних ресурсів у рекреаційній сфері

За оцінками В. Стафійчука, області України можна поділити на три групи залежно від насиченості та різноманітності історико-культурних ресурсів, а також перспектив їх залучення до рекреаційної діяльності:

- **регіони з високим потенціалом:** місто Київ, Львівська область, Закарпатська область, Івано-Франківська область, Хмельницька область, АР Крим, Київська область, Черкаська область.
- **регіони із середнім потенціалом:** Чернівецька область, Донецька область, Чернігівська область, Харківська область, Вінницька область, Одеська область, Тернопільська область, Полтавська область, Житомирська область.

- **регіони з низьким потенціалом:** Сумська область, Запорізька область, Дніпропетровська область, Херсонська область, Миколаївська область, Луганська область, Рівненська область, Кіровоградська область, Волинська область.

Такий розподіл свідчить про значну концентрацію об'єктів із високим туристичним потенціалом у західних і центральних регіонах України, тоді як інші області мають менший рівень залучення історико-культурних ресурсів у рекреаційній сфері.

4. Визначні пам'ятки архітектури та містобудування. Архітектурні стилі

За офіційними даними, в Україні на державному обліку перебуває понад 130 тисяч нерухомих пам'яток історії та культури, серед яких:

- **Пам'ятки археології:** 57 207 об'єктів.
- **Пам'ятки історії:** 51 363 об'єкти.
- **Пам'ятки монументального мистецтва:** 5 926 об'єктів.
- **Пам'ятки архітектури та містобудування:** 16 800 об'єктів.

До Списку всесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО включено такі українські об'єкти:

- **Собор Святої Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська лавра** (1990 рік).
- **Ансамбль історичного центру Львова** (1998 рік).
- **Чотири об'єкти Геодезичної дуги Струве** (транскордонний проєкт, 2005 рік).
- **Стародавні та первісні букові ліси Карпат та інших регіонів Європи** (транскордонний об'єкт, 2007 рік).
- **Резиденція митрополитів Буковини та Далмації** (2011 рік)
- **Історичний центр Одеси** (2023 рік).

В Україні виявлено велику кількість унікальних пам'яток, що мають широкий хронологічний діапазон – від античних до творів класицизму та модернізму XIX-XX століть. У межах найбільш значущих із них створено 63 історико-архітектурні та історико-культурні заповідники й музеї, серед яких статус *національних* отримали:

- «Давній Галич», «Кам'янець», «Києво-Печерська Лавра», «Могила Т.Г. Шевченка», «Переяслав», «Софія Київська», «Чернігів Стародавній», «Чигирин», «Херсонес Таврійський», «Хортиця».

Рис. 63. Острів Хортиця

Статус загальнодержавних мають:

- «Гетьманська столиця» (Батурин), «Одеський замок», «Стара Одеса», «Старий Крим», «Стародавній Київ».

Палац Кирила Розумовського

*Національний історико-культурний заповідник
«Гетьманська столиця»*

Батуринська цитадель

Воскресенська церква

Рис. 64. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»

Подібні заповідники й музеї функціонують у Алупці, Дубно, Бахчисараї, Жовкві, Луцьку, Керчі, Новгород-Сіверському, Острозі, Путивлі та інших містах.

Об'єкти всесвітньої спадщини ЮНЕСКО

Архітектурні ансамблі **Києво-Печерської Лаври, Софії Київської**, а також історичний центр **Львова і Кам'янець-Подільського** включено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Перспективи внесення до Списку мають інші історичні пам'ятки Києва, Новгород-Сіверського, Чернігова.

Історичні міста України

- 40 міст України мають вік понад тисячу років.
- Більше 500 міст мають 900-річну історію.
- В Україні окрім того налічується 1399 міст і селищ та близько 8 тисяч сіл, які зберегли цінну історико-культурну спадщину.
- Список історичних міст включає 401 населений пункт, у яких історико-культурна спадщина збереглася в найбільш концентрованому вигляді.

Законодавче врегулювання

Для захисту величезного масиву рухомої та нерухомої спадщини було прийнято низку законодавчих актів, що визначають правові, організаційні й матеріально-технічні засади сфери охорони пам'яток. Серед основних документів:

- **Закон «Про музеї та музейну справу» (1995).**
- **Закон «Про охорону культурної спадщини» (2000; зміни й доповнення – 2004).**
- **Закон «Про охорону археологічної спадщини» (2004).**

Сфера охорони культурної спадщини врегульовується також окремими статтями Земельного кодексу України, Кримінального кодексу України та інших нормативних актів.

Ці заходи спрямовані на збереження історико-культурних надбань для сучасних і майбутніх поколінь, водночас підтримуючи їх інтеграцію в рекреаційну та туристичну діяльність.

Архітектурні стилі є ключовою ознакою ідентифікації історико-культурних об'єктів. Вони формуються під впливом епох, соціально-економічних умов і культурних традицій, що надає кожному стилю унікальні риси. Розглянемо основні стилі, їхні характерні риси та приклади, як в Україні, так і в світі.

Візантійський стиль: стиль поєднує монументальність із релігійною символікою.

Приклади в Україні: Церква Іоанна Предтечі (Керч), Десятинна церква (Київ, не збереглася), Собор Спаса (Чернігів), Церква в Овручі (Житомирська обл.)

Рис. 65. Церква в Овручі

Приклади у світі: Базиліка Сан-Вітале (Равенна, Італія), Собор Святої Софії (Стамбул, Туреччина)

Рис. 66. Собор святої Софії (Стамбул)

Романський стиль асоціюється з масивними фортецями, товстими стінами та вузькими вікнами.

Приклади в Україні: Фортеця в Білгород-Дністровському, фортеці в Судаку, Хотині, Кам'янець-Подільському.

Рис. 67. Аккерманська фортеця

Приклади у світі: собор Святого Петра (Клюні, Франція), абатство Мон-Сен-Мішель (Франція), собор Святого Марка в Венеції (Італія), Сантьяго-де-Компостела (Іспанія), Вормський собор (Німеччина)

Рис. 68. Таур (Лондон)

Готичний стиль: характеризується висотністю, стрільчастими арками, вітражами.

Приклади в Україні: Костели в Кам'янці-Подільському, Львові; замки в Луцьку, Острозі, Меджибожі.

Рис. 69. Церква Святого Миколая (Київ)

Приклади у світі: собор Святого Віта (Прага, Чехія), собор Паризької Богоматері (Франція), Кельнський собор (Німеччина), Міланський собор (Італія), Реймський собор (Франція), Шартрський собор (Франція)

Рис. 70. Нотр-Дам де Парі (Франція)

Ренесанс: Відродження античних форм і гуманістичних ідей.

Приклади в Україні: Чорна кам'яниця (Львів), Палац у Підгірцях, кам'яниця Корнякта (Львів), Чорна Кам'яниця (Львів), Успенська церква та вежа Корнякта (Львів)

Рис. 71. Каплиця Боїмів (Львів)

Приклади у світі: собор Святого Петра (Рим, Італія), Палаццо Строцці (Флоренція, Італія), Вілла Ротонда (Італія, архітектор Андреа Палладіо), Лувр (Франція, частина ренесансних перебудов), Замок Шамбор (Франція), Ратуша у Бремені (Німеччина)

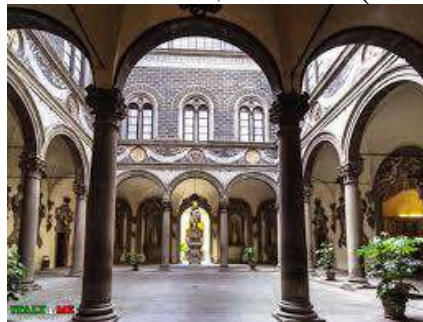

Рис. 72. Палаццо Медічі-Ріккарді (Флоренція, Італія)

Бароко: Стиль парадності, пишності та динамічності. В Україні бароко здобуло розквіт у XVII–XVIII ст.

Приклади в Україні: Маріїнський палац (Київ), Церква гетьмана Б. Хмельницького (Суботів).

Рис. 73. Собор Св. Юра (Львів)

Приклади у світі: собор Святого Павла (Лондон, Велика Британія), палац Версаль (Франція), церква Святого Карла Борromeя (Відень, Австрія)

Рис. 74. Палац Квірінале (Рим, Італія)

Рококо: Витонченість, декоративність і орнаментальність. Виник у Франції в XVIII ст.

Приклади в Україні: Андріївська церква (Київ), Дзвіниця Софійського собору (Київ),

Рис. 75. Собор Різдва Богородиці, Козелець

Приклади у світі: Люксембурзький палац (Париж, Франція), Амалієнбург (Мюнхен, Німеччина)

Рис. 76.

Палац Сан-Сусі (Потсдам, Німеччина)

Класицизм: Витриманість форм, гармонійність, орієнтація на античні зразки. Панував у кінці XVIII–XIX ст.

Приклади в Україні: ратуші Львова, Чернівців, Полтави, Аскольдова могила (Київ).

Рис. 77. Ратуша у місті Чернівці

Приклади у світі: Букінгемський палац (Лондон, Велика Британія), Білий дім (Вашингтон, США), Капітолій у Вашингтоні (США), Британський музей (Лондон, Велика Британія)

Рис. 78. Пантеон (Париж, Франція),

Проблеми використання історико-культурних ресурсів:

- > Неналежний облік і реклама об'єктів.
- > Низький рівень розвитку туристичної інфраструктури.
- > Погана збереженість пам'яток через недостатнє фінансування.
- > Відсутність належної підтримки меценатів.

Позитивний досвід світу:

- Реставрація Колізею в Римі (Італія).
- Оцифрування архівів Лувру (Франція).
- Використання історичних об'єктів для освітніх і культурних проєктів (Велика Британія).

Архітектурні стилі є невід'ємною частиною культурної спадщини людства. Їх збереження вимагає ретельного обліку, підтримки, інвестування в інфраструктуру та популяризації через туризм і освітні програми. Приклад успішного використання історико-культурних ресурсів у світі може стати орієнтиром для України.

Контрольні запитання та завдання

1. Що таке історико-культурні ресурси? Чому вони мають значення для туризму та рекреації?
2. Назвіть основні види історико-культурних ресурсів. Чим вони відрізняються?
3. Які характеристики враховуються при оцінці історико-культурних ресурсів?
4. Які об'єкти історико-культурної спадщини України включено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО?
5. Як розподіляються історико-культурні ресурси за рівнем значущості (місцевого, національного, світового)? Наведіть приклади.
6. Які основні проблеми збереження історико-культурних ресурсів в Україні?
7. Як історико-культурні ресурси впливають на формування туристичних маршрутів та розвиток інфраструктури?
8. Що таке історичне місто? Скільки історичних міст налічується в Україні, і яка їхня роль у збереженні культурної спадщини?
9. Які нормативно-правові акти регулюють охорону історико-культурних ресурсів в Україні?
10. Як історико-культурні ресурси можуть бути інтегровані в освітню та культурно-виховну діяльність?

ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ: ЗАМКИ, ФОРТЕЦІ, МОНАСТИРІ ЯК РЕКРЕАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ

- 1. Стан вивченості замків, фортець та монастирів України.*
- 2. Класифікація оборонних споруд.*
- 3. Огляд визначних фортифікаційних споруд України.*
 - 3.1. Замки Львівщини.*
 - 3.2. Замки Волині.*
 - 3.3. Замки Закарпаття.*
 - 3.4. Замки Передкарпаття.*
 - 3.5. Замки Західного Поділля.*
 - 3.6. Замки Хмельниччини.*
 - 3.7. Фортифікаційне зодчество Півдня України.*
 - 3.8. Монастирі як пам'ятки оборонно-культового зодчества.*

1. Стан вивченості замків, фортець та монастирів України

Україна володіє багатою історико-культурною спадщиною, в якій особливе місце займають пам'ятки оборонної архітектури: фортеці, замки, міські укріплення та оборонні храми. Від ефективності організації оборони значною мірою залежала доля поселень та їхніх мешканців.

Найбільша концентрація фортифікаційних споруд спостерігається на заході України, що пояснюється особливостями історичного розвитку цього регіону. Саме тут у період Київської Русі та Галицько-Волинського князівства були збудовані перші укріплення, а згодом – замки та фортеці. Зокрема, у добу Данила Галицького тут довгий час зберігалася українська державність.

Після завоювань польських правителів на місці давньоруських твердинь зводилися нові кам'яні замки, які використовувалися для контролю над новозахопленими територіями. Крім того, слов'янські племена здавна потерпали від набігів кочівників, тому будівництво

оборонних укріплень стало невід'ємною частиною їхнього життя. Вони зводили городища та фортеці, розуміючи, що не можуть перемогти ворога у відкритому бою, але здатні захищатися за допомогою укріплених споруд.

Будівництво фортець та замків зазнавало змін відповідно до розвитку військової справи та суспільних потреб. Первісні оборонні споруди були здебільшого дерев'яними, що не дозволило їм зберегтися до наших днів. Починаючи з XIII століття як будівельний матеріал стали широко використовувати камінь і обпалену цеглу.

У XIV–XV століттях ще зберігалася практика зведення дерев'яних укріплень, але вдосконалення вогнепальної зброї та розширення поселень спричинили масовий перехід до будівництва кам'яних фортифікацій. Замки, фортеці та монастирі стали основними оборонними спорудами, які відігравали важливу роль у захисті територій у XVI–XVII століттях.

До наших днів збереглися лише деякі відреставровані або відтворені оборонні споруди, серед яких Батуринська фортеця (Чернігівська область), що є зразком пізньосередньовічної оборонної архітектури.

Рис.79. Фортеці та оборонні споруди: історична спадщина

Типи оборонних споруд

1. **Фортеця** – це укріплена фортифікаційна споруда, що містила міцні капітальні укріплення, постійний гарнізон, запаси провіанту та озброєння. Фортеці могли витримувати тривалі облоги та забезпечувати кругову оборону.

- Зазвичай вони складалися з фортечного муру, куртин (стін між вежами) з бійницями, цитаделі (центрального укріплення), бастионів (п'ятикутних укріплень для обстрілу ворога) та казарм для гарнізону.
 - У фортецях також часто будували церкви, що слугували духовним осередком для захисників.
2. **Замок** – це укріплена будівля, що слугувала не тільки оборонною спорудою, але й резиденцією феодалів.
- Замки зазвичай будували на стратегічно вигідних підвищеннях для кращої оборони.
 - Їхні мури мали оборонні вежі, донжон (центральну башту), каземати та допоміжні будівлі.
3. Окрім військової функції, замки використовувалися як адміністративні центри та житлові комплекси для феодалів та їхніх родин. **Монастирі** – у XVI–XVII століттях деякі монастирі мали укріплену структуру та виконували оборонну функцію.
- Вони мали потужні мури, бійниці та навіть гарматні бастиони.
 - Монастирі захищали не лише ченців, а й місцеве населення під час нападів ворогів.

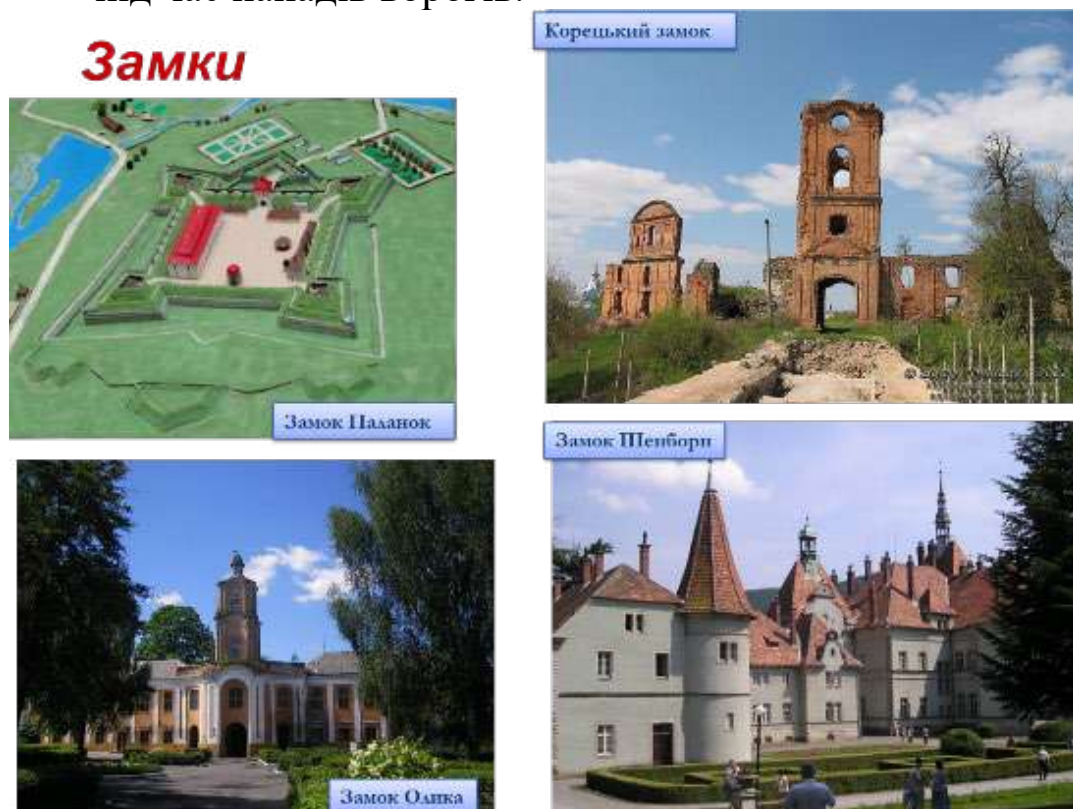

Рис.80. Замки України: історична та архітектурна спадщина

Фортеці, замки та укріплені монастирі стали важливою частиною оборонної системи України. У середньовіччі замки служили не тільки військовими об'єктами, а й центрами політичного та культурного життя.

Однак із розвитком нових видів озброєння та військової тактики значимість замків і фортець як оборонних об'єктів поступово зменшувалася. Багато фортець було зруйновано під час воєн, а частина замків згодом перетворилася на палаци або адміністративні будівлі.

Сьогодні дослідження, реставрація та збереження оборонної архітектури є важливим напрямом у сфері культурної спадщини України. Вивчення замків, фортець та монастирів допомагає краще зрозуміти історичний розвиток країни, її оборонну стратегію та архітектурні традиції.

Замки і фортеці – одні з наймасштабніших історичних споруд в архітектурному ландшафті України. Їхні величні мури й досі домінують у забудові багатьох міст та селищ, виступаючи важливими композиційними центрами. Наприклад, такі міста, як **Київ, Переяслав, Чигирин, Полтава, Путивль, Чернігів, Батурин, Новгород-Сіверський, Львів, Кам'янець-Подільський, Жовква, Дрогобич та Судак**, мають добре збережені оборонні споруди, що свідчать про їхнє минуле як укріплених центрів.

Перші наукові описи замків та монастирів України почали з'являтися ще у XIX столітті. Тоді дослідники, зокрема історики, археологи та краєзнавці, почали документувати залишки стародавніх укріплень.

Сьогодні триває активна робота над створенням **каталогу оборонних споруд України**, що включає фортифікаційні об'єкти від найдавніших часів до кінця XVIII століття. До цього переліку входять:

- давньоруські укріплені городища;
- міста-фортеці;
- замки;
- оборонні монастирі;
- укріплені церкви, костели, синагоги;
- сторожові вежі та оборонні дзвіниці.

На сьогодні в Україні взято на облік близько **5 тисяч таких об'єктів**. Більшість із них зосереджені в Галичині, Волині, Поділлі, Карпатах, Буковині, Лівобережжі, Придніпров'ї та Криму.

На відміну від палаців або міських резиденцій, фортеці будувалися **не для комфорту, а для захисту та ведення військових дій**. Їхні стіни мали витримувати довготривалі облоги, а внутрішні приміщення — слугувати прихистком для гарнізону та коменданта. Проте, попри свою первинну воєнну функцію, багато з цих споруд з часом ставали **центрами політичного, релігійного та культурного життя**.

Однією з найбільш унікальних оборонних споруд в Україні є **Хотинська фортеця** (Чернівецька область). Вона стала місцем історичної Хотинської битви 1621 року, коли козацьке військо під керівництвом Петра Сагайдачного разом із польсько-литовськими союзниками зупинило наступ Османської імперії. Масивні мури фортеці, завтовшки понад 5 метрів, дозволяли витримувати атаки артилерії.

Буремні століття зробили оборонні споруди свідками історичних подій, а їхні мури пам'ятають і напади ворогів, і моменти тріумфу. Сьогодні вони є невід'ємною частиною української культурної спадщини, що не лише нагадує про героїчне минуле, а й приваблює туристів, науковців і дослідників.

Збереження та реставрація цих пам'яток має велике значення для сучасного суспільства, адже вони є не лише архітектурними свідченнями минулого, а й важливими елементами формування історичної пам'яті майбутніх поколінь.

Оборонні споруди України є унікальною частиною історико-архітектурної спадщини, що охоплює різні епохи та стилі будівництва. Вони відігравали важливу роль у військовій історії країни, а сьогодні є важливими туристичними та культурними об'єктами.

2. Класифікація оборонних споруд

Відомий український історик та дослідник фортифікацій **Орест Мацюк** запропонував класифікацію оборонних споруд України за їх функціональним призначенням:

- **Давньоруські укріплені городища** – поселення з укріпленнями, що існували ще в Київській Русі;
- **Міста-фортеці** – населені пункти, що мали повноцінну систему оборони (Кам'янець-Подільський, Хотин, Чигирин, Білгород-Дністровський тощо);
- **Замки** – укріплені резиденції феодалів, які слугували як оборонні споруди і водночас житлові комплекси (Одеський, Мукачівський, Золочівський замки);

- **Оборонні монастирі** – монастирі, укріплені потужними мурами, баштами та бастіонами (Почаївська лавра, Межигірський монастир);
- **Оборонні церкви, костели та синагоги** – культові споруди з фортифікаційними елементами, які використовувалися для захисту населення (Церква Святого Духа у Рогатині, Оборонна синагога в Жовкві);
- **Військові укріплення** – стратегічні форти та оборонні рубежі, що використовувалися під час бойових дій;
- **Сторожові вежі** – окремі оборонні споруди, що виконували функцію спостережних пунктів та попереджали про наближення ворога;
- **Оборонні дзвіниці** – культові споруди, які також виконували захисну функцію (дзвіниця Києво-Печерської лаври).

Український архітектор та дослідник **Олександр Лесик** розробив класифікацію замків та монастирів України за їхньою **придатністю до використання у туристичній та рекреаційній сфері**.

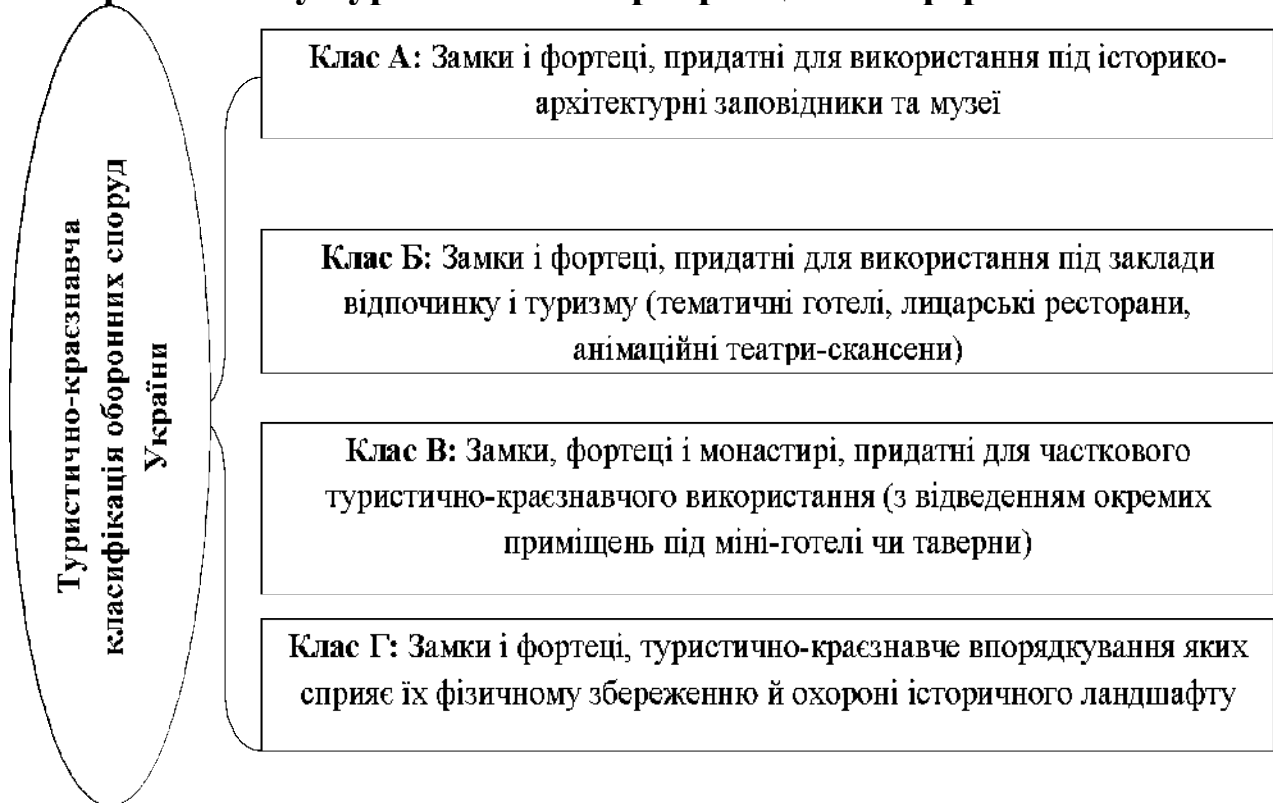

Рис.81. Туристично-краєзнавча класифікація оборонних споруд України за О. Лесиком

Клас А – заповідники та музейні комплекси

До цього класу належать пам'ятки, що функціонують як музеї та історико-культурні заповідники. Вони знаходяться під охороною

держави та зберігають свою автентичність. Заповідники: Києво-Печерська лавра, Львівський історичний заповідник, Луцький замок, Кам'янець-Подільська фортеця, Білгород-Дністровська фортеця. Музеї в замках: Ужгородський, Олеський, Мукачівський, Чинадієвський, Меджибізький, Золочівський, Тереховлянський замки.

Клас Б – замки та монастирі, придатні для туристичних закладів.

Ці пам'ятки можуть використовуватися для створення готелів, пансіонатів, турбаз та притулків для туристів. Готелі: замки в Свіржі, Жовкві; частина приміщень монастирів у Львові, Гусятині, Ізяславі. Пансіонати: замки у Бродах, Збаражі; частини монастирів у Гусятині, Хрещатику, Микулинцях. Турбази: монастир у Золочеві, монастир домініканців у Перемишлянах. Туристичні притулки: замки в Золотому Потоці, Старокостянтинові, монастир францисканців у Кам'янець-Подільському.

Клас В – замки та монастирі, що можуть частково використовуватися для туризму.

Ці пам'ятки не повністю збережені або знаходяться у частковій руйнації, але можуть бути використані для розміщення туристичних об'єктів.

Замки в Невицькому, Хусті, Алушті, Феодосії. Монастирі бернардинців у Львові, Луцьку, монастирі єзуїтів у Вінниці. Об'єкти, поруч з якими можна будувати туристичну інфраструктуру: замки в Королеві, Кременці, фортеці в Судаку, Феодосії, Севастополі.

Клас Г – пам'ятки, що використовуються для інших функцій.

До цього класу відносять історичні споруди, які виконують функції навчальних закладів, музеїв, санаторіїв, культосвітніх установ та діючих монастирів. Історико-архітектурні заповідники, музеї, діючі монастирі, санаторії, навчальні заклади та будинки для людей похилого віку.

Класифікація оборонних споруд України дозволяє не лише розуміти їхнє історичне значення, але й оцінювати їхню сучасну функціональність у сфері туризму та відпочинку.

- **Замки класів Б та В** можуть бути безпосередньо використані під туристичні об'єкти.
- **Об'єкти класу А та Г** здебільшого мають пізнавально-екскурсійне значення.

Це розмежування є важливим для подальшої реставрації, консервації та популяризації фортифікаційної спадщини України.

Вивчення та розвиток туристичних можливостей цих пам'яток сприятиме не лише збереженню історичних об'єктів, а й їх активному використанню у культурному житті країни.

Фортифікаційні споруди в Україні мали різноманітні архітектурні та конструктивні особливості, які залежали від рельєфу, стратегічного розташування та функціонального призначення. Будівництво укріплень відбувалося відповідно до певних **територіальних принципів**, що сприяло підвищенню їхньої обороноздатності та ефективності.

1. Побудова замків відповідно до рельєфу місцевості

Одним із найважливіших факторів у будівництві фортець був природний ландшафт.

- **Замки на підвищеннях.**

Рис. 82. Замки споруджені на пагорбах

Найчастіше їх зводили на **пагорбах або гірських вершинах**, що дозволяло мати стратегічну перевагу над ворогом. Такі замки легко проглядалися здалеку, їхній силует чітко вимальовувався на фоні неба, додаючи монументальності та неприступності. Зокрема, **Кременецький, Одеський, Мукачівський замки** вражають своєю гармонією з природним ландшафтом і водночас забезпечували захисникам зручні позиції для оборони.

Замки в низинах або в оточенні води. Винятком були деякі фортеці, зведені у низинах або біля річок. Наприклад, **Бережанський замок** чи **Червоноградський замок** оточували річкові води та болота, що створювало природний бар'єр для атакуючих військ.

Рис. 83. Замки в оточені водою

2. Фортеці як частина міської структури

Залежно від містобудівних принципів фортеці могли розташовуватись у двох варіантах.

Передові укріплення. Деякі оборонні споруди розміщувалися на околицях міст, виконуючи функцію перших ліній оборони (наприклад, Кам'янець-Подільський). Їхні мури могли бути з'єднані з міськими укріпленнями, утворюючи єдину систему захисту.

Фортеці у центрі міста. Інший варіант передбачав будівництво замків у самому місті, що забезпечувало додатковий рівень захисту та можливість кругової оборони. Це давало змогу гарнізону спостерігати за підходами до міста з усіх напрямків. Прикладом такого планування є місто-фортеця Жовква.

Рис. 84. Жовква – місто-фортеця

3. Форпости на перехресті торгових шляхів

Замки-форпости будувалися на перехрестях **важливих торгових шляхів**, виконуючи кілька функцій:

- Обороняли торгові каравани від розбійників і ворожих нападів.
- Виконували роль митних пунктів, контролюючи рух товарів.
- Попереджали про наближення ворога, слугуючи першою лінією оборони.

Одним із найяскравіших прикладів є **Хотинська фортеця**, яка через своє стратегічне розташування постійно зазнавала атак і часто ставала ареною масштабних битв.

4. Групове будівництво оборонних споруд («страховий принцип»)

Фортеці та замки рідко будувалися поодиночі. Часто поруч споруджували кілька оборонних об'єктів, які забезпечували взаємну підтримку під час облоги.

- У разі падіння одного замку його мешканці могли перейти до сусідньої твердині.
- Ослаблене вороже військо після облоги одного замку втрачало сили для штурму наступного.

Одним із яскравих прикладів такого підходу є **фортифікаційна система Поділля**, до якої входили: Кам'янець-Подільська та Хотинська фортеці, Меджибізький замок, Скала-Подільський замок та Летичівський замок.

Кам'янець-Подільська фортеця була головним оборонним вузлом регіону та прикривала основні підступи до Поділля.

Хотинська фортеця, розташована на Дністрі, захищала південні підходи до регіону та могла слугувати притулком для військ у разі втрати Кам'янця.

Меджибізький замок, який контролював злиття Південного Бугу та річки Бужок, забезпечував зв'язок між фортецями та захищав підступи до центральної частини Поділля.

Скала-Подільський замок та Летичівський замок виконували допоміжні оборонні функції та слугували проміжними фортецями для укріплення оборонної лінії.

Такий принцип дозволяє максимально довго утримувати територію під контролем.

Важливу роль у збереженні та популяризації історичних пам'яток відіграє **Українське товариство охорони пам'яток історії та культури**. Його діяльність спрямована на:

- виявлення та облік пам'яток;
- охорону та реставрацію об'єктів фортифікації;
- популяризацію історичної спадщини серед громадськості.

На жаль, багато замків та фортець України перебувають у занедбаному стані. Державна політика у сфері збереження культурної спадщини націлена на реставрацію та відновлення середньовічних пам'яток, особливо в західних регіонах країни.

Незважаючи на занепад деяких фортець, вони залишаються популярними туристичними об'єктами. Руїни давніх замків продовжують приваблювати відвідувачів, які захоплюються їхньою історією та атмосферою.

Основною проблемою збереження замкових комплексів є нестача фінансування для проведення реставраційних робіт.

Відновлення історичних пам'яток сприятиме розвитку туризму та підвищенню міжнародного іміджу України.

Створення інфраструктури довкола замків (готелів, музеїв, тематичних фестивалів) дозволить привабити іноземних туристів та інвесторів.

Повернення замкам їхньої культурної та туристичної цінності сприятиме відродженню історичної пам'яті серед українців.

Збереження середньовічних оборонних споруд України є не лише питанням культурної спадщини, а й важливим кроком у розвитку туризму та популяризації історії країни на міжнародному рівні.

~●~●~●~●~

3. Огляд визначних фортифікаційних споруд України

Протягом століть Україна перебувала між різними політичними та культурними світами — Заходом і Сходом, Північчю і Півднем. Це змушувало державців та воєначальників постійно зміцнювати кордони та будувати потужні укріплення. Внаслідок цього на українських землях з'явилися численні фортеці, замки та оборонні монастирі, які стали не лише символами минулої величі, а й важливими історичними пам'ятками.

3.1. Замки Львівщини

Львівщина відома своєю унікальною архітектурною спадщиною, зокрема численними замками, які нині є туристичними атракціями. Найвідомішими серед них є: **Олеський, Підгорецький та Золочівський замки**. Ці три пам'ятки утворюють відомий туристичний маршрут «Золота підкова Львівщини».

Рис.85. «Золота підкова» Львівщини

Окрім них, у регіоні також збереглися **Старосільський замок**, **руїни Бродівського замку** та **Добромильський замок**, які мають велике історичне значення.

Одеський замок відомий тим, що у 1629 році в ньому народився майбутній король Польщі Ян III Собеський. За його правління фортеця отримала статус королівської резиденції.

Замок неодноразово зазнавав руйнувань – пожежі та землетрус 1838 року значно пошкодили його мури. Однак найбільшої шкоди завдали самі люди: після того, як у замку знайшли замурований скарб, почалися хаотичні пошуки інших коштовностей. Внаслідок цього були розбиті стіни, знищені фрески, каміни та підлога.

Рис. 86. Одеський замок

Наприкінці ХІХ століття львів'яни зібрали кошти на викуп замку, який перейшов у власність держави. Згодом він використовувався як сільськогосподарська школа, а під час Другої світової війни – як військовий склад. Лише у 1970-х роках розпочалося його активне відновлення. Сьогодні замок є частиною Львівської галереї мистецтв.

Підгорецький замок – «польський Версаль». Підгорецький замок є одним із найкращих зразків ренесансної архітектури в Україні. Він поєднує палацовий комплекс із бастіонними укріпленнями.

Замок збудований у середині ХVІ століття за проєктом французького архітектора Гійома де Боплана та італійського майстра Андреа дель Аква. Його власником був коронний гетьман Станіслав Конєцпольський. На замковому фасаді латинською мовою викарбуваний девіз: **"Вінець ратних трудів – перемога, перемога – тріумф, тріумф – відпочинок"**.

Підгорецький
замок

Станіслав Конєцпольський

Рис. 87. Підгорецький замок

У 1940 році тут відкрили музей, але під час Другої світової війни більшість колекцій була викрадена.

Після війни будівлю передали Міністерству охорони здоров'я та облаштували тут туберкульозну лікарню.

У 1997 році замок офіційно став музеєм, де тривають реставраційні роботи.

Тут часто зупинялися європейські монархи, зокрема: польські королі Владислав ІV та Ян ІІІ Собеський, австрійський імператор Франц-Йосиф, німецький кайзер Вільгельм ІІ.

Незважаючи на свою розкіш, Підгорецький замок має похмуру історію, пов'язану з жорстоким вбивством. За легендою, в підземеллях замку блукає Біла Пані – привид Марії Жевуської, дружини одного з власників замку.

Марія була дружиною Вацлава Жевуського, відомого своєю жорстокістю та деспотичним характером. За переказами, він сильно ревнував дружину та підозрював її у зраді. Врешті-решт він замурував її живцем у стінах замку, прирікши на жахливу смерть.

Кажуть, що вночі можна побачити жіночу постать у білому вбранні, яка блукає коридорами та кімнатами. Деякі туристи та охоронці замку розповідають, що чули звуки плачу, шепіт та скрипіння дверей, що самі відчиняються.

Дослідники вважають, що у підземеллях замку справді можуть бути поховання або катівні, де тримали в'язнів. У підвалах замку знайдені людські кістки, які можуть належати зниклим слугам або жертвам тортур.

Підгорецькому замку знімали сцени для фільму «Д'Артаньян і три мушкетери» (1978 р.), де він «грав роль» Лувру.

Золочівський замок. Замок був стратегічним форпостом на шляху до Львова. Його розташування дозволяло контролювати дороги та передавати сигнали про наступ ворога. За однією з версій, саме через це назва міста «Золочів» походить від польського «*Zło czuje*» («відчуваю зло»).

Рис. 88. Золочівський замок

Він розташований у місті **Золочів** (Львівська область) та є яскравим прикладом оборонної архітектури епохи Ренесансу. Ця фортеця поєднує в собі потужні укріплення, витончену архітектуру та багатовікову історію, сповнену військових битв, королівської величі й трагічних подій.

Золочівський замок був зведений у 1634 році за наказом польського магната Марека Собеського – батька майбутнього короля Польщі Яна III Собеського.

Фортеця мала стратегічне значення, оскільки розташовувалася на торговельних шляхах, що вели до Львова.

Спочатку замок виконував виключно оборонну функцію, але згодом став резиденцією королівської сім'ї.

Серед відомих власників замку – Ян III Собеський – майбутній король Польщі, який неодноразово відвідував Золочів. Після поділу Польщі у XVIII столітті замок потрапив під контроль Австрійської імперії.

Замок збудовано за голландською системою фортифікації – він мав масивні земляні вали, бастіони та рови.

Фортечні мури та бастіони розташовані під гострим кутом, що дозволяло ефективніше захищатися від атак.

Єдиний вхід – через арочну браму, над якою розташовувався вартовий пункт. На території замку розташовані дві основні будівлі: Великий палац – призначений для життя королівської сім'ї. Його кімнати були оздоблені кам'яними камінами, художніми розписами, мармуровими підлогами. У палаці зберігалася бібліотека, колекції зброї та мистецькі твори.

Китайський палац. Унікальна архітектурна пам'ятка, що була збудована для Марії Казимири, дружини Яна III Собеського. Це одна з трьох подібних споруд у Європі (інші дві – у Франції та Німеччині). Китайський палац використовувався як місце для відпочинку та прийому гостей.

Замок неодноразово витримував облоги та напади:

- XVII століття – захищав Галичину від нападів татар і турків.
- 1672 рік – під час війни Польщі з Османською імперією фортецю захопили турки.
- 1707 рік – у замку деякий час перебував російський цар Петро I.
- XVIII століття – після розпаду Речі Посполитої замок втратив оборонне значення.

У 1939 році, коли Галичина була приєднана до СРСР, замок перетворили на в'язницю НКВС. У замкових казематах проводилися страшні допити, катування та розстріли українців, які потрапили під радянські репресії.

У 1941 році, після відступу радянських військ, у в'язниці було знайдено сотні закатованих в'язнів.

Під час Другої світової війни замок використовували гестапо, і він знову став місцем масових страчених.

У 1986 році замок передали Львівській галереї мистецтв, яка розпочала його відновлення. Сьогодні тут діє музей-заповідник, де можна побачити експозиції про історію фортеці, тортурні знаряддя та реконструйовані інтер'єри.

У внутрішньому дворі замку є великий камінь із круглим отвором, що має назву «камінь бажань». За легендою, якщо покласти руку в отвір і загадати бажання – воно здійсниться.

У ході досліджень виявили старовинні підземні ходи, які ведуть за межі фортеці. Деякі ходи залишаються нерозвіданими, а місцеві мешканці вірять, що у них можуть бути замуровані скарби Собеських.

Тустань – унікальна наскельна фортеця України. Це давньоруська наскельна фортеця, що розташована в Українських Карпатах, поблизу села Урич (Львівська область). Вона є однією з найвизначніших історико-археологічних пам'яток України, унікальною своєю природною та оборонною архітектурою.

Місто-фортеця в Тустані

Рис. 89. Місто-фортеця в Тустані

Фортеця існувала у IX–XVI століттях і слугувала важливим стратегічним пунктом на південно-західних кордонах Київської Русі, а пізніше – Галицько-Волинського князівства. Вона була не тільки оборонною спорудою, а й важливим митним пунктом, через який проходили торговельні шляхи між Руссю, Угорщиною, Польщею та Західною Європою.

Головні функції фортеці:

- оборона кордонів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства;
- контроль за торговими шляхами та збір мита;
- спостережний пункт для захисту територій від набігів кочівників;
- культурний і політичний центр регіону.

На відміну від класичних фортець, Тустань була дерев'яною, однак її особливістю стало використання природних скель як головних опорних конструкцій.

Фортецю збудували прямо на скелях, які слугували природними оборонними стінами. На основі археологічних досліджень вдалося відтворити, що на скелях було споруджено п'ятирівневий комплекс дерев'яних укріплень (до 90 приміщень). У кріпосній стіні були вмонтовані дерев'яні платформи, оборонні вежі, бійниці. Замок мав систему дощових водостоків, що забезпечувало його функціональність під час облоги.

Унікальність Тустані полягає в тому, що навіть після руйнування дерев'яної частини замку на скелях залишилися тисячі пазів, заглиблень та отворів, які дозволили сучасним археологам реконструювати, як виглядала фортеця у часи свого розквіту.

Фортеця виконувала ключову оборонну функцію під час набігів кочових племен, а згодом – монголо-татарських та османських вторгнень.

У XIII столітті вона була важливим укріпленням для захисту Галицько-Волинського князівства.

Після занепаду Русі, коли Галичина опинилася під контролем Польщі, фортецю перебудували та використовували для захисту прикордонних територій.

У XVI столітті, із розвитком вогнепальної зброї, фортеця втратила оборонне значення та була покинута.

Тустань є унікальною археологічною пам'яткою, яка не має аналогів у Європі.

Щороку тут проходить Фестиваль середньовічної культури «Ту Стань!», який відтворює атмосферу фортеці в період її розквіту.

Добромильський замок (замок Гербуртів) – величний сторож Карпат

Добромильський замок, або замок Гербуртів, – це одна з найзагадковіших фортифікаційних споруд Львівщини. Його руїни розташовані на вершині **Сліпої гори** (556 м над рівнем моря) неподалік міста **Добромиль**. Ця фортеця колись слугувала оборонним укріпленням, резиденцією магнатів та сторожовим пунктом, який контролював важливі шляхи на південно-західних землях Русі.

Добромильський замок
(Замок Гербуртів)

Рис. 90. Замок Гербуртів

Фортеця зведена у XVI столітті (приблизно 1566 року) польським шляхетським родом **Гербуртів**. Головним ініціатором будівництва був Станіслав Гербурт, який прагнув зміцнити оборону своїх володінь від татарських і турецьких набігів.

Добромильський замок входив до системи укріплень Галичини, разом із Перемишлем, Самбором та іншими містами. Через своє високогірне розташування фортеця мала чудовий оглядовий майданчик, що дозволяло заздалегідь помітити рух ворожих військ. Відомо, що тут часто переховувалися мешканці навколишніх сіл під час набігів ворогів.

Замок зведений на скелястому підвищенні, що робило його майже неприступним для ворогів. Для транспортування будівельних матеріалів використовували спеціальні дерев'яні механізми.

Фортеця мала замкнуту форму, її укріплювали товсті кам'яні стіни (до 2 м) та могутні вежі. Головна в'їзна вежа була восьмигранною – рідкісний елемент оборонної архітектури. Замок складався з

головного палацу, казарм, підземель, складів для провіанту та збройних складів. Його фортифікація включала рів, укріплені стіни з бійницями та внутрішній двір.

У XVII столітті замок виконував оборонну функцію під час нападів татар і турків.

У 1620-х роках фортеця пережила атаки кримських татар, але змогла вистояти.

Під час козацьких воєн (1648–1657 рр.) замок деякий час перебував під контролем козацьких загонів.

У XVIII столітті, після занепаду Речі Посполитої, замок втратив військове значення та почав занепадати.

У 1772 році, після першого поділу Польщі, Галичина відійшла до Австрійської імперії, а замок використовували як адміністративну споруду.

З часом його передали монастирю василіан, і тут облаштували монастирські приміщення.

Сьогодні від замку залишилися руїни – частина стін, в'їзна вежа та підземні приміщення.

У 2000-х роках тут проводили археологічні розкопки, під час яких знайшли залишки кераміки, старовинну зброю та уламки середньовічних меблів.

Добромиський замок – це не просто руїни, а важлива сторінка історії Львівщини. Його стратегічне розташування, фортифікаційна архітектура та містичні легенди роблять його одним із найцікавіших, хоча й маловідомих замків України.

Бродівський замок – бастионна фортеця Львівщини.
Бродівський замок – це одна з найцікавіших фортифікаційних споруд Галичини, яка відігравала важливу роль у захисті західних кордонів України. Замок збудований у стилі бастионної системи фортифікації, що була популярною у XVII столітті в Європі. Розташований у місті Броди (Львівська область), він протягом століть пережив численні облоги, війни, а згодом став важливим адміністративним і військовим об'єктом.

У 1584 році місто Броди отримало магдебурзьке право, що стимулювало розвиток ремесел і торгівлі.

Замок почали будувати в 1630–1635 роках за наказом великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського. Будівництвом керували відомі європейські архітектори: Гійом Левасер де Боплан – відомий військовий інженер і картограф, який відповідав за систему укріплень та Андреа дель Аква – італійський архітектор, який працював над палацовою частиною замку.

Бродівський замок

Рис. 91. Бродівський замок

Бродівський замок збудований за голландською системою бастионної фортифікації, що робило його практично неприступним.

Фортеця стала важливим стратегічним пунктом, який контролював торговельні шляхи між Львовом, Луцьком і Києвом.

Замок мав п'ятикутну форму, з п'ятьма бастионами на кутах. Товщина мурів сягала 4 метрів, а висота – 10 метрів. Замок був оточений глибоким ровом, наповненим водою. Вхідна брама вела до внутрішнього двору, де розташовувався розкішний двоповерховий палац у стилі ренесансу.

У бастионах були артилерійські позиції для оборони. Спеціальні підземні ходи дозволяли швидко пересуватися між укріпленнями. Від фортеці йшли таємні підземні ходи, які, за легендами, з'єднували замок із сусідніми містами.

У 1648 році замок був обложений військами Богдана Хмельницького під час національно-визвольної війни. Облога тривала два місяці, але замок не був захоплений. У 1655 році його намагалися взяти війська московського царя Олексія Михайловича, однак фортеця знову вистояла. Найбільших руйнувань замок зазнав під час Північної війни (1700–1721), коли його частково зруйнували війська російського царя Петра I.

У XVIII столітті замок втратив своє оборонне значення, і його територія почала використовуватися для адміністративних та господарських потреб. Під час правління Австрійської імперії тут розміщувалися військові казарми.

У 1812 році австрійська влада перетворила замок на казарми та військовий склад. Більшість бастіонів та оборонних валів були засипані, а палац почав занепадати.

У підвалах замку під час Першої та Другої світових воєн утримували військовополонених.

За радянської влади (після 1945 року) замок використовували як ремонтну базу для автонавантажувачів. Після розпаду СРСР він опинився у стані запустіння.

Що залишилося від замку сьогодні? Частково збережені бастіони та оборонні мури. Руїни палацу, які потребують реставрації. Вхідна брама та частина підземель.

У 2019 році були розроблені плани реконструкції замку, однак через брак фінансування роботи не розпочато.

У 2023 році розглядалася ідея перетворення замку на історико-туристичний комплекс.

Замки Львівщини – це не лише архітектурні пам'ятки, а й важливі культурно-історичні об'єкти, які потребують подальшої реставрації та популяризації. Відновлення цих фортифікацій сприятиме розвитку туризму, економіки регіону та збереженню національної спадщини.

3.2. Замки Волині

Волинь відома своїми численними середньовічними замками, які слугували оборонними укріпленнями та резиденціями знаті. Кращими твердинями краю є Луцький, Любомильський й Острозький замки.

Луцький замок, або **замок Любарта**, – один із найстаріших, найбільших і найкраще збережених фортифікаційних комплексів України. Він розташований у місті Луцьк (Волинська область) і є головною пам'яткою доби Галицько-Волинської Русі.

Замок збудовано у 1340–1385 роках за наказом останнього великого князя Галицько-Волинської Русі Дмитра-Любарта. Це була столична резиденція князя та уряду Галицько-Волинської держави, що робить Луцький замок унікальним серед інших фортець України.

Протягом XIV–XVII століть він слугував адміністративним, військовим і духовним центром Волині.

Замок не належав польським королям або магнатам, а був офіційною резиденцією глави держави.

В'їзна вежа Луцького замку

Рис. 92. Луцький замок

Виконував функції урядового центру, суду, архіву, військової твердині.

Тут коронували князів, приймали дипломатичні місії та ухвалювали важливі рішення.

Луцький замок має класичну трикутну форму з могутніми кам'яними мурами та трьома вежами: В'їзна (Воротна) башта – головний вхід до замку.

Середня (Владича) башта – колись тут містилася резиденція луцьких єпископів. Стирова (Донжон) башта – найстаріша частина замку, що використовувалася для оборони та зберігання архівних документів.

Товщина стін – 2,5–3 метри, висота – до 14 метрів. Оточений глибоким ровом з водою. Замок мав розгалужену систему підземних ходів, частина з яких збереглася донині.

У центрі замку було зведено князівський палац, що слугував резиденцією правителів. Тут відбувалися засідання ради князів, дипломатичні прийоми, урочисті події. Після реставрації у XX столітті палацу повернуто його первісний вигляд.

Замок успішно витримував численні облоги та атаки татар, литовців, московитів, поляків.

У 1431 році фортецю обложило польське військо, проте штурм не дав результатів.

У 1595 році його штурмували козаки Северина Наливайка під час повстання проти польської влади.

У XVII столітті замок вистояв під час воєн із Московією та турецьких набігів.

У XVIII столітті, після занепаду Галицько-Волинського князівства, замок втратив своє оборонне значення.

Згодом його використовували для адміністративних цілей, складів та в'язниці.

Одна з башт замку використовувалася як замкова канцелярія, де зберігалися важливі документи. Завдяки цьому збережено понад півтора мільйона документів у так званих гродських книгах, що містять цінну інформацію про тогочасне суспільство.

У підземеллях фортеці утримували засуджених до страти, деякі камери збереглися донині.

У XX столітті замку повернули його первісний вигляд.

Відбудовано князівський палац, укріплено стіни, відновлено замкові вежі. Унікальні музеї замку:

Музей дзвонів (відкритий у 1987 році, Владича вежа). Унікальна експозиція, де зібрані старовинні дзвони, відлиті українськими та європейськими майстрами.

Музей будівельної кераміки та старожитностей (В'їзна вежа). Виставка цегли, черепиці, кераміки та архітектурних фрагментів із різних історичних епох.

Підземелля собору Іоанна Богослова. Відкриті для туристів стародавні крипти, мозаїки, фрески із зображеннями святих. Відновлені давні написи, що належать до XIV століття.

Луцький замок – це жива історія України, яка пережила століття війн, дипломатичних перемог і культурного розвитку.

Любомльський замок – загублена перлина Волині. Це одна з найменш відомих, але водночас цікавих фортифікаційних споруд Волині. Він розташовувався в місті Любомль (Волинська область) та був однією з найстаріших князівських резиденцій України. Замок мав важливе стратегічне значення та відігравав роль адміністративного, військового та культурного центру регіону.

На жаль, сьогодні від нього майже нічого не залишилося, крім незначних залишків оборонних споруд. Проте історія Любомльського замку пов'язана з великими князями, польськими королями та волинськими магнатами, що робить його частиною великої історії України.

Перша згадка про місто Любомль датується 1287 роком, коли місто було резиденцією волинських князів. Замок, імовірно, було зведено у XIII столітті як частину оборонної системи Волині.

У 1340-х роках Волинь потрапила під владу Великого князівства Литовського. Замок зазнав реконструкцій за правління литовських князів та польських королів. У 1388 році польський король Ягайло передав замок у власність Римсько-католицької церкви.

У XVI столітті замок перебудували у ренесансному стилі за наказом магнатів Острозьких та Замойських. Він виконував функції адміністративного центру та резиденції місцевої шляхти.

Рис. 93. Замок князів Любомльських

У 1648 році під час повстання Богдана Хмельницького замок був зруйнований козацькими загонами.

У XVIII столітті Любомльський замок поступово втратив своє оборонне значення.

У XIX столітті він був повністю зруйнований, і на його місці залишилися лише окремі фрагменти мурів.

Замок мав класичну форму князівських твердинь Волині – кам'яні мури, вежі та рів із водою. Головний в'їзд здійснювався через масивну браму. У замку розміщувався палац, військові казарми, господарські будівлі та церква.

Після реконструкції замок набув ренесансного вигляду, його стіни були зміцнені бастіонами. Додано парадний двір та житлові приміщення для магнатів.

До нашого часу дійшли поодинокі фрагменти мурів та фундаменту. На території колишнього замку знаходиться старовинний

костел Святого архангела Михаїла, який також пов'язаний з історією Любомля.

Дослідники продовжують вивчати залишки замку, проте масштабні реставраційні роботи ще не розпочиналися.

Острозький замок – фортеця володарів Волині

Острозький замок – один із найдавніших і найвеличніших замків України. Він розташований у місті **Острог (Рівненська область)** та вважається центром політичної, військової та культурної історії Волині. Був родовою резиденцією князів Острозьких – найвпливовіших магнатів Великого князівства Литовського. Поєднує риси оборонної та палацової архітектури. Був осередком науки та освіти – саме тут у 1576 році заснували Острозьку академію – перший вищий навчальний заклад Східної Європи. У стінах замку працювали друкарі, серед яких – Іван Федоров, який видав знамениту Острозьку Біблію (1581 р.).

Заснування Острозького замку датується **XIV століттям**, коли князі Острозькі побудували перші оборонні укріплення на високому пагорбі. Первісний замок був дерев'яним, але вже у XV столітті його перебудували в **кам'яну фортецю**.

У XVI–XVII ст. Острог став центром політичного та культурного життя Волині. Замок став резиденцією князя Василя-Костянтина Острозького, який був одним із найвпливовіших правителів Великого князівства Литовського. У замку активно розвивалася освіта, книгодрукування та військова справа. Саме тут була видана перша повна друкована Біблія церковнослов'янською мовою – Острозька Біблія (1581).

Рис. 94. Острозький замок

Замок витримав облоги татар і козацькі повстання. У 1648 році під час Національно-визвольної війни Богдана Хмельницького замок захопили козаки. У 1702 році його сильно пошкодили під час польсько-козацьких боїв.

Після смерті останнього з князів Острозьких замок почав занепадати. Австрійська влада, яка отримала ці землі у XVIII столітті, перетворила його на адміністративну будівлю. З XIX століття замок поступово почав руйнуватися.

Замок розташований на пагорбі, що давало йому природний захист. Мав кам'яні стіни, вежі та житлові приміщення.

Основні будівлі замку: Мурована вежа (Вежа мурована) – найдавніша частина замку (XIV століття). Виконувала функцію донжону (головної оборонної вежі). У XVI столітті перебудована в князівську резиденцію.

Нова (Кругла) вежа, добудована у XVI столітті для підсилення обороноздатності. Використовувалася для розміщення артилерії.

Богоявленська церква (XIV ст.) – кам'яний православний храм, який був частиною замкового комплексу. Служив як родинна усипальниця князів Острозьких.

Замок мав глибокий рів та дерев'яний підйомний міст. Стіни та вежі були обладнані бійницями для стрільби з луків та гармат.

Острозька академія (1576 р.) заснована князем Василем-Костянтином Острозьким. Перший вищий навчальний заклад Східної Європи. Тут викладали грецьку, латинську, церковнослов'янську мови, математику, філософію, богослов'я. Випускниками академії були Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський, Герасим Смотрицький.

Саме в Острозі Івана Федорова видав Острозьку Біблію (1581) – перший друкований текст повної Біблії. У друкарні також видавалися підручники, богословські книги, полемічні твори.

У XX столітті замок було відновлено та перетворено на музейний комплекс. Вежі та стіни частково реставровані, у приміщеннях проводяться історичні виставки.

З 1916 року тут діє музей, експозиція якого включає: середньовічні артефакти, знайдені під час розкопок; друковані видання Острозької академії; ікони та старовинні церковні предмети.

3.3. Замки Закарпаття

Окреме місце у замковому «намисті» України посідають замки Закарпаття.

Фортифікація Закарпаття розвивалася протягом століть через його стратегічне розташування на перехресті європейських цивілізацій. Цей регіон відігравав важливу роль у захисті кордонів Угорського королівства, Австро-Угорської імперії, Чехословаччини та інших держав, до складу яких входив у різні періоди.

Рис. 95. Заки Закарпаття

Фортифікації Закарпаття збереглися краще, ніж в інших регіонах, унаслідок нижченаведених причин:

1. Віддалене розташування – Карпати слугували природним бар'єром, що робило деякі укріплення менш вразливими для руйнувань.
2. Використання у військових конфліктах – Закарпатські замки і фортеці активно використовувалися в обороні, але не всі були повністю зруйновані, оскільки часто змінювали власників.
3. Військова модернізація в Австро-Угорщині – у XIX столітті більшість середньовічних замків втратили оборонну роль, і їх не перебудовували під нові види боїв, що дозволило зберегти автентичний вигляд.
4. Мінімальна урбанізація – багато укріплень розташовані в малонаселених або гірських районах, де не було масового будівництва, яке могло б призвести до їх руйнування.

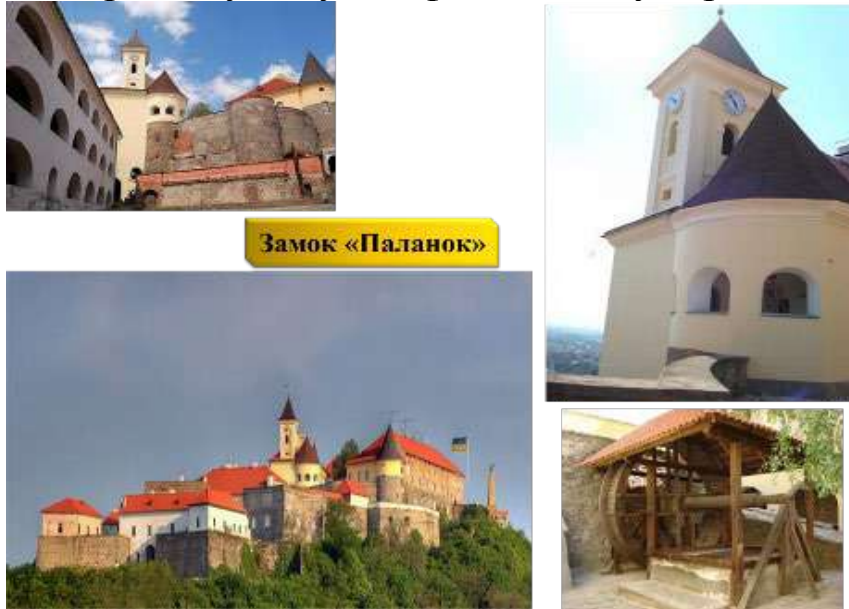
Замок Паланок – неприступна фортеця Закарпаття

Замок Паланок, розташований у місті Мукачево (Закарпатська область), є однією з найбільш збережених та вражаючих фортець України. Його історія сягає XIV століття, і за цей час замок виконував військову, адміністративну та політичну функцію.

Сьогодні замок Паланок є музейним комплексом, що приваблює

тисячі туристів своєю унікальною архітектурою, містичними легендами та історичною величчю.

Чому замок називається «Паланок»? Назва походить від фортифікаційного укріплення – **паланки**, тобто **дерев'яного частоколу**, який оточував замок та слугував першою лінією захисту. Така система оборони була дуже ефективною у середньовіччі.

Замок «Паланок»

Рис. 96. Замок «Паланок»

Точна дата заснування невідома, але вважається, що замок збудували у XIV столітті під керівництвом угорського короля Карла I Роберта. Він став однією з найважливіших твердинь Закарпаття, що контролювала торговельні шляхи та обороняла територію від ворогів.

У XV столітті замок перебудували, зміцнили стіни та збудували вежі для артилерії.

У XVI–XVII століттях замок став ключовим стратегічним об'єктом Австрійської імперії та Угорщини. На той час фортеця вважалася однією з найнепрístupніших у Центральній Європі.

Замок витримав майже 30 облог, серед яких найвідоміша – оборона замку княгинею Ілоною Зріні у 1685–1688 роках. Паланок довгий час не могли захопити турки, австрійці, поляки та козаки.

У XVIII столітті, після приєднання Закарпаття до Габсбурзької монархії, замок втратив військове значення і перетворився на тюрму для політв'язнів.

У XIX столітті він став казармою для австро-угорських військ.

У XX столітті використовувався як школа, казарма, склад та навіть гуртожиток.

Три рівні фортеці. Замок Паланок має **три тераси**, які поділяють його на три частини: **Верхній замок** – адміністративний центр, де знаходилися князівські палати. **Середній замок** – військовий гарнізон та житлові приміщення. **Нижній замок** – господарські будівлі та майстерні.

Замок мав потужні оборонні мури (до 5 м завтовшки) та декілька ліній укріплень. Головний вхід був обладнаний підйомним мостом і добре захищений бастіонами. Підземні ходи з'єднували різні частини фортеці.

Головні архітектурні об'єкти:

- Князівський палац – розкішна резиденція правителів.
- Сторожові вежі – з яких здійснювався нагляд за територією.
- Глибокий колодязь – глибиною 85 метрів, що забезпечував фортецю водою навіть під час облоги.

Сьогодні замок Паланок є одним із найпопулярніших туристичних об'єктів Закарпаття.

В його стінах розташований історичний музей, де можна побачити: відтворені князівські покої, середньовічну зброю та обладунки, старовинні рукописи та документи, виставку картин із зображенням історичних подій.

Щороку тут проводяться фестивалі середньовічної культури, де можна побачити лицарські бої та історичні реконструкції.

Ужгородський замок – середньовічна твердиня Закарпаття

Ужгородський замок – одна з найдавніших та найкраще збережених фортець України, яка розташована в центрі Ужгорода (Закарпатська область). Його історія сягає **IX століття**, коли укріплення заклали слов'янські племена білих хорватів.

Упродовж століть замок виконував військову, адміністративну та культурну функцію, був головною оборонною спорудою Закарпаття та перетворився на мальовничий історико-архітектурний музей.

Вважається, що перші укріплення на місці замку з'явилися ще у VIII–IX століттях, коли тут жили білі хорвати.

У 903 році князь Лаборець, володар Закарпаття, спробував захистити Ужгород від мадярів, але зазнав поразки.

У 1241 році фортецю зруйнували монголо-татари, але її швидко відновили.

У XIV столітті замок перейшов під владу угорської корони, і його передали у власність могутньому роду **Другетів**, які правили Ужгородом понад 350 років.

Рис. 97. Ужгородський замок

У XVI столітті замок перебудували у стилі італійських ренесансних бастионних фортець, зміцнивши його кам'яними стінами.

У XVII столітті тут містився головний гарнізон австрійської імперії в Закарпатті.

Замок розташований на пагорбі, що забезпечувало природний захист. Має форму неправильного чотирикутника з товстими кам'яними стінами та бастионами. Вхід у фортецю проходить через масивну браму із захисними вежами.

Основні будівлі замку: головний палац — двоповерхова будівля, у якій жили правителі та знаходилися адміністративні приміщення. **Оборонні мури та бастиони** — мали численні бійниці та артилерійські позиції. **Замкова церква Святого Юрія** — один із найстаріших храмів Закарпаття. **Підземелля** — використовувалися як тюрма для політв'язнів та сховища для провіанту.

Замок був оточений глибоким ровом та мав масивні ворота. Потужні мури дозволяли витримувати довгі облоги.

У XVIII столітті замок втратив своє стратегічне значення та став адміністративним центром. Під час Австро-Угорської імперії він використовувався як в'язниця та військовий склад.

Сьогодні в Ужгородському замку діє Закарпатський краєзнавчий музей, у якому можна побачити: Археологічні знахідки — середньовічна зброя, кераміка, монети. Експозицію старовинних меблів, костюмів і предметів побуту. Колекцію рідкісних ікон та

релігійних артефактів. Виставку, присвячену угорським і австрійським правителям Закарпаття.

Замок добре збережений, його регулярно відвідують тисячі туристів. Тут проводяться фестивалі, лицарські турніри та історичні реконструкції.

Невицький замок (XIII – XVII ст.) розташований на високій кручі північніше Ужгорода, над річкою Уж. Його стратегічне розташування дозволяло контролювати Ужанську долину, якою проходив важливий торговий шлях, що з'єднував Угорщину, Галицько-Волинську державу, Польщу, Литву і Московію.

На початку своєї історії Невицький замок був дерев'яно-земляним укріпленням, яке неодноразово зазнавало атак і перебудов. У XIV ст. фортеця перейшла у володіння графів Другетів, які зміцнили її та перебудували за класичними європейськими традиціями. У цей період він набув вигляду типового кам'яного донжона – головної оборонної вежі, яка відповідала італійським фортифікаційним стандартам того часу.

Рис. 98. Невицький замок

Легенда про Погану Діву. Одним із найзагадковіших персонажів історії замку є **Погана Діва** – жінка, яка залишила глибокий слід у народній пам'яті. Історики припускають, що це могла бути вдова або донька **Філіпа Другета**.

За переказами, ця володарка була жорстокою правителькою, яка змушувала селян працювати на укріплення фортеці, використовуючи

для зміцнення будівельного розчину білки яєць, материнське молоко, а подекуди навіть людську кров.

Наукові розвідки підтвердили, що вона мала італійське походження, що могло стати причиною того, що місцеві жителі вважали її "чужою", а її зовнішність – смаглява шкіра, чорне волосся – тільки підкріплювала чутки про її "бусурманське" походження. Це, ймовірно, пояснює, чому народна уява зробила її злою чаклункою.

Жорстоке правління Поганої Диви спричинило численні скарги, які досягли короля Угорщини Матяша. Він наказав графині з'явитися до двору, однак вона знехтувала наказом і замкнулася у своєму неприступному гірському замку.

Король відправив військо, яке довгий час не могло взяти твердиню силою. Однак після тривалої облоги війська знайшли спосіб проникнути до замку, і він упав під натиском королівських сил.

Чи справді Погану Диву спалили? За однією з версій, розгніваний король наказав спалити її як відьму за звичаями інквізиції. Народна пам'ять зберегла перекази про курган, де, начебто, зберігається попіл графині. Сьогодні місцеві жителі із задоволенням показують туристам це місце, додаючи містичності історії.

Попри те, що замок стоїть у руїнах, він продовжує приваблювати туристів своєю середньовічною атмосферою, панорамними краєвидами та історичними згадками. Фортеця є однією з головних туристичних пам'яток Закарпаття, а легенда про Погану Диву додає їй містичної аури.

3.4. Замки Передкарпаття

Передкарпаття – це регіон, багатий на історичні пам'ятки, серед яких особливе місце займають старовинні замки. Вони слугували не лише оборонними укріпленнями, а й адміністративними та культурними центрами своїх епох. Величні стіни та бастіони цих фортець пам'ятають князів, королів, запеклі битви й мирні часи. Багато з них витримували облоги монголо-татар, турків, польських і угорських військ, а деякі стали місцями славних козацьких перемог.

Сьогодні замки Передкарпаття є символами минулої могутності та приваблюють туристів своєю архітектурою, легендами і неповторною атмосферою середньовіччя.

Галицький замок: історія, руйнування та відродження

Галицький замок – одна з ключових історичних пам'яток Галичини, що відігравала важливу роль у середньовічній історії

України. Він розташований на високому пагорбі над річкою Дністер та належав до системи укріплень, які захищали Галицько-Волинське князівство.

XIV століття – на місці старого дерев'яного замку, знищеного під час численних нападів, було зведено потужну кам'яну фортецю. Новий замок став одним із найбільших у Галицькій землі та слугував важливим стратегічним укріпленням.

Галицький замок

Рис. 99. Галицький замок

XVII століття – замок зазнав численних облог. Він довго витримував напади різних військ, проте в середині XVII століття **фортеця не встояла перед військами Богдана Хмельницького.**

Після цього Галицький замок був захоплений і значно зруйнований турецькими військами, які пограбували його та завдали значної шкоди оборонним спорудам.

XVIII століття – замок був відбудований, але вже втратив своє стратегічне оборонне значення. Частину укріплень розібрали у зв'язку з активним будівництвом міста біля пристані, а камінь зі стін використовувався як будівельний матеріал.

XIX-XX століття – залишки фортеці тривалий час перебували у стані руїни. Місцеве населення ставилося до нього як до історичної пам'ятки, але серйозних спроб реставрації не здійснювали.

Початок XXI століття – державна влада звернула увагу на зруйновану пам'ятку, і розпочалася реставрація Галицького замку, яка триває до сьогодні.

Відновлення замку відбувається поетапно, і головна мета реставраційних робіт – збереження історичної спадщини та популяризація замку як туристичного об'єкта.

У часи найбільшої могутності замок був одним із головних укріплень Галичини. Фортеця мала потужні мури, вежі та підземні ходи, що забезпечували її обороноздатність. Археологи виявили численні залишки давніх споруд, що підтверджують його значну історичну цінність. Під час реставраційних робіт на території замку знаходять артефакти, які свідчать про його багатовікову історію.

Сьогодні **Галицький замок** поступово відновлюється, привертаючи увагу туристів та істориків. Він є не лише архітектурною пам'яткою, а й символом середньовічної могутності Галичини. Його відродження допомагає зберегти культурну спадщину України для майбутніх поколінь.

Хотинська фортеця: історія, легенди та сучасність

Хотинська фортеця (XIII-XVI ст.) – один із найвеличніших фортифікаційних комплексів України, який відігравав важливу роль у військовій та політичній історії Східної Європи. Вона розташована на високому березі Дністра, звідки відкривається захопливий краєвид на річку та навколишню місцевість.

Рис. 100. Хотинська фортеця

XIII століття – перші укріплення на місці сучасної фортеці збудували ще за часів Київської Русі. Вони мали вигляд дерев'яно-земляного замку, який слугував оборонним пунктом та прикордонною фортецею.

XIV століття – за правління молдавського господаря Штефана III Великого, Хотинська фортеця була значно розширена та зміцнена. Було побудовано могутні кам'яні мури, башти та оборонні рови.

XV-XVI століття – Хотин неодноразово ставав ареною військових конфліктів між Османською імперією, Польщею та Молдовою. Фортеця успішно витримувала численні облоги, але з часом потрапила під контроль османів.

XVII століття – відбулася знаменита **Хотинська битва 1621 року**, коли козацьке військо під керівництвом Петра Сагайдачного спільно з польськими силами зупинило наступ Османської імперії на Європу.

XVIII-XIX століття – після чергових воєнних конфліктів фортеця втратила своє оборонне значення, а її територія поступово занепадала.

Стіни Хотинської фортеці сягають до **40 метрів** у висоту та 5 метрів у товщину. Вони оточені глибокими ровами та земляними валами, які колись слугували додатковими захисними бар'єрами.

На території фортеці в різні періоди розташовувалися казарми, комендантський палац, склади, майстерні, конюшні та навіть лазні. Проте до нашого часу збереглася лише старовинна кам'яна церква, яку було відреставровано й яка діє донині.

Сьогодні фортеця є **Державним історико-архітектурним заповідником** і місцем проведення численних фестивалів та історичних реконструкцій, зокрема свят козацької звитяги та середньовічних боїв.

Стіни Хотинської фортеці стали впізнаваними завдяки кінематографу. Тут знімалися такі відомі фільми, як:

- *«Захар Беркут»*
- *«Балада про доблесного лицаря Айвенго»*
- *«Три мушкетери»*
- *«Чорна стріла»*
- *«Стріли Робін Гуда»*
- *«Тарас Бульба»*

У XVII столітті фортеця вважається однією з найпотужніших у Східній Європі. Її стіни збудовані з багатошарових кам'яних блоків, що надає їм міцності та витривалості. Згідно з легендою, підземні ходи фортеці ведуть аж до Кам'янця-Подільського. Хотинська фортеця є **символом українського козацького духу**, оскільки саме тут козаки довели свою військову майстерність у битві 1621 року.

Сьогодні Хотинська фортеця – це одна з найкраще збережених середньовічних фортець України, що приваблює тисячі туристів. Вона залишається символом незламності та славної історії нашого народу.

3.5. Замки Західного Поділля

Західне Поділля століттями слугувало форпостом Речі Посполитої у боротьбі проти турецької експансії та татарських набігів. Саме тут сформувалася найщільніша в Україні мережа оборонних фортець, що включає близько 500 середньовічних укріплень: замків, фортець, оборонних церков.

Серед найвідоміших твердинь регіону – Кременецький, Терехівський, Збараський, Чортківський, Микулинецький та Сидорівський замки, кожен із яких є унікальною пам'яткою військової архітектури та символом історичної стійкості.

Кременецький замок – одна з найдавніших фортифікаційних споруд України, що височіє на **Замковій горі** у місті Кременець. Збудований у **XII столітті**, він відіграв важливу оборонну роль упродовж століть.

1240 рік – взимку війська хана Батия під час походу на Київську Русь спробували захопити Кременецький замок, але так і не змогли цього зробити. Фортеця залишилася неприступною для монгольських орд.

Рис. 101. Замок у Кременці

XIV-XVI століття – замок переходив від литовських князів до польських королів. Протягом цього періоду він залишався одним із найпотужніших оборонних пунктів Волині.

1648 рік – під час Національно-визвольної війни козацькі загони під командуванням **Максима Кривоноса** здійснили **півторамісячну облогу**, після чого фортеця впала. Після цього її не відбудовували, і Кременецький замок залишився у руїнах.

Сьогодні від фортеці залишилися вежа з брамою та оборонні мури, які нагадують про її колишню велич. Замкова гора є популярним туристичним місцем, звідки відкривається вражаючий панорамний вид на Кременець та околиці.

Кременецький замок – це не лише архітектурна пам'ятка, а й символ героїчного минулого України, який продовжує захоплювати своєю історією та неповторною атмосферою.

Теребовлянський замок: сторожова твердиня Галичини

Теребовлянський замок – одна з найдавніших оборонних споруд Західної України, що відігравала важливу стратегічну роль у захисті східного кордону **Галицько-Волинського князівства**, а пізніше – **Литовського та Польського королівств**.

XI-XII століття – перші оборонні укріплення на цьому місці з'явилися ще за часів Київської Русі, коли Теребовля була центром однойменного удільного князівства.

XIV-XVI століття – замок залишався важливим опорним пунктом Литви, а згодом Польщі, витримуючи численні атаки татар і турків.

Рис. 102. Теребовлянський замок

1630-ті роки – відбувається масштабна реконструкція замку. Він набуває вигляду, залишки якого можна побачити сьогодні: **потужні мури завтовшки до 4 м, кам'яні бастіони, зміцнені оборонні вежі.**

У різні періоди замок неодноразово витримував **атаки татар, турків та козацьких військ.** Особливо важкими були облоги під час турецько-польських воєн у XVII столітті.

Після численних нападів та руйнувань замок поступово втратив своє оборонне значення та почав занепадати.

Сьогодні залишки Теремовлянського замку є пам'яткою архітектури національного значення та туристичним об'єктом, який привертає увагу істориків та мандрівників.

З його висоти відкривається чудова панорама Теремовлі та її мальовничих околиць.

Ця фортеця залишається символом стійкості та військової історії Галичини, що нагадує про славне минуле українських земель.

Збаразький замок: перлина фортифікаційного мистецтва

Збаразький замок – одна з найкраще збережених фортифікацій Західної України, що є символом військової архітектури XVII століття. Він розташований у мальовничому парку на Замковій горі та є визначною історичною пам'яткою Тернопільщини.

1626-1631 рр. – замок звели брати Христофор та Юрій Збаразькі, представники впливового українсько-польського шляхетського роду.

Фортеця була побудована за передовими на той час європейськими фортифікаційними технологіями. До її укріплень входили: казематові вали з ескарпами, чотири бастіони, оборонний рів, що оточував весь замок.

Центральною частиною замку є двоповерховий палац, споруджений у стилі пізнього ренесансу. Його головний вхід прикрашений балконом на кам'яних консолях, що додає величності та витонченості споруді.

1649 рік – під час Національно-визвольної війни козацькі війська під проводом Богдана Хмельницького здійснили облогу замку. Укріплення довго тримали оборону, але зрештою твердиня потрапила до рук козаків.

XVIII-XIX століття – після занепаду військового значення замок використовувався як адміністративна та господарська будівля.

Сьогодні **Збаразький замок є частиною Національного заповідника "Замки Тернопілля"** та відкритий для туристів.

В його залах діють історичні, мистецькі та етнографічні експозиції, що знайомлять відвідувачів із багатою історією регіону.

Рис. 103. Збараський замок

3.6. Замки Хмельниччини

Хмельниччина, поряд із Тернопільщиною, багата на оборонні замки та фортеці, що розташовані в таких населених пунктах, як Ізяслав, Ямпіль, Старокостянтинів, Сатанів, Зіньків, Рихта, Панівці, Жванець.

Серед них особливо вирізняються дві перлини замкового туризму – Кам'янець-Подільська та Меджибізька фортеці, які входять до десятки найкращих і найвідвідуваніших замків України.

Кам'янець-Подільська фортеця – неприступна твердиня України

Кам'янець-Подільська фортеця вважається однією з **найнеприступніших середньовічних оборонних споруд** не лише України, а й усієї Європи. Її стратегічне розташування та могутні стіни століттями захищали Поділля від ворожих нападів.

Археологічні дослідження підтверджують, що на місці фортеці оборонні укріплення існували ще в **Х-ХІІІ століттях**. Спочатку це була **дерев'яна** фортифікаційна споруда Київської Русі, яка виконувала оборонну функцію та контролювала важливий торговельний шлях.

XV століття – після завоювання Поділля польсько-шляхетською державою Кам'янець-Подільський став адміністративним центром Подільського воєводства та ключовим оборонним пунктом Речі Посполитої. Укріплення було значно розширено й перебудовано в камені.

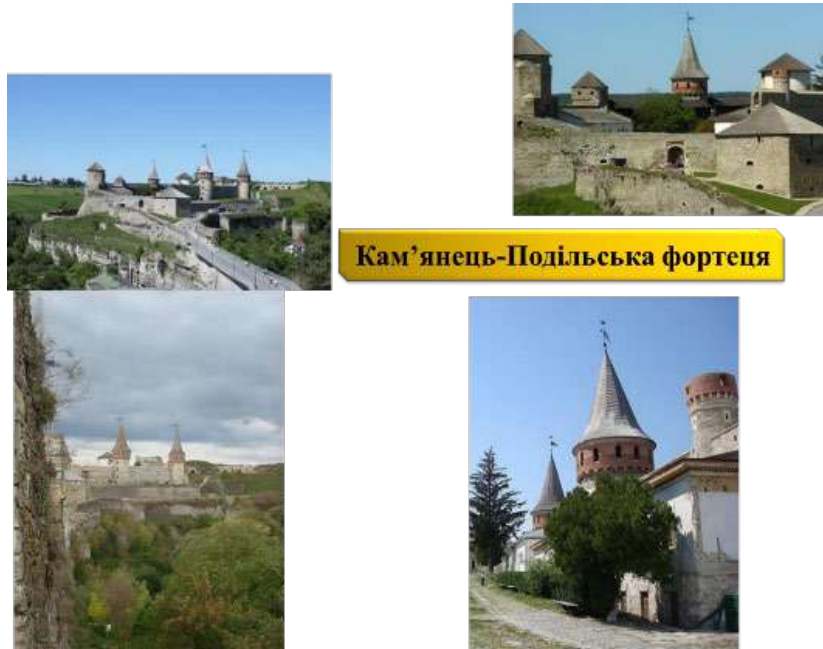

Рис.104. Кам'янець-Подільська фортеця

1672 рік – місто і фортецю захопили турецькі війська, які відновили зруйновані укріплення, проте значних архітектурних змін не внесли. Через постійну присутність османського гарнізону у той період фортецю та місто в народі почали називати **"турецькими"**.

1812 рік – після приєднання Бессарабії до Російської імперії Кам'янець-Подільська фортеця втратила своє оборонне значення, оскільки кордон із Османською імперією відсунувся. Відтоді її використовували як військовий гарнізон, а пізніше – як в'язницю.

Фортеця має багатокутну видовжену форму й оточена потужними кам'яними стінами, укріпленими вежами на кожному розі. Її природний захист – каньйон річки Смотрич, який охоплює твердиню петлею у формі грецької літери "омега" (Ω), створюючи додатковий бар'єр для ворогів.

Однією з найважливіших частин комплексу є **Замковий міст**, який поєднує фортецю з містом і слугував важливим оборонним вузлом.

Кам'янець-Подільська фортеця **51 раз** піддавалася нападам **татарських орд**, але завдяки своїй унікальній оборонній архітектурі залишалася однією з найстійкіших твердинь того часу.

У XVII столітті французький інженер, який проектував фортеці для Людовіка XIV, побачивши Кам'янець-Подільську фортецю, вигукнув: *"Хто її збудував – той не мав розуму, а хто спробує її взяти – той не має голови!"*

Фортеця входить до списку **Семи чудес України** та є однією з найвідвідуваніших туристичних пам'яток країни.

Сьогодні фортеця є частиною **Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець"** та одним із найважливіших об'єктів замкового туризму в Україні. Вона щорічно приймає тисячі туристів, які приїжджають сюди, щоб відчувати атмосферу середньовіччя, помилуватися мальовничими краєвидами та взяти участь у фестивалях історичної реконструкції.

Меджибізька фортеця – "Білий лебідь" Поділля

Меджибізька фортеця – одна з найкраще збережених оборонних споруд України, яка велично височіє на злитті річок Південний Буг та Бужок у містечку Меджибіж (Хмельницька область).

XI-XIII століття – перші укріплення на цьому місці з'явилися ще за часів Київської Русі. Вони виконували оборонну функцію та захищали місцеве населення від ворогів.

XVI століття (1540-1560 рр.) – фортеця зазнала масштабної реконструкції за наказом магнатів Сенявських. Саме тоді вона набула сучасного вигляду з масивними стінами та вежами.

XVII-XVIII століття – замок витримав численні облоги турків і татар, стаючи ключовим оборонним пунктом Поділля.

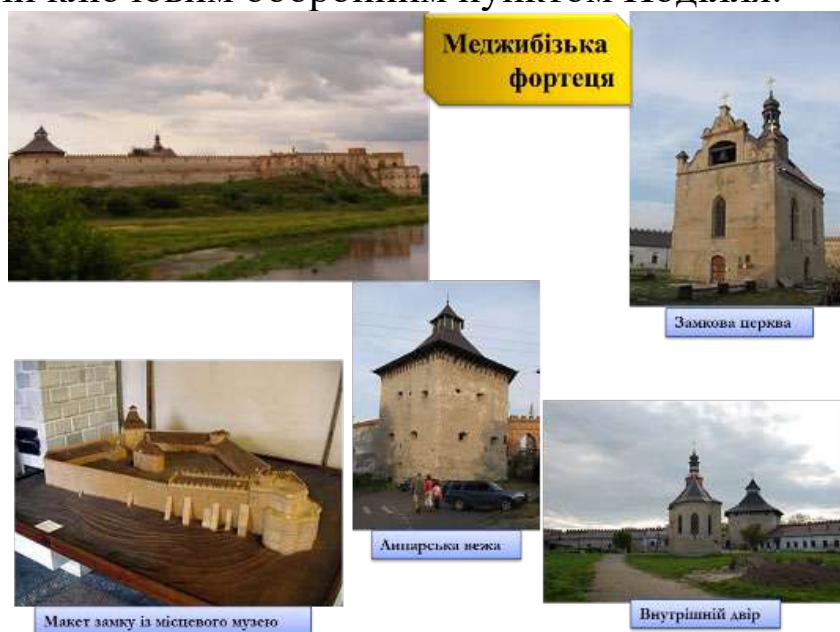

Рис. 105. Меджибізька фортеця

Меджибізька фортеця – це цілісний оборонний комплекс, який зберігся до наших днів. До його складу входять: три вежі, потужні мури, допоміжні споруди, замкова церква, залишки палацу.

Завдяки світлим стінам і витонченій архітектурі замок отримав романтичну назву "**Білий лебідь**".

Щороку в серпні фортеця стає центром середньовічної культури під час **Міжнародного фестивалю "Стародавній Меджибіж"**.

Сьогодні Меджибізька фортеця є частиною **Державного історико-культурного заповідника "Межибіж"** і залишається популярним туристичним об'єктом.

3.7. Фортифікаційне зодчество Півдня України

Фортифікаційне зодчество Півдня України формувалося під впливом різних культур і військових традицій. Тут збереглися залишки давніх укріплень, зокрема скіфських та античних фортець, а також середньовічні оборонні споруди. Значну роль відігравали козацькі укріплення та фортеці Османської й Російської імперій. Серед найвідоміших пам'яток – Аккерманська (Білгород-Дністровська) фортеця, фортеця Єні-Кале в Криму, Очаківська фортеця та укріплення Хаджибея (нинішньої Одеси). Вони слугували як захист від нападів, так і важливі стратегічні пункти у війнах різних епох.

Білгород-Дністровська фортеця – велична твердиня над лиманом

Білгород-Дністровська фортеця – одна з найдавніших і найкраще збережених фортифікацій України, розташована над Дністровським лиманом. Її історія сягає VI століття до н.е., коли ці землі заснували грецькі колоністи, створивши місто-державу Тіра.

VI ст. до н.е. – IV ст. н.е. – Тіра була важливим **торговим і стратегічним центром**. У різні періоди вона входила до складу Скіфського царства, держави Олександра Македонського та Римської імперії.

VII ст. – слов'яни-тиверці збудували на руїнах Тіри **Білий город (Білгород)**, який у X-XIII століттях входив до складу Київської Русі, Угорського королівства та Галицько-Волинської держави.

XIII-XIV ст. – місто опинилося під владою генуезьких мореплавців, які перетворили його на потужний торговий центр та збудували кам'яну фортецю західноєвропейського типу.

XV ст. – османські війська захопили фортецю, перетворивши її на ключовий центр турецького панування в Північному Причорномор'ї.

XVIII-XIX ст. – фортеця переходила до козаків, російських військ, а в 1832 році втратила своє оборонне значення. Відтоді її частково розбирали на будівельний камінь.

Незважаючи на численні перебудови та руйнування, фортеця зберегла свою первісну структуру та є однією з найкраще збережених середньовічних фортифікацій України.

Її мури та бастіони **утворюють потужний комплекс з чотирма внутрішніми дворами**, що дозволяли витримувати довготривалі облоги.

Рис. 106. Білгород-Дністровська фортеця

Фортеця мала власну артилерію, яка контролювала виходи з Дністровського лиману. Замковий ансамбль включав три вежі, мури, залишки палацу та замкову церкву.

Фортеця приваблювала не лише воєначальників, а й відомих митців. Її у різні часи відвідували Олександр Пушкін, Леся Українка, Іван Нечуй-Левицький, Максим Горький, Адам Міцкевич та багато інших.

З початку XX століття у фортеці ведуться реставраційні роботи, спрямовані на збереження її величі для майбутніх поколінь.

Щороку тут проводиться **міжнародний чемпіонат "Сталева Ліга"** з історичного фехтування, де лицарі в обладунках відтворюють середньовічні бої.

Сьогодні фортеця є однією з головних туристичних перлин України, що вражає своєю могутністю, масштабами та історичною атмосферою.

Заглиблюючись у її стіни, кожен відвідувач може відчутти відлуння століть, коли фортеця була свідком могутності античних цивілізацій, середньовічних битв та козацьких перемог.

Крим займає особливе місце у фортифікаційній спадщині України. Цей стародавній край був центром багатьох античних і середньовічних культур, кожна з яких залишила свій слід на його землі. Від фортець таврів і скіфів до наших днів збереглися лише залишки фундаментів, розкриті археологічними розкопками. Водночас чимало унікальних пам'яток оборонної архітектури Криму дійшли до нас у майже первозданному вигляді, приваблюючи тисячі туристів. Серед них – генуезькі фортеці в Судаку та Феодосії, а також печерні міста-фортеці Гірського Криму.

Судацька фортеця – перлина оборонної архітектури Криму

Судацька фортеця – одна з найкраще збережених і найвідоміших фортифікаційних споруд Криму. Вона була зведена генуезцями у 1371–1469 роках і стала ключовим військовим та адміністративним центром колонії Кафа (сучасна Феодосія). Фортеця розташована на горі Киз-Куле-Бурун (також відомій як Замкова), яка піднімається на 150 метрів над рівнем моря. Це місце ідеально підходило для оборони, адже гора з південного боку обривається прямовисним урвищем, що унеможливлювало напад з моря.

Фортеця складається з двох основних частин:

1. **Нижня фортеця** – захищала міщан від нападів ворогів. Вона оточена високими кам'яними мурами з вежами, які забезпечували кругову оборону.
2. **Верхня фортеця (цитадель)** – адміністративний центр, де розташовувалася резиденція генуезького консулату, склади, казарми та резервні водосховища. У разі штурму цитадель слугувала останнім рубежем оборони.

Мури фортеці мають кілька рівнів укріплень і зміцнені потужними вежами, названими на честь генуезьких аристократичних родин, таких як Криспі, Де Меркато, Гуаско. Найвища точка комплексу – Дозорна башта, з якої відкривається панорамний вид на Чорне море та околиці.

Фортеця була важливим пунктом на торговельних шляхах між Європою та Сходом. Вона неодноразово ставала ареною запеклих битв між генуезцями, татарами та османами. У 1475 році фортеця була захоплена османськими військами та увійшла до складу Османської імперії. Під владою турків вона зберігала своє військово-значення, хоча з часом втратила роль ключового оборонного вузла.

Рис. 107. Судацька фортеця

Сьогодні Судацька фортеця є історико-архітектурним заповідником та популярним туристичним об'єктом. Вона вражає своїми могутніми мурами, середньовічними вежами та унікальним розташуванням, що робить її однією з найвизначніших пам'яток оборонного зодчества Криму.

Бахчисарайський ханський палац – перлина кримськотатарської культури

Рис. 108. Бахчисарайський ханський палац

Бахчисарайський ханський палац – унікальна пам'ятка палацово-паркової архітектури XVI–XVIII століть, єдина в своєму роді на території України. Це не лише історичний центр Кримського ханства, а й символ його культурного та політичного розквіту.

Палац був зведений у XVI столітті за наказом кримського хана Сахібе Герая та згодом доповнювався новими спорудами. Він слугував резиденцією династії Гераїв – правителів Кримського ханства. Протягом століть він був серцем політичного та культурного життя кримських татар.

Палац створений у традиціях східної архітектури, з елементами османського та перського стилів. Весь комплекс включає:

- **Ханську мечеть** – одну з найстаріших у Криму, прикрашену витонченими орнаментами.
- **Фонтан сліз** – знамениту пам'ятку, оспівану Олександром Пушкіним у його поемі «*Бахчисарайський фонтан*».
- **Палацовий двір** – викладений каменем, він зберігає атмосферу середньовічного Сходу.
- **Гаремні покої** – частина комплексу, що дає уявлення про життя ханського двору.

Сьогодні палац є державним історико-культурним заповідником, де збережена унікальна атмосфера східного колориту. Це місце, де час ніби зупинився, занурюючи відвідувачів у світ кримськотатарських традицій, мистецтва та історії.

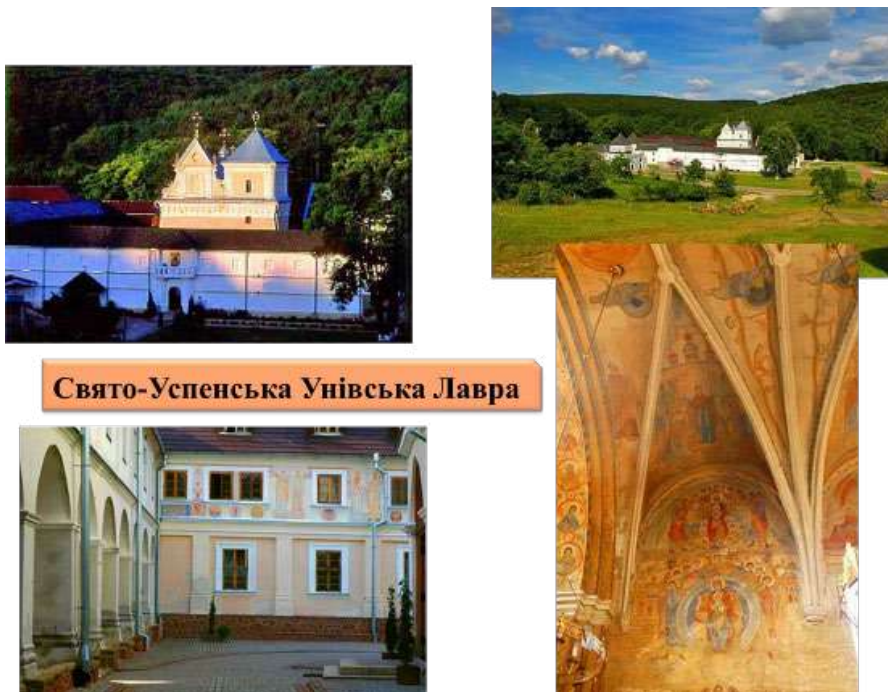
3.8. Монастирі як пам'ятки оборонно-культового зодчества

Окрім замків, в Україні збереглася значна кількість монастирських комплексів, що поєднували культову та оборонну функції. Вони слугували не лише духовними центрами, а й укріпленими фортецями, які захищали місцеве населення під час воєн і нападів.

Серед відомих оборонних монастирів Львівщини – Унівська лавра та Крехівський монастир, засновані ще в середньовіччі. Вони мають міцні мури, вежі та стратегічно вигідне розташування, що робило їх важливими фортифікаційними об'єктами. Сьогодні ці монастирі є не лише історичними пам'ятками, а й популярними місцями паломництва та туризму.

Свято-Успенська Унівська Лавра – духовний та історичний центр України

Свято-Успенська Унівська Лавра Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) – один із найдавніших і найшанованіших монастирів України. Вона розташована у мальовничому прикарпатському селі **Унів** Перемишлянського району Львівської області. Цей монастир відомий своєю **чудотворною іконою Богоматері**, а також цілющим джерелом, що з давніх часів приваблює паломників.

Свято-Успенська Унівська Лавра

Рис. 109. Свято-Успенська Унівська Лавра

За переказами, перший монастирський осередок в Уневі виник ще у княжі часи, хоча точна дата заснування невідома. Легенда

пов'язує появу монастиря із місцевим боярином Костянтином, який страждав від тяжкої недуги, але чудесно одужав після омивання у місцевому джерелі. На знак вдячності він заснував тут монастир.

У XIV столітті обитель зміцніла та перетворилася на потужний духовний і культурний центр. Особливо значного розвитку вона досягла за часів митрополита **Йосифа Велямина Рутського**, який сприяв реформуванню чернечого життя.

У XVIII–XIX століттях Унівська лавра переживала занепад, особливо після ліквідації Греко-Католицької Церкви радянською владою у 1946 році. У радянські часи монастир був закритий, а його приміщення використовувалися не за призначенням. Відродження лаври почалося лише у 1990-х роках після повернення УГКЦ з підпілля.

Сьогодні Унівська лавра є осередком Студійського уставу, і в ній проживає близько півсотні монахів. Вони ведуть традиційне монаше життя, виконують літургійні обов'язки, займаються іконописом, видавничою справою та сільським господарством.

Щороку лавра приймає сотні тисяч паломників. Особливою популярністю користуються піші прощі до Унева.

Проща до Унева стала однією з найбільш масових в Україні. Віряни з різних куточків країни долають десятки кілометрів пішки, щоб поклонитися святині та попросити благословення.

Унівська лавра є не лише духовним, а й історико-культурним центром. Її архітектурний комплекс поєднує риси оборонного та монастирського зодчества. Потужні мури, башти та внутрішні споруди створюють атмосферу давньої святині.

Особливу увагу варто звернути на:

- **Церкву Успіння Пресвятої Богородиці** – головний храм обителі, де зберігається чудотворна ікона.
- **Монастирські келії та оборонні мури** – нагадують про те, що монастир виконував і захисну функцію.
- **Цілюще джерело** – вода з нього вважається благодатною та допомагає у зціленні від недуг.

Сьогодні Унівська лавра є **державним історико-культурним заповідником** та живим монастирем, що продовжує багатовікові традиції українського чернецтва. Вона залишається осередком духовного життя, де віряни можуть знайти спокій, молитовну підтримку та духовне оновлення.

Крехівський монастир святого Миколая – фортеця віри та духовності

Крехівський монастир Святого Миколая (УГКЦ) – одна з найдавніших та найшанованіших святинь України. Він розташований за 12 км від Жовкви, серед мальовничих пагорбів та густих лісів, що додає йому особливої атмосфери духовного спокою.

За переказами, засновниками обителі були **ченці Києво-Печерської лаври**, які в **1613 році** оселилися в печері, висічений у скелі. З часом монастирська громада зростала, і поряд із печерою було зведено **церкву святих Петра і Павла**, а пізніше церкву Преображення Господнього та Троїцьку церкву. Також були споруджені дзвіниця та келії монахів.

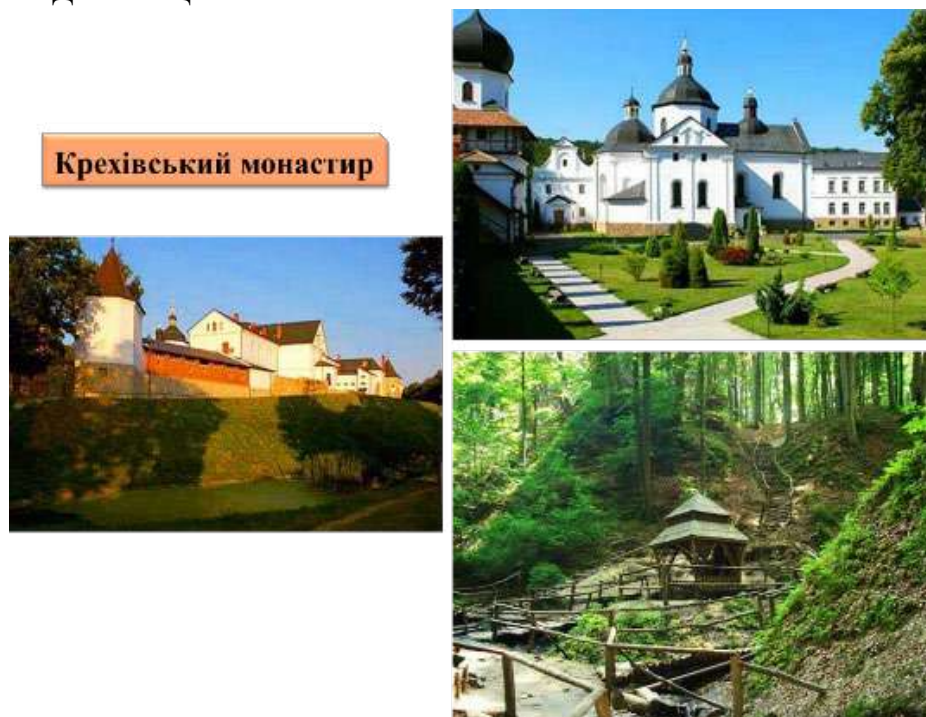

Рис. 110. Крехівський монастир

Оскільки монастир знаходився у прикордонній зоні та часто зазнавав нападів татар, він був укріплений могутніми **фортечними мурами** з чотирма високими вежами. У його стінах неодноразово знаходили порятунок місцеві мешканці під час ворожих набігів.

У 1721 році монастир офіційно став греко-католицьким. Відтоді його духовне та релігійне значення ще більше зросло. Він славився своїми **Чудотворними іконами**, яких було три:

- Дві ікони Богородиці, що, за переказами, мали цілющі властивості.
- Ікона святого Миколая Великого, покровителя монастиря.

Крім того, у монастирі зберігалася багата бібліотека, яка налічувала понад **400 книг**, а також великий архів, що містив унікальні рукописи.

Протягом своєї історії монастир неодноразово зазнавав лихоліть. Його грабували польські, австрійські та більшовицькі війська. Найбільшої шкоди він зазнав у радянські часи. У 1949 році монастир було закрито радянською владою.

Його будівлі передали під дитячий будинок, а згодом – школу-інтернат для розумово відсталих дітей. Ченці змушені були покинути обитель, а святині частково знищили або розпорошили.

Лише після розпаду СРСР Крехівський монастир почав повертати своє духовне значення.

У 1990 році його було відновлено, і ченці повернулися до обителі.

Сьогодні тут діє Вища духовна семінарія, де навчаються майбутні священники.

Монастир знову став важливим духовним і паломницьким центром, куди щороку прибувають тисячі вірян. Окрім історичних храмів, тут можна відвідати **святе джерело**, розташоване неподалік, яке вважається цілющим.

Сьогодні Крехівський монастир – це не лише релігійний центр, а й визначна історична пам'ятка. Його **фортечні мури, старовинні храми та монастирські споруди** є свідками багатовікової історії України та боротьби за віру. Він залишається місцем молитви, духовного оновлення та паломництва, приваблюючи вірян своєю святістю та давньою історією.

Манявський скит – найвисокогірніший монастир-фортеця Карпат

Манявський скит – це один із найдавніших монастирів-фортець України, заснований у 1606 році. Він розташований у Карпатському міжгір'ї (с. Манява, Богородчанський район, Івано-Франківська область) на висоті понад 500 м над рівнем моря, що робить його найвисокогірнішим середньовічним монастирем-фортецею в Україні.

Скит має не лише релігійне, а й фортифікаційне значення. Його потужні кам'яні мури з вежами та бійницями забезпечували захист від татарських і турецьких нападів. Водночас він слугував місцем духовного очищення, молитви та усамітнення для монахів східного обряду.

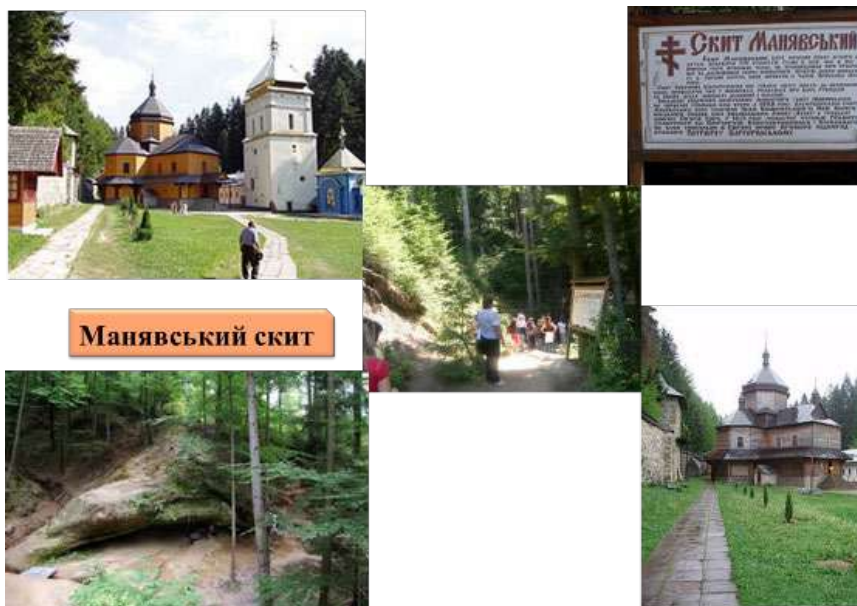

Рис. 111. Манявський скит

Монастир розкинувся в мальовничій місцевості, серед карпатських гір, вкритих віковими смереками, і з трьох боків омивається водами притоки річки Манявки. Його мікроклімат відзначається оздоровчими властивостями, а неподалік знаходиться **цілюще джерело**, відоме своїми чудотворними властивостями.

Манявський скит будувався не лише як духовний центр, а й як укріплення, що могло витримати облогу ворогів. Високі кам'яні мури та вежі з бійницями оточували монастир, захищаючи його від нападів. У дворі монастиря є підземні пивниці, що утворюють лабіринти з таємними виходами в гори. Підземні ходи між будівлями дозволяли монахам швидко переміщатися у разі небезпеки.

Манявський скит відіграв важливу роль у релігійному житті України. У XVII–XVIII століттях він був духовним центром українського православ'я та славився своїм **високим рівнем освіти** серед монахів. Тут діяла одна з перших друкарень в регіоні, а монастир підтримував зв'язки з Києво-Печерською лаврою.

Проте у 1785 році монастир було закрито австрійською владою, і лише через століття його частково відновили. Остаточне відродження відбулося вже в незалежній Україні.

Сьогодні Манявський скит – одна з головних духовних і туристичних візитівок Карпат. Сюди приїжджають тисячі паломників і туристів, щоб відчувати духовну атмосферу, помолитися в монастирських храмах та відвідати цілюще джерело.

Ця святиня зберігає в собі не лише духовну силу, а й унікальну

історію боротьби українського народу за віру та незалежність.

Гошівський монастир – духовна перлина Західної України

Гошівський монастир Святого Василя Великого – одна з найвизначніших духовних і архітектурних святинь Західної України. Він розташований у селі Гошів Долинського району Івано-Франківської області, на вершині Ясної гори, звідки відкривається мальовнича панорама Карпат.

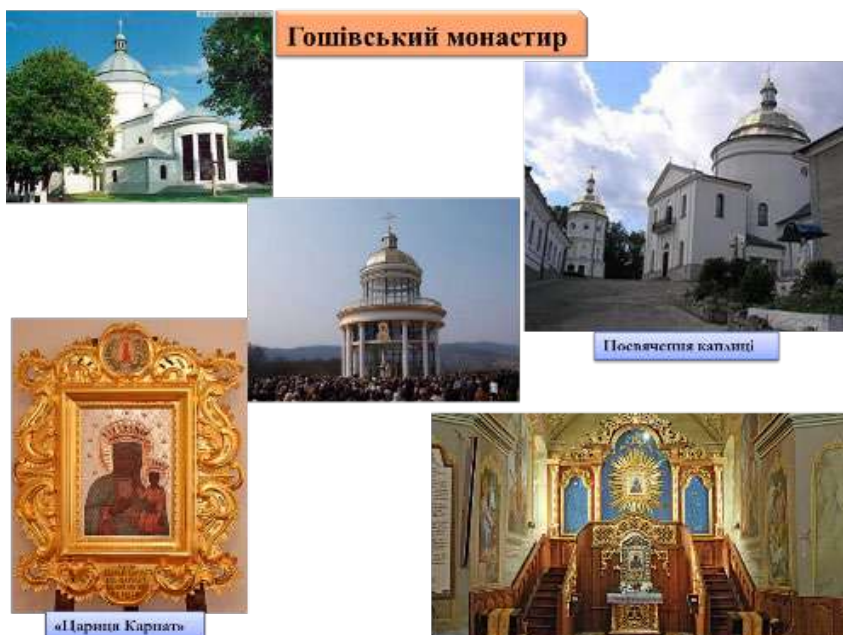
Щороку монастир відвідують мільйони паломників з України та різних країн Європи, адже він є не лише осередком молитви, а й місцем чудесних зцілень, пов'язаних із **Гошівською іконою Божої Матері**.

Монастир заснований у XVII столітті, а в XVIII столітті його передали Василіянському Чину. Згодом обитель перетворилася на один із головних духовних центрів Галичини.

Гошівська ікона Божої Матері, яка прославилася численними чудесами, стала найціннішою святинею монастиря. Вона привертала увагу вірян з усієї України, і її чудесні зцілення ретельно задокументовані у книзі **«Цариця Карпат»**.

У різні часи монастир переживав руйнування й переслідування. Найбільше випробувань припало на Друге світове війну та радянський період.

Під час Другої світової війни Червона армія обстрілювала німецький гарнізон, що розташовувався на Ясній горі. Внаслідок цього монастир загорівся. Проте, за переказами, одна зі стін храму залишилася неушкодженою, і на ній висіла ікона Богородиці, що дивом вціліла. Всі монахи, які під час обстрілу молилися перед іконою, залишилися живими.

Гошівський монастир

Посвячення каплиці

«Цариця Карпат»

Рис. 112. Гошівський монастир

У 1950 році радянська влада закрила монастир, а його приміщення перетворила на притулок для дітей з особливими потребами. Пізніше в монастирських келіях влаштували склад, а згодом – місце відпочинку для працівників військового заводу.

У цей же період оригінальна Гошівська ікона зникла. Її подальша доля невідома: за однією версією, її вивезли до Сибіру, за іншою – за кордон. Віряни та монахи й досі не можуть знайти оригінал ікони, її корону та шати.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, після розпаду СРСР, монастир почав відроджуватися. У 1990 році він був офіційно переданий УГКЦ, і сюди повернулися василіянські монахи.

У Римі український іконописець о. Ювеналій Мокрицький створив копію Гошівської ікони, яка була освячена Папою Римським Іваном Павлом II.

Сьогодні Гошівський монастир – великий паломницький центр УГКЦ, куди приїжджають тисячі прочан. Віряни піднімаються на Ясну гору, щоб помолитися перед Гошівською іконою Божої Матері, яка вважається покровителькою Карпат.

Монастирська територія включає:

- **головний храм Преображення Господнього**, де зберігається чудотворна ікона.
- **дзвіницю**, яка є однією з найкрасивіших у Західній Україні.
- **духовний центр**, де відбуваються реколекції та конференції.

Сьогодні Гошівська обитель є не лише релігійним, а й історико-архітектурним символом Галичини, що поєднує велич традицій та силу духовного відродження України.

Свято-Успенська Почаївська Лавра – велична святиня Волині

Свято-Успенська Почаївська Лавра – один із найвеличніших православних монастирів України, друга за значенням після Києво-Печерської лаври. Вона розташована на **Почаївській горі** у місті **Почаїв**, що на Тернопільщині, і є головною святинею Волині.

З давніх часів і донині Почаївська Лавра приваблює тисячі паломників, які прагнуть доторкнутися до її святинь, помолитися перед чудотворними іконами та зануритися в духовну атмосферу цього священного місця.

Почаївський монастир веде свою історію з **1240–1241 років**,

коли Київ зазнав руйнівного нападу татаро-монгольської навали. Утікаючи від завойовників, група ченців знайшла прихисток у печерах на Почаївській горі. Саме ці перші осередки стали початком майбутнього монастиря.

Заснування монастиря пов'язане з чудесною подією, яка, за переказами, сталася в XIII столітті. Одного разу ченцям з'явилася Богородиця у вогняному стовпі над Почаївською горою. На одній зі скель після цього залишився **відбиток її стопи**, який досі є однією з головних святинь Лаври.

Поруч із цим місцем забило **цілюще джерело**, яке вважається чудотворним і допомагає при різних хворобах.

Сьогодні Почаївська Лавра – це не лише духовний центр, а й унікальний архітектурний комплекс, що складається з **16 храмів**, резиденції архієпископа, келій, дзвіниці та інших споруд.

Головні святині монастиря:

- **чудотворна ікона Почаївської Божої Матері**, яка, за переказами, має зцілювальну силу;
- **відбиток стопи Богородиці**, який знаходиться у головному Успенському соборі;
- **цілюще джерело**, вода з якого вважається святою;
- **мощі преподобного Йова Почаївського** – одного з найшанованіших святих православної традиції.

Рис. 112. Свято-Успенська Почаївська Лавра

Архітектурно Лавра гармонійно поєднується з природним ландшафтом – скелястим схилом гори та терасами, що створює неповторний вигляд святини.

Почаївська Лавра відігравала важливу роль у духовному житті України, пережила безліч випробувань і змінювала конфесійну приналежність.

У XVII столітті вона потрапила під опіку греко-католиків, а у XVIII столітті отримала статус Лаври від польського короля Августа II.

У 1831 році, після ліквідації унії в цьому регіоні, Лавра повернулася під управління російської православної церкви.

У радянські часи монастир уникнув закриття, хоча зазнав обмежень у діяльності.

Сьогодні Почаївська Лавра знаходиться в юрисдикції Української православної церкви (московського патріархату), що є предметом суспільних дискусій.

Нині Лавра залишається потужним духовним центром, куди щороку прибувають тисячі паломників не лише з України, а й з інших країн. Тут регулярно проводяться богослужіння, святкування великих релігійних подій, а також діє видавничий центр, де друкуються релігійні книги та періодика.

Свято-Успенська Почаївська Лавра – це не лише релігійний осередок, а й видатна історико-архітектурна пам'ятка, що втілює велич православної культури, духовність та багатющу історію України.

Києво-Печерська Лавра – духовна та культурна святина України

Києво-Печерська Лавра – одна з найдавніших і найвеличніших православних святинь України та всього слов'янського світу. Заснована у **1051 році** поблизу Києва преподобними **Антонієм і Феодосієм Печерськими**, вона стала **осередком християнства в Київській Русі** та відіграла ключову роль у формуванні духовного, культурного та політичного життя давньоруської держави.

Києво-Печерська обитель виникла в XI столітті, коли преподобний Антоній Печерський оселився у печері на схилах Дніпра. Незабаром до нього приєдналися учні, було засновано один із перших монастирів Київської Русі.

Рис. 113. Києво-Печерська Лавра

У XII столітті монастир отримав статус **Лаври**, що означало його особливе значення у православному світі. Це був не лише духовний центр, а й важливий осередок науки, освіти та мистецтва.

Києво-Печерська Лавра зробила величезний внесок у розвиток давньоруської культури.

Саме тут створювалися **літописи**, які стали фундаментом історичних знань про Київську Русь.

У Лаврі працювали **відомі літописці**, зокрема: **Нестор**, автор «*Повісті минулих літ*» – першої літописної історії Русі та **Никон** та **Сильвестр**, які продовжили розвиток літописної традиції.

У монастирських скрипторіях переписували та перекладали твори іноземних авторів на церковнослов'янську мову, що сприяло розвитку освіти та духовності в Русі.

Сьогодні Лавра – це **величний архітектурний комплекс**, що включає понад **100 споруд**, серед яких:

- **Успенський собор** – головний храм, збудований у XI столітті, зруйнований під час Другої світової війни та відновлений у незалежній Україні.
- **Велика Лаврська дзвіниця** – символ Лаври та одна з найвищих дзвіниць України (96,5 м).

- **Ближні та Дальні печери**, де зберігаються мощі святих і засновників монастиря.
- **Троїцька Надбрамна церква** – вхідна святиня Лаври, що збереглася з XI століття.

Сьогодні Києво-Печерська Лавра є водночас **важливим релігійним центром та об'єктом культурної спадщини ЮНЕСКО**. Вона розділена на дві частини:

- **Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник**, де зберігаються унікальні пам'ятки історії та музейні експонати.
- **Монастир Української православної церкви** (московського патріархату), який залишається діючим духовним центром.

Лавра продовжує відігравати важливу роль у релігійному житті України, залишаючись місцем паломництва та духовного оновлення для тисяч вірян.

Святогірська Успенська Лавра – духовна святиня серед крейдяних гір

Святогірська Успенська Лавра – один із найважливіших православних монастирів Східної України, розташований на правому березі **Сіверського Дінця**, серед унікальних **крейдяних гір**, які здавна називають **Святими горами**. Це місце не тільки духовної сили, а й частина Національного природного парку «**Святі Гори**», що робить Лавру особливою пам'яткою природної та культурної спадщини.

Монастир був відомий ще з давніх часів, але лише у 2004 році отримав офіційний статус **Лаври**.

Існують дві основні версії походження Святогірського монастиря:

1. **Перша версія** стверджує, що його заснували **ченці Києво-Печерської Лаври**, які втекли з Києва під час монгольського вторгнення у XIII столітті.

2. **Друга версія** припускає, що монастир був заснований **афонськими монахами**, які, подорожуючи Руссю, побачили місцеві крейдяні гори, що нагадали їм рідну **Святу гору Афон**.

Незалежно від походження, Святогірська Лавра стала важливим центром православ'я, що приваблює паломників та туристів своєю історією, чудотворними іконами та неповторним архітектурним стилем.

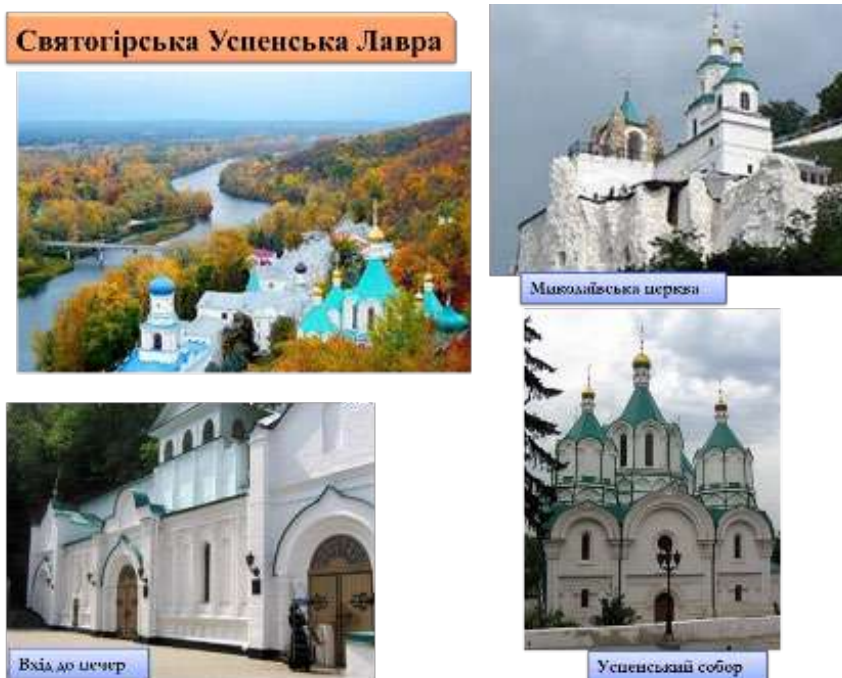

Рис. 114. Святогірська Успенська Лавра

Святогірська Лавра є унікальним ансамблем церковної та природної архітектури, який не має аналогів в Україні.

Головні святині та споруди монастиря:

- **Миколаївська церква** – одна з найбільш загадкових святинь, виконана у стилі українського бароко. Час її спорудження та авторство залишаються невідомими вже понад чотири століття. Її злиття з крейдіяною скелею робить храм справжньою перлиною архітектури.
- **Успенський собор** – головний храм монастиря, що є серцем Лаври.
- **Крейдіяні печери** – один із найдавніших печерних комплексів України, який, ймовірно, використовувався як сховище та місце усамітнення молитви монахів.

Лавра зливається з навколишнім природним ландшафтом, що створює неповторну атмосферу духовного піднесення.

Попри свою значимість, Святогірська Лавра та інші фортифікаційні та релігійні пам'ятки України недостатньо використовуються в туристично-рекреаційній сфері. Це пов'язано з низкою проблем, як-от:

- відсутність чіткого обліку історичних об'єктів;
- недостатній рівень реклами та популяризації пам'яток;
- поганий стан інфраструктури, що ускладнює доступ до багатьох святинь;

- фінансова криза – відсутність належного фінансування для реставрації та охорони культурної спадщини;
- недостатній розвиток меценатства, що в інших країнах відіграє важливу роль у збереженні історичних пам'яток;
- низька залученість історико-культурних об'єктів до туристичної індустрії, що позбавляє регіони додаткових економічних можливостей.

Незважаючи на всі виклики, Святогірська Успенська Лавра залишається потужним духовним центром, що приваблює паломників та туристів з усієї України. Її унікальне поєднання природних умов, печерної архітектури та історичних святинь робить її не лише місцем молитви, а й об'єктом культурного надбання, який потребує особливої уваги та збереження для майбутніх поколінь.

Фортифікаційна спадщина України є унікальним свідченням її військової, політичної та культурної історії. Замки, фортеці, оборонні монастирі та укріплені міста відігравали важливу роль у захисті територій, забезпеченні безпеки населення та збереженні національної ідентичності.

Кожен регіон України має свої особливості фортифікаційних споруд, що залежали від історичних обставин, природних умов та геополітичного становища. Волинь і Галичина були укріплені могутніми замками через близькість до європейських держав і постійну загрозу нападів. Закарпаття мало складну систему оборонних укріплень, які контролювали гірські перевали та захищали кордони Угорського королівства. Поділля та Південь України мали добре укріплені фортеці через постійне протистояння з Османською імперією і Кримським ханством.

Фортифікації також виконували культурну та релігійну роль. Багато монастирів поєднували функції духовних центрів та оборонних укріплень, слугуючи притулками під час нападів.

Сьогодні більшість фортифікаційних споруд є важливими історичними пам'ятками та туристичними об'єктами. Проте їх збереження залежить від належного догляду, реставрації та ефективного використання у культурній і туристичній сферах. Розвиток туристичних маршрутів, популяризація історичних пам'яток та залучення інвестицій у збереження фортифікаційної спадщини є ключовими завданнями для сучасної України.

Отже, фортифікації не лише відображають військове мистецтво минулих епох, а й слугують важливими символами нашої історії, культури та національної самосвідомості.

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке фортифікаційні споруди? Дайте визначення цього поняття та поясніть їхню основну функцію.
2. Які основні типи фортифікаційних споруд існували в Україні? Наведіть приклади.
3. Чому найбільше фортифікаційних споруд збереглося саме на заході України?
4. Як розвивалося фортифікаційне зодчество в Україні? Поясніть основні етапи переходу від дерев'яних до кам'яних оборонних споруд.
5. Яку роль відігравали монастирі в системі оборони українських земель? Наведіть приклади оборонних монастирів.
6. Назвіть три найвідоміші замки Львівщини, що входять до маршруту «Золота підкова».
7. Що відомо про Кам'янець-Подільську фортецю? Чому вона вважається однією з найбільш неприступних фортець України?
8. Які відмінності між замками та фортецями? Чи можна вважати всі замки оборонними спорудами?
9. Які сучасні проблеми існують щодо збереження замків та фортець в Україні?
10. Яким чином історико-культурні об'єкти можуть сприяти розвитку туризму в Україні?

МУЗЕЇ ЯК ОБ'ЄКТИ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1. *Сутність та суспільне значення музеїв у житті суспільства.*
2. *Роль музеїв у розвитку суспільства.*
3. *Класифікація музеїв України.*
4. *Визначні музеї Карпатського регіону.*

1. Сутність та суспільне значення музеїв у житті суспільства

Щодня десятки тисяч громадян України та іноземних туристів відвідують музеї, прагнучи збагатити свої знання, поринути у світ прекрасного та доторкнутися до історичної спадщини. Музеї надають унікальну можливість подорожувати у часі, знайомлячись із минулим людства, його досягненнями у сучасності та навіть перспективами майбутнього. Саме тут зібрані та збережені безцінні артефакти, що є гордістю українського народу. Збереження та вшанування історії є надзвичайно важливим, адже той, хто не цінує минулого, не має майбутнього.

Термін "музей" походить з давньогрецької мови і означає "місце, присвячене музам" – дочкам богині пам'яті Мнемозіни. У Стародавній Греції музейони були храмами, зведеними на честь муз, яких вважали покровительками науки й мистецтва. З часом значення цього поняття змінилося і розширилося, охопивши не лише релігійні й освітні функції, а й збереження та дослідження історико-культурної спадщини.

Сучасні музеї – це культурно-освітні та науково-дослідні установи, що займаються вивченням, збереженням та популяризацією пам'яток природи, матеріальної та духовної культури. Вони сприяють залученню громадян до національної та світової історико-культурної спадщини.

Музейна справа – це окрема галузь культурно-освітньої та наукової діяльності, яка передбачає комплектування, збереження, вивчення та використання історичних і культурних пам'яток.

Основні напрями діяльності музеїв включають:

- культурно-освітню роботу,
- науково-дослідну діяльність,
- комплектування та збереження музейних фондів,
- створення експозицій,
- видавничу та реставраційну діяльність,
- охорону культурної спадщини.

Музеї виконують широкий спектр наукових і освітніх **функцій**, маючи кілька ключових особливостей:

1. Збирання, вивчення та експонування першоджерел.

- Музеї працюють з оригінальними пам'ятками, які безпосередньо пов'язані з розвитком природи, суспільства та культури. Це споріднює їх із науковими установами, що також досліджують першоджерела.

2. Різноманітність музейних колекцій.

- Музеї зберігають і вивчають пам'ятки природи (геологічні, палеонтологічні, зоологічні, антропологічні матеріали),
- Матеріальної культури (знаряддя праці, ремісничі вироби, зброю, предмети побуту),
- Духовної культури (твори живопису, графіки, скульптури, декоративного мистецтва),
- Документальні джерела (рукописи, друковані книги, архіви).

3. Популяризація історико-культурної спадщини.

- Музеї використовують різні формати подачі інформації: постійні та тимчасові експозиції, тематичні виставки, екскурсії, лекції, освітні програми.

Завдяки активному розвитку музейної справи в Україні з'явилося багато нових форматів роботи, що сприяють залученню відвідувачів. Найбільш поширені форми музейної діяльності:

- **Екскурсії** (індивідуальні та групові),
- **Лекції та тематичні зустрічі,**
- **Науково-практичні конференції,**
- **Виставки, присвячені історичним подіям, мистецтву, науці,**
- **Робота пересувних музеїв,**
- **Зустрічі з відомими діячами культури і науки,**
- **Дні відкритих дверей та інтерактивні заходи.**

Музеї у світовій музейній спільноті

Важливість музейної діяльності підтверджується **значною кількістю наукових досліджень та міжнародними виданнями**, присвяченими музейній проблематиці. Серед найвідоміших видань:

- "Museum" (журнал Міжнародної ради музеїв (ІКОМ) при ЮНЕСКО),
- "Museums" (США),
- "The Museum Journal" (Велика Британія),
- "Musees de France" (Франція),
- "Музеї України" (Україна).

Сучасні музеї є важливими центрами збереження історії, науки та мистецтва. Вони не лише збирають і досліджують культурні надбання, а й активно популяризують їх серед суспільства. В Україні музейна справа динамічно розвивається, відкриваючи нові можливості для залучення відвідувачів через інтерактивні формати, цифрові технології та міжнародне співробітництво.

Музеї – це не просто сховища історичних артефактів, а місця, що допомагають кожному з нас усвідомити своє коріння, зрозуміти сучасність і відчувати зв'язок з майбутнім.

~●~●~●~●~

2. Роль музеїв у розвитку суспільства

Музеї відіграють важливу роль у збереженні історико-культурної спадщини та формуванні національної самосвідомості. Вони є осередками освіти, науки та мистецтва, сприяють розвитку патріотизму, історичної пам'яті та духовного збагачення суспільства.

Перші попередники сучасних музеїв в Україні можна знайти ще в добу Київської Русі, коли цінні книги, ікони, художні вироби та реліквії зберігалися у храмах і монастирях, зокрема у Десятинній церкві, Софійському соборі та Києво-Печерському монастирі. У XVII-XVIII ст. великі приватні колекції накопичувалися у феодальних замках і маєтках, наприклад, у зібраннях Якова Собеського у Жовкві, Дмитра Вишневецького у Вишнівці та Кирила Розумовського у Батурині.

Музейна справа в Україні почала розвиватися в першій половині XIX ст., коли з'явилися перші університетські музеї. У 1807 році при Харківському університеті за ініціативи Василя Каразіна було засновано Археологічний, Зоологічний, Мінералогічний та Музей образотворчого мистецтва. Подібні музеї з'явилися при Київському

університеті (1834-1837 рр.) завдяки діяльності першого ректора Михайла Максимовича.

У другій половині XIX – початку XX ст. музейна справа набула динамічного розвитку. Було відкрито історичні та природничі музеї, серед яких:

- **Херсонський музей старожитностей (1890 р.),**
- **Херсонський археологічний музей (1893 р.),**
- **Львівський історичний музей (1893 р.),**
- **Музей Архівної комісії у Чернігові (1897 р.),**
- **Полтавський природничий музей (1891 р.),**
- **Музей Чорноморського флоту у Севастополі (1869 р.).**

У цей період Західна Україна також активно розвивала музейну справу, а **Львів** став найбільшим музейним центром регіону.

Меморіальні музеї та музейництво у XX столітті

На початку XX ст. в Україні з'явилися перші меморіальні музеї. Наприклад, у 1904 р. в Ялті відкрито музей, присвячений Антону Чехову. Однак до 1917 року в Україні не існувало жодного меморіального музею, присвяченого Тарасу Шевченку, Івану Франку, Лесі Українці чи іншим діячам української культури.

У 1920 – 1930-х рр. в Україні почали з'являтися літературно-меморіальні музеї, зокрема:

- **Музей-заповідник Тараса Шевченка у Каневі (1928 р.),**
- **Музей-заповідник Миколи Гоголя у Великих Сорочинцях (1928 р.),**
- **Музей Володимира Короленка у Полтаві (1928 р.).**

Друга світова війна та повоєнне відновлення музеїв

Під час Другої світової війни (1939-1945 рр.) фашисти знищили та розграбували десятки музеїв України. У повоєнний період велась активна реконструкція та поповнення музейних фондів. До **1950 року** в Україні вже діяло **137 музеїв**, а згодом було відкрито ще низку важливих культурних установ:

- **Музей Юрія Федьковича у Чернівцях (1945 р.),**
- **Музей Івана Котляревського в Полтаві (1952 р.),**
- **Музей Тараса Шевченка (1962 р.),**
- **Музей Максима Рильського (1960 р.),**
- **Музей Івана Франка у Нагуєвичах (1946 р.),**
- **Музей-садиба Лесі Українки в Колодяжному на Волині (1949 р.).**

На початок **1986 року** в Україні функціонувало **7924 громадські музеї**, з яких **396 мали почесний статус "народний"**.

Сьогодні в усьому світі налічується близько **40 000 музеїв**, з яких понад половину розташовано в Європі, а 20% – у США. Найбільше музеїв мають США (понад 3000), Італія (близько 2000), Франція, Велика Британія, Німеччина та Росія (понад 1000 кожна).

В Україні станом на початок XXI століття функціонують 422 музейні установи, у яких зберігаються понад 11 мільйонів пам'яток історії, культури та мистецтва.

Значним досягненням сучасної музейної справи є відновлення історичної правди та висвітлення раніше замовчуваних сторінок національної історії. Вперше в історії музейництва відкрито експозиції, присвячені:

- боротьбі українського народу за незалежність (1914 – 1945 рр.);
- діяльності ЗУНР;
- товариствам "Просвіта" і "Рідна школа";
- Організації Українських Націоналістів та Українській Повстанській Армії;
- Голодомору 1932 – 1933 рр.;
- сталінським репресіям та їхнім жертвам.

Музеї відіграють ключову роль у розвитку суспільства, адже вони не лише зберігають пам'ять про минуле, а й сприяють формуванню національної ідентичності, популяризації культури, науки та мистецтва. Вони допомагають громадянам усвідомити своє коріння, зрозуміти сучасні процеси та будувати майбутнє на основі історичних уроків.

Українська музейна справа продовжує динамічно розвиватися, зберігаючи багату спадщину та впроваджуючи сучасні технології для залучення нових відвідувачів. Створення нових музеїв та оновлення існуючих експозицій є важливим напрямом державної політики у сфері культури.

~●~●~●~●~

3. Класифікація музеїв України

Сучасна класифікація музеїв сформувалася у післявоєнний період XX століття. Відповідно до цієї системи всі музеї України розрізняються за типами та профілями.

Класифікація музеїв за типом. Тип музею визначається його суспільним призначенням та метою діяльності. В Україні існує кілька основних критеріїв типології музеїв:

- за профілем,
- за формою власності,
- за масштабом діяльності,
- за статусом (рангом, категорією).

Один із важливих поділів – це **класифікація за категоріями відвідувачів**, яка включає три основні типи музеїв:

Рис. 115. Класифікація музеїв за категоріями відвідувачів

- 1. Науково-освітні (публічні) музеї** – відкриті для всіх охочих, їхнє призначення – освітня та культурно-просвітницька діяльність.
 - Наприклад: Дніпропетровський історичний музей, Державний історичний музей України в Києві, Львівська картинна галерея.
- 2. Науково-дослідні (академічні) музеї** – створюються для наукових досліджень та використовуються спеціалістами вузького профілю.
 - Приклад: Центральний науково-природознавчий музей НАН України, Львівський природознавчий музей НАН України.
- 3. Навчальні музеї** – функціонують при освітніх закладах для студентів і школярів.
 - Приклад: Мінералогічний музей і Геологічний музей Львівського університету імені І. Франка, Музей археології при Інституті українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

Класифікація музеїв за юридичною приналежністю (формою власності)

Рис. 116. Класифікація музеїв за юридичною приналежністю

1. **Державні музеї** – головні музейні установи країни, що підпорядковуються Кабінету Міністрів України. Вони отримують фінансування з державного бюджету та зберігають найцінніші історичні та культурні скарби.
2. **Муніципальні музеї** – керуються місцевими органами влади та фінансуються з місцевих бюджетів.
3. **Відомчі музеї** – підпорядковуються окремим міністерствам або відомствам, створюються для висвітлення історії певної галузі. Наприклад, музеї транспорту, охорони здоров'я, військової справи тощо.
4. **Громадські музеї** – функціонують під опікою громадських організацій (профспілок, політичних партій, культурних об'єднань).
5. **Корпоративні (виробничі) музеї** – підрозділи великих компаній, що висвітлюють їхню історію та досягнення. В умовах глобалізації такі музеї стають частиною іміджу транснаціональних корпорацій.
6. **Церковні музеї** – раніше становили найбільшу групу музейних установ в Україні. До більшовицької окупації вони були широко поширені, а після 1944 року їхня діяльність значно обмежилася. Перший церковний музей було створено у 1872 році при

Київській духовній академії. Сучасні церковні музеї діють при єпархіях, монастирях, церквах, духовних навчальних закладах.

7. **Приватні музеї** – засновані приватними особами, фінансуються з їхніх коштів і підтримуються на ентузіазмі власників. У багатьох країнах світу саме приватні музеї є найдавнішою та найпоширенішою формою музейних установ.

Класифікація музеїв за адміністративно-територіальною приналежністю

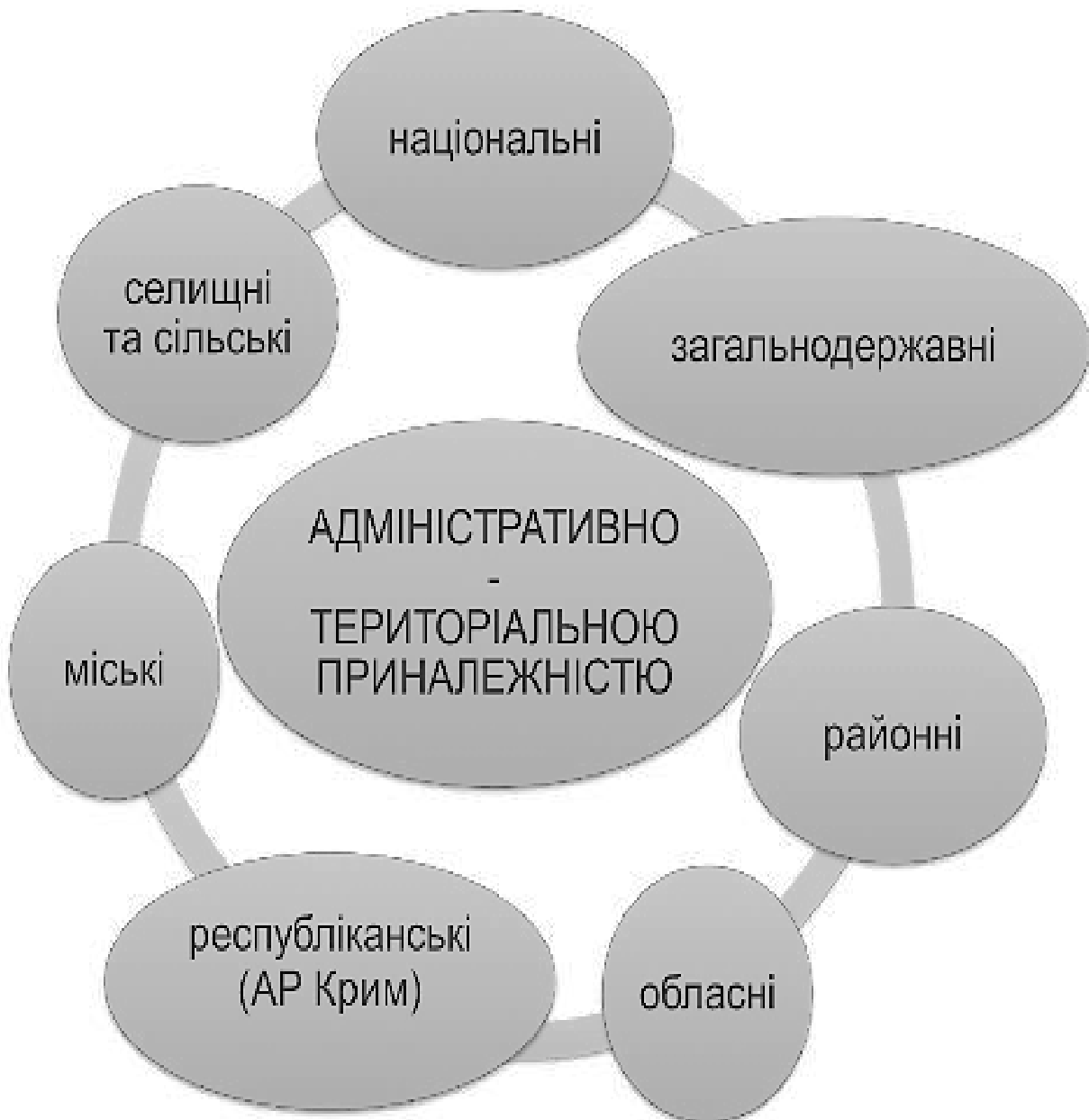

Рис. 117. Класифікація музеїв за адміністративно-територіальною приналежністю

За рівнем значущості та географічним масштабом діяльності музеї поділяються на:

- **Національні музеї** – заклади, що мають державне значення та зберігають найцінніші пам'ятки історії та культури.
- **Загальнодержавні музеї** – важливі для всієї країни, проте поступаються за значенням національним.
- **Обласні музеї** – діють на рівні конкретної області.
- **Районні музеї** – культурні центри на рівні районів.
- **Міські музеї** – присвячені історії певного міста та його культурним надбанням.
- **Селищні та сільські музеї** – невеликі музейні установи, які зазвичай мають етнографічний або історико-краєзнавчий профіль.
- **Республіканські музеї** (АР Крим) – працюють на рівні автономної республіки, зберігаючи культурну та історичну спадщину регіону.

Сучасна музейна мережа України є багаторівневою та різноманітною, охоплюючи як державні та муніципальні установи, так і приватні, корпоративні, громадські та церковні музеї. Завдяки широкому спектру профілів та напрямів діяльності музеї виконують важливу функцію збереження національної спадщини, культурного розвитку та освіти.

Різнманітність типів музеїв дозволяє задовольнити потреби різних категорій населення – від широкого загалу до вузькоспеціалізованих науковців. У сучасних умовах музеї не лише зберігають минуле, а й активно адаптуються до нових викликів, інтегруючи цифрові технології, інтерактивні експозиції та сучасні форми подання інформації.

Розвиток музейної справи є одним із ключових напрямів культурної політики України, що сприяє збереженню національної ідентичності та популяризації історико-культурної спадщини на міжнародному рівні.

Генетична класифікація музеїв України

Рис. 118. Профілі музеїв

Генетична класифікація музеїв базується на їхньому профільному спрямуванні. Профіль музею визначається змістом його фондів, тематикою експозицій та галуззю науки, мистецтва або виробництва, з якою він пов'язаний. Він також впливає на науково-дослідну роботу, організацію виставок та діяльність музею в цілому.

Усі музеї України поділяються на профільні групи, кожна з яких може мати вузьку спеціалізацію – аж до музеїв одного конкретного об'єкта.

Основні профілі музеїв України

1. Краєзнавчі музеї

Краєзнавчі музеї є найчисленнішою групою серед українських музеїв. Вони зосереджують різнопланові колекції, що відображають природу, історію, етнографію та культуру певного регіону.

2. Історичні музеї

До цієї категорії належать музеї, присвячені історії суспільного розвитку України та її окремих регіонів. Вони поділяються на кілька підтипів:

- Загальноісторичні музеї – охоплюють всю історію людства або певного регіону (наприклад, Національний музей історії України).
- Військово-історичні музеї – присвячені подіям військової історії, збройним конфліктам, військовій техніці.
- Музеї історії релігії – висвітлюють розвиток духовного життя та релігійних традицій.
- Археологічні музеї – спеціалізуються на експонатах, пов'язаних із давньою історією та археологічними знахідками.
- Етнографічні музеї – демонструють особливості побуту, традицій та культури народів України.
- Меморіальні музеї – присвячені життю та діяльності видатних особистостей (наприклад, Літературно-меморіальний музей Тараса Шевченка).
-

3. Педагогічні музеї

Призначені для вивчення та популяризації освітніх ідей та систем навчання. В Україні діє Педагогічний музей України в Києві.

4. Художньо-мистецькі музеї

Ці музеї зосереджуються на образотворчому та декоративно-ужитковому мистецтві. Вони поділяються на:

- Художні музеї – представляють живопис, графіку, скульптуру (наприклад, Львівська національна галерея мистецтв).
- Музеї образотворчого мистецтва – демонструють твори різних мистецьких епох.
- Музеї декоративно-прикладного мистецтва – знайомлять з народними ремеслами, гончарством, вишивкою.
- Художньо-промислові музеї – експонують мистецькі вироби, пов'язані з виробництвом.
- Музеї сучасного мистецтва – демонструють авангардні, експериментальні та інші сучасні художні напрями.

5. Архітектурні музеї

Досліджують та представляють історичну та сучасну архітектуру, містобудування, інженерні рішення.

6. Віртуальні музеї

Це сучасний напрям музейної справи, що існує в цифровому форматі. Такі музеї створюються у глобальній інформаційній мережі та включають віртуальні виставки, архівні колекції, цифрові версії втрачених пам'яток.

7. Природничі музеї

Вони спеціалізуються на природничих науках, охоплюючи такі напрями:

- Геологічні музеї – колекції гірських порід, мінералів.
- Ґрунтознавчі музеї – експонати, що демонструють різні типи ґрунтів.
- Палеонтологічні музеї – скам'янілості та викопні рештки стародавніх організмів.
- Ботанічні музеї – вивчення рослинного світу.
- Зоологічні музеї – колекції тварин та їхніх решток.

8. Музеї-заповідники

Це особливі музеї, що знаходяться на територіях історичних чи природних об'єктів і зберігають пам'ятки архітектури, природи або історії.

- Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.
- Софія Київська.
- Хортиця – історико-культурний заповідник козацької доби.

9. Науково-технічні (галузеві) музеї

Ці музеї розповідають про досягнення у сфері науки, техніки та промисловості. Вони можуть бути:

- Політехнічними – загальні технічні музеї.
- Промисловими – історія виробничих процесів.
- Галузевими – історія окремих галузей промисловості (наприклад, музей залізничного транспорту).

- Сільськогосподарськими – експонати, що відображають сільськогосподарську техніку та аграрні досягнення.
- Транспортні музеї – історія автомобільного, залізничного та авіаційного транспорту.
- Музеї зв'язку – історія розвитку телекомунікацій.
- Будівельні музеї – демонстрація архітектурних матеріалів та інженерних рішень.
- Авіаційні музеї – експонати, пов'язані з історією авіації та космонавтики.
- Музеї військової техніки – демонструють історію військової інженерії та озброєння.

Історико-культурні заповідники та музеї просто неба

На основі ансамблів, архітектурних комплексів або природних територій можуть створюватися:

- **Історико-культурні заповідники** – охороняють культурну та історичну спадщину.
- **Музеї-заповідники** – розташовані у місцях історичних подій чи видатних природних локаціях.
- **Музеї просто неба** – відтворюють традиційну архітектуру та побут українців (наприклад, **Пирогівський музей просто неба**).
- **Меморіальні музеї-садиби** – будинки, пов'язані з життям і творчістю видатних особистостей.

Генетична класифікація музеїв дозволяє систематизувати музейну справу за її основними напрямками. В Україні діють музеї різних профілів, кожен з яких робить свій внесок у збереження, вивчення та популяризацію національної спадщини.

Сучасні музеї України не лише виконують традиційні функції, а й активно впроваджують новітні технології, створюючи віртуальні музеї та мультимедійні експозиції, що робить музейну справу доступною, інтерактивною та привабливою для широкої аудиторії.

Музеї історичного профілю займаються збиранням, збереженням, вивченням і популяризацією пам'яток матеріальної та духовної культури українського народу. Вони відіграють важливу роль у збереженні національної спадщини, ведуть науково-дослідну та освітньо-виховну діяльність, організовують експозиції, тематичні виставки та історичні реконструкції.

Музеї історичного профілю

Національний музей історії України (м. Київ)
Особливо цінними вважаються археологічні та нумізматичні колекції, не менш цікаві колекції холодної зброї, етнографії, унікальні видання книг, вироби зі скла і порцеляни.

Харківський історичний музей
В музеї представлені експозиції:
"На перехрестях століть" (археологія краю);
"Харківщина у 1917 - 1940 рр.";
"Велич подвигу народного" (1941-1945 рр.);
"Україна - козацька: погляд крізь століття";
"Слобожанські мотиви".

Львівський історичний музей
Музейні експозиції розташовані в пам'ятках архітектури XVI—XVIII ст. — будинках № 4, 6, 24 на площі Ринок та в колишньому міському Арсеналі на вул. Підвальної, 5.

Рис. 119. Музеї історичного профілю

Однією з головних перлин Львівського історичного музею є Будинок – палац Корнякта. Ця унікальна пам'ятка архітектури епохи Відродження була збудована у Львові завдяки грецькому купцеві Костянтину Корнякту. Він був успішним виноторговцем та впливовою особою при дворі короля Сигізмунда II Августа, завдяки чому отримав дворянство і дозвіл на зведення будинку із шістьма вікнами (у той час звичайні будівлі мали лише три вікна).

Справжньою родзинкою палацу Корнякта є його подвір'я, відоме як "Італійський дворик" або "Венеціанське подвір'я". Це єдиний у своєму роді архітектурний ансамбль в Україні, що зберігає атмосферу європейського Ренесансу. Сьогодні відвідувачі можуть насолоджуватися чашкою кави серед скульптур та історичних арок, відчуючи дух стародавнього Львова.

Меморіальні музеї є окремим видом **музеїв історичного профілю**. Вони присвячені пам'яті видатних особистостей – політиків, військових, науковців, письменників, художників, композиторів та інших діячів культури.

Такі музеї зазвичай створюються на базі садиб, будинків, квартир або інших місць, що безпосередньо пов'язані з життям та діяльністю цих осіб. Багато з них є частиною державних охоронних комплексів і виконують освітню, культурну та наукову функції.

Перший меморіальний музей в Україні

Будинок-музей Тараса Шевченка (Київ, 1928 р.). Це перший меморіальний музей в Україні, створений у Києві в 1928 році. Він присвячений життю та творчості великого Кобзаря – Тараса Григоровича Шевченка.

Літературно-меморіальний будинок-музей Т.Г.Шевченку

Будинок в якому жив Т.Шевченко з весни 1836 р. до свого арешту (5 квітня 1947 р.).
м. Київ, вул. Т.Шевченка, 8 – а.

Хата на Пріорці

В серпні 1859 р. в останнє перебуваючи в Києві Шевченко прожив у цій хаті 2 тижні, перед своїм від'їздом до Петербурга,
м. Київ, Вишгородська, 5.

Національний музей Т.Шевченка

створений на базі колишньої Галереї картин Т.Шевченка в Харкові та Центрального державного музею Т.Г. Шевченка в Києві у 1949 р.

м. Київ, Бульвар Т.Шевченка, 12

Рис. 120. Музеї Т.Г. Шевченку

У світі існує **16 музеїв, присвячених Шевченку**, з них: 10 в Україні (зокрема, 3 у Київській області), 3 у росії, 2 у Казахстані, 1 у Канаді (Торонто).

Музей заповіту Т.Шевченка

Колишній будинок лікаря А.Й. Козачковського, нині належить до реєстру пам'яток історії та архітектури. Саме ту в ніч з 24 на 25 грудня 1845 поет написав свій «Заповіт», який згодом став відомий на весь світ.
м. Переяслав-Хмельницький, 8.

Єдиний у світі музей однієї книги – **«Кобзаря»** Т.Г.Шевченка відкритий у травні 1989 р. у меморіальному будинку, в якому з 18 по 22 липня 1859 р. Шевченко жив у родині Цибульських, про що свідчить меморіальна дошка на будинку музею.
м. Черкаси, вул. Хрещатик, 219.

Рис. 121. Музеї Т.Г. Шевченку в містах України

Відомі меморіальні музеї України:

- **Меморіальний музей академіка Дмитра Яворницького** (Дніпро) – присвячений історику, досліднику козацтва.
- **Музей педагога Василя Сухомлинського** (Павлиш, Кіровоградська обл.) – експозиція про новаторські методи освіти.
- **Меморіальний музей художника Василя Касіяна** (Снятин, Івано-Франківська обл.) – розповідає про життя і творчість відомого українського графіка.
- **Музей Івана Франка** (Нагуєвичі, Львівська обл.) – присвячений великому українському письменнику та громадському діячеві.

Єдиний музей-мавзолей в Україні – Меморіал М.І. Пирогова Музей-садиба Миколи Івановича Пирогова (Вінниця).

Єдиним в Україні музеєм мавзолейного типу є меморіал-поховання у складі музею-садиби Миколи Івановича Пирогова.

Музей-мавзолей М.І. Пирогова

У ньому похований славетний український хірург, який уперше застосував наркоз, засновник воєнно-польової хірургії, учасник героїчної оборони Севастополя, академік М. І. Пирогов (1810 – 1881 рр.)

Єдиним в Україні музеєм-мавзолеєм є меморіал-поховання у складі музею-садиби М.І. Пирогова, м. Вінниця

«Тільки одне поняття Бога може бути поняттям без заперечення; все решта в світі повинно мати й власне заперечення в нашому розумі».

Рис. 122. Музей-мавзолей М.І. Пирогова

Микола Іванович Пирогов (1810–1881) – видатний український хірург, який:

- ✓ вперше у світі застосував наркоз у військово-польовій хірургії;
- ✓ став засновником військово-польової медицини та новітніх методів хірургічного лікування;

- ✓ був учасником героїчної оборони Севастополя під час Кримської війни;
- ✓ створив унікальний анатомічний атлас, який і досі використовується у медичних навчальних закладах;
- ✓ упровадив використання гіпсових пов'язок для лікування переломів;
- ✓ заснував перший медичний загін "сестер милосердя", що згодом став основою Червоного Хреста.

Збереження тіла Миколи Пирогова

Після смерті вченого у 1881 році його тіло було забальзамоване унікальним розчином, рецепт якого так і не зберігся.

Його мумія старша за мумію Леніна на 40 років і знаходиться в усипальниці Святого Миколи Чудотворця у Вінниці.

Протягом 60 років тіло зберігалось без особливого догляду, однак під час нацистської окупації у 1941 році спроба відкрити саркофаг порушила його атмосферу, що спричинило поступове розкладання мумії.

Для порятунку тіла у 1945 році його відправили до Москви, де спеціалісти, які займалися бальзамуванням Леніна, провели відновлення. З того часу мумію перебальзамовували сім разів (останнє – нещодавно).

Нині спеціалісти з Києва регулярно приїжджають до Вінниці для підтримки стану мумії, не вивозячи її за межі країни.

Меморіальні музеї в Україні виконують важливу роль у збереженні національної пам'яті. Вони дозволяють не тільки вшанувати видатних особистостей, а й донести їхні досягнення та ідеї до сучасного суспільства.

Найвідоміші меморіальні музеї – це будинки-садиби, квартири, поховальні комплекси, які зберігають оригінальні експонати, пов'язані з життям видатних українців.

Завдяки таким музеям майбутні покоління можуть краще розуміти внесок українських діячів у розвиток науки, культури, мистецтва та суспільного життя.

Археологічні музеї та музеї-заповідники є особливими видами музеїв історичного профілю, які зосереджують унікальні пам'ятки, що відображають розвиток матеріальної культури та архітектурної спадщини українських земель.

Археологічні музеї зберігають експонати, знайдені під час археологічних розкопок, що охоплюють період від найдавніших часів

до середньовіччя. Вони дають змогу дослідникам та відвідувачам ознайомитися із життям, побутом і культурою давніх народів, які мешкали на території сучасної України.

Найвідоміші археологічні музеї України

Одеський археологічний музей НАН України

- Один із найстаріших та найбільших археологічних музеїв України.
- Налічує понад 150 000 експонатів, зокрема античні артефакти, скіфське золото та старожитності Давнього Єгипту.

**Одеський археологічний музей
НАН України**

Давньогрецька кераміка

Рис. 123. Одеський археологічний музей НАН України

Національний історико-археологічний заповідник "Херсонес" (Севастополь).

**Національний
історико-археологічний заповідник
"Херсонес"
м. Севастополь**

Рис. 124. Національний історико-археологічний заповідник "Херсонес"

Охоплює руїни давньогрецького міста Херсонес Таврійський, заснованого у V ст. до н.е. Є об'єктом Світової спадщини ЮНЕСКО та одним із найбільш досліджених античних міст Північного Причорномор'я.

Музеї-заповідники – це комплекси архітектурних, історичних, літературних та природних пам'яток, що мають виняткову історико-культурну або мистецьку цінність. Вони створюються в будівлях або на територіях, які є важливими для історії України.

Найвідоміші музеї-заповідники України

Національний архітектурно-історичний заповідник "Софійський собор" (Київ). Заснований у 1934 році. До складу комплексу входить Софійський собор, який є однією з найдавніших християнських святинь Київської Русі (збудований у XI ст.).

Історико-культурний заповідник "Хортиця" (Запорізька область). Розташований на легендарному острові Хортиця, що був осередком українського козацтва. Заповідник відтворює укріплення Запорізької Січі, військові споруди та козацький побут.

Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник. Один із найбільших історико-культурних заповідників України. Включає меморіальні музеї, етнографічні експозиції та архітектурні пам'ятки.

Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. Охоплює фортифікаційні споруди, середньовічну забудову та залишки стародавнього міста. Найвідомішим об'єктом є Кам'янець-Подільська фортеця.

Чернігівський архітектурно-історичний заповідник. Містить пам'ятки періоду Київської Русі, серед яких Спасо-Преображенський собор, Борисоглібський собор та Єлецький монастир.

Києво-Печерський національний заповідник. Один із найбільших та найцінніших культурно-історичних заповідників України. Охоплює 28 га, де розташовано понад 80 стародавніх споруд.

Ключові пам'ятки Києво-Печерської Лаври

- Успенський собор (XI ст.)
- Троїцька Надбрамна церква
- Церква Спаса на Берестові
- Дзвіниці XVIII ст.
- Печери з підземними церквами
- Кріпосні мури та вежі XVIII ст.

Рис. 125. Києво-Печерський національний заповідник

Музеї Києво-Печерської Лаври:

Музей історичних коштовностей України. Охоплює українські ювелірні вироби, ікони, предмети із золота та срібла.

Державний музей українського народного декоративного мистецтва. Демонструє вироби народного мистецтва: вишивку, гончарство, різьблення, писанкарство.

Державний музей театального, музичного та кіномистецтва України. Відображає історію розвитку українського театру, музики та кінематографу.

Державний музей книги та друкарства України. Містить унікальні стародруки, історичні рукописи, перші українські книги. Культурне та духовне значення Лаври.

Літописання. У XI ст. тут зародилося українське літописання. Чернець Нестор Літописець створив "Повість временних літ" – головну хроніку Київської Русі.

Іконопис та мистецтво. Чернець Аліпій став першим іконописцем Київської Русі.

Підготовка духовенства. Києво-Печерська Лавра була центром православної освіти. Підготувала місіонерів, які поширювали християнство.

Перша лікарня Київської Русі. Заснована на початку XII століття при Києво-Печерському монастирі.

Присвоєння титулу "Лавра". У 1159 році князь Андрій Боголюбський надав Печерському монастирю титул "лаври", що означало високий духовний статус обителі.

Археологічні музеї та музеї-заповідники відіграють важливу роль у збереженні історичної спадщини України. Вони допомагають відкрити минуле, дослідити культуру та побут давніх цивілізацій, що існували на наших землях.

Археологічні музеї – це вікно у світ давніх цивілізацій, що дозволяє дослідити їхні матеріальні та культурні здобутки.

Музеї-заповідники – це охоронні комплекси, які зберігають не тільки експонати, а й архітектурні, історичні та природні пам'ятки.

Вони є не лише місцем збереження історії, а й платформою для культурного розвитку та освіти сучасного суспільства.

Краєзнавчі музеї – це найчисленніша група музеїв в Україні, що зосереджені на вивченні, збереженні та популяризації історії, природи, економіки та культури певного регіону.

Краєзнавчі музеї

Закарпатський краєзнавчий музей у стародавньому замку Ужгорода

Королівське Євангеліє - один із скарбів музею

Житомирський краєзнавчий музей

Експонат відділу етнографії Полісся

Рис. 126. Краєзнавчі музеї

Вони поєднують риси історичних, природничо-наукових та мистецьких музеїв, зберігаючи геологічні, ботанічні, зоологічні, палеонтологічні, археологічні та етнографічні колекції. У них можна побачити знаряддя праці, вироби місцевих ремісників, твори мистецтва, зразки народної творчості та багато іншого.

Завдяки своєму універсальному характеру краєзнавчі музеї часто називають музеями комплексного профілю.

Роль краєзнавчих музеїв

Документування історії регіонів – музеї фіксують етнографічні, культурні та соціально-економічні зміни, що відбувалися в різні історичні періоди.

Збереження природи та природних ресурсів – представлення місцевої флори, фауни, геологічних знахідок.

Етнографічні дослідження – збереження традиційного побуту, одягу, народних ремесел.

Популяризація місцевої культури – розкриття літературного, художнього, музичного та ремісничого потенціалу регіонів.

Найвідоміші краєзнавчі музеї

Полтавський краєзнавчий музей. Один із найстаріших і найцінніших краєзнавчих музеїв України. Зберігає експонати, пов'язані з козацькою добою, етнографією та народним мистецтвом Полтавщини.

Закарпатський краєзнавчий музей (Ужгородський замок). Розташований у старовинному Ужгородському замку, що є історичною пам'яткою. Зберігає експонати з історії, археології та етнографії Закарпаття. Святкує 610-ту річницю написання Королівського Євангелія – однієї з найдавніших книг України.

Білгород-Дністровський краєзнавчий музей. Охоплює історію та культуру одного з найдавніших міст України – Білгорода-Дністровського (Аккермана). Включає експозиції про Стародавню Грецію, середньовічне українське князівство, татарську та османську спадщину регіону.

Кримський краєзнавчий музей (Сімферополь). Присвячений історії Криму від скіфських, грецьких і римських колоній до сучасності. Зберігає унікальні археологічні знахідки, етнографічні артефакти та середньовічні рукописи.

Житомирський краєзнавчий музей. Охоплює історію Волині, зокрема життя та діяльність видатних історичних постатей регіону. Включає археологічні та етнографічні колекції, рідкісні зразки флори та фауни.

Одеський краєзнавчий музей. Один із найбагатших музеїв Південної України, з експозиціями про історію, культуру та економічний розвиток регіону. Представляє археологічні артефакти, етнографічні матеріали та історичні документи, що відображають багатонаціональність Одеської області.

Краєзнавчі музеї – це ключові культурні установи, які формують історичну та культурну пам'ять регіонів України.

Вони поєднують історію, природу та мистецтво, дозволяючи відвідувачам глибше пізнати традиції та спадщину своєї місцевості.

Розвиток краєзнавчих музеїв сприяє збереженню національної ідентичності, підтримці культурних ініціатив та популяризації історичної спадщини України.

Завдяки краєзнавчим музеям кожен регіон України має можливість представити свої унікальні особливості, роблячи свій внесок у збереження та популяризацію національної культури.

Музеї художньо-мистецького профілю

Художньо-мистецькі музеї займаються збереженням, дослідженням та популяризацією творів живопису, графіки, скульптури, ужиткового мистецтва та народної творчості. Вони виконують важливу науково-дослідну та освітню функцію, сприяючи поширенню мистецтва серед широкої аудиторії.

Ці музеї не лише зберігають колекції, а й організовують виставки, тематичні заходи, міжнародні обміни та культурні проекти.

Найвідоміші художні музеї України

Національний музей українського образотворчого мистецтва (Київ). Один із найбільших художніх музеїв України, який має унікальну колекцію творів українського живопису, скульптури та графіки. Представляє мистецтво від Київської Русі до сучасності, включаючи іконопис, бароко, класицизм, модерн та авангард.

Львівська картинна галерея. Один із найстаріших і найцінніших художніх музеїв України. Налічує понад 60 000 експонатів, серед яких твори європейських та українських художників. Містить унікальну колекцію західноєвропейського мистецтва XV-XVIII століть.

Національний музей українського народного декоративного мистецтва (Київ). Присвячений традиційному українському декоративному мистецтву: вишивці, кераміці, гончарству, килимарству, художньому текстилю, писанкарству.

Національний музей театрального, музичного та кіномистецтва України (Київ). Висвітлює історію розвитку українського театру, музики та кінематографа. Зберігає архіви, театральні костюми, афіші, кіноплівки, старовинні музичні інструменти.

Харківський художній музей. Один із найбагатших музеїв України, що має багату колекцію українського та світового мистецтва. Містить твори Тараса Шевченка, Іллі Рєпіна, Івана Айвазовського, Миколи Пимоненка, Казимира Малевича та багатьох інших.

Одеський художній музей. Відомий своєю колекцією живопису, графіки та скульптури, зокрема полотнами російських та українських художників XVIII-XIX століть.

Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття. Унікальна установа, яка зберігає мистецькі традиції гуцульського регіону. Містить експонати різьблення, гончарства, вишивки, ткацтва та металопластики.

Музичні музеї спеціалізуються на збиранні, збереженні та популяризації музичної спадщини України. Вони демонструють:

- Рідкісні музичні інструменти
- Архіви композиторів
- Партитури, афіші, театральні костюми
- Записи оперних вистав, народних пісень, симфоній

Відомі музичні музеї України

Будинок-музей Миколи Віталійовича Лисенка (Київ). Присвячений "батькові української музики" – композитору Миколі Лисенку. Містить оригінальні рукописи, музичні інструменти, особисті речі композитора.

Кабінет-музей Віктора Косенка (Київ). Відзначає творчий доробок Віктора Косенка, одного з найвизначніших українських композиторів XX століття.

Музично-меморіальний музей Станіслава Людкевича (Львів). Присвячений видатному українському композитору та педагогу. Містить архівні документи, партитури, фотографії.

Музей Петра Ілліча Чайковського (Кам'янка, Черкаська обл.). Будинок, у якому Чайковський створив багато своїх творів. Включає особисті речі композитора, його рукописи та рояль.

Музично-меморіальний музей Соломії Крушельницької (Львів). Присвячений легендарній українській оперній співачці Соломії Крушельницькій. Соломія Крушельницька (1872–1952) – українська оперна співачка та педагог. Народилася в селі Білявинці (Тернопільщина). Визнана "Вагнерівською примадонною XX століття". Співала на найвідоміших оперних сценах Європи, Америки, Єгипту. Виступала з Енріко Карузо, Тіто Руффо, Федором

Шаляпіним. Джакомо Пуччіні присвятив їй власний портрет із написом: "Найпрекрасніший і найчарівніший Батерфляй" (Соломія врятувала його оперу "Мадам Батерфляй" після невдалого дебюту). Завдяки її успіхам світ дізнався про українську музику та культуру.

Музичні музеї

В Україні діють музичні музеї:

- ❖ будинок-музей М. В. Лисенка,
- ❖ кабінет-музей В. С. Косенка (у Києві),
- ❖ музично-меморіальний музей Соломії Крушельницької,
- ❖ музично-меморіальний музей С. Людкевича (у Львові),
- ❖ музей П. І. Чайковського (Кам'янка Черкаської області),

Петро Чайковський, 1874 р.

Віктор Косенко

Соломія Крушельницька

Рис. 127. Музичні музеї

Художньо-мистецькі музеї відіграють важливу роль у збереженні та популяризації українського та світового мистецтва.

Музичні музеї дозволяють зануритися у світ класичної та народної музики, познайомитися з творчістю видатних українських композиторів та виконавців.

Завдяки мистецьким музеям збережено унікальні пам'ятки культури, які надихають сучасників та формують художній смак майбутніх поколінь.

Музеї природничого профілю в Україні

Музеї природничого профілю займаються збиранням, зберіганням, дослідженням та експонуванням природних матеріалів, демонструючи розвиток природи та життя на Землі.

Такі музеї тісно співпрацюють із академічними, науково-дослідними установами та вищими навчальними закладами, виконуючи освітню та наукову функції.

Рис. 128. Музей природничого профілю національного науково-природничого музею НАН України

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ). Заснований у 1973 році, він є одним із найбільших природничих музеїв України. Об'єднує кілька спеціалізованих музеїв:

Палеонтологічний музей

Представляє розвиток життя на Землі від появи перших організмів до сучасності. Включає понад 2 тисячі оригінальних експонатів, серед яких скелети мамонта, печерного ведмедя та первісних тварин. Унікальна експозиція "житло давніх людей", побудоване з кісток мамонта, що належить до доби кроманьйонців (15–20 тисяч років тому).

Зоологічний музей

Налічує близько 5 тисяч експонатів, серед яких черепахи, ящірки, змії, крокодили, ссавці. Найдавніші експонати: зубр, білий ведмідь, сніжний барс. Родзинка музею – діорама "Пташиний базар", яка імітує природне середовище птахів.

Зоологічний музей

Рис. 129. Зоологічний музей національного науково-природничого музею НАН України

Ботанічний музей

Представляє ландшафти різних кліматичних зон, зокрема тундру, африканську савану, тропічні узбережжя, українські степи та Карпати. Використовує панорамні діорами, що створюють реалістичні природні сцени.

Горіх і відрізок стебла кокосової пальми

Ботанічний музей

Культурні рослини

Лікарські рослини

Рис. 130. Ботанічний музей національного науково-природничого музею НАН України

Археологічний музей

Включає знаряддя праці давніх людей, розписані кістки мамонта та унікальні трипільські артефакти.

Фрагмент діорами
«Поховання знатного скіфа»

Археологічний музей

Колекція предметів
трипільської культури

Експозиція «Період грецького
поселення на території України»

Рис. 131. Археологічний музей національного науково-природничого музею НАН України

Геологічний музей

Демонструє різноманітні гірські породи, мінерали та скам'янілості, що розкривають історію формування Землі.

Палеонтологічний музей Одеського університету

Один із найбільших палеонтологічних музеїв України, що має: 2000 експонатів у виставковій експозиції. Фонди понад 1 мільйон палеонтологічних зразків. Відображає розвиток органічного життя на Землі. Україна багата на скам'янілості палеозойських риб та неогенових ссавців, що представлені у музеї.

Найцікавіші експонати музею

Гіпаріонові фауни – мешканці степів та саван. Гіпаріони (прадавні трипалі коні). Носороги, антилопи, верблюди, бізони, жирафи, шаблезубий тигр, гієни, страуси.

Скелети доісторичних ссавців: слон, мамонт, кит, первісний бик-тур.

Скам'янілі рослини, відбитки безхребетних тварин. Колекція музею постійно поповнюється – експонати надходять як результат археологічних розкопок, наукових досліджень та дарунків громадян.

Рис. 132. Палеонтологічний музей Одеського університету

✚ Що таке діорама? Діорама – це живописна картина, що створює ефект об’ємності завдяки реальним предметам на передньому плані (муляжі, моделі, скульптури).

Використовується для музейних експозицій, оскільки дозволяє максимально реалістично відтворити природне середовище чи історичні події.

У зоологічних та ботанічних музеях діорами допомагають створити ефект занурення у природні ландшафти, поєднуючи світло, звук та сценографію.

Музеї природничого профілю є одними з найважливіших наукових центрів, що дозволяють відвідувачам зрозуміти історію природи, розвиток органічного світу та еволюцію життя на Землі.

Вони відіграють ключову роль у збереженні природної спадщини, сприяючи освітній діяльності та науковим дослідженням.

Розвиток природничих музеїв допомагає зберегти знання про нашу планету та виховувати екологічну свідомість у суспільстві.

Музеї інших профілів в Україні та світі

Різноманітність профілів музеїв

Крім традиційних історичних, художніх і природничих музеїв, існує велика кількість спеціалізованих музеїв, що зосереджені на певних галузях науки, техніки, економіки, сільського господарства, медицини, освіти тощо.

Такі музеї можуть бути:

- ↳ Галузевими (техніко-економічні, медичні, педагогічні, сільськогосподарські).
- ↳ Відомчими (створені при підприємствах, організаціях, відомствах, санаторіях, військових установах, прикордонних заставах, аптечних мережах).
- ↳ Музеями просто неба (скансенами).
- ↳

📌 Найцікавіші музеї України

1. Галузеві музеї

Музей слідопитів надр (Черкаси). Присвячений геологічним дослідженням та відкриттям у галузі геології.

Музеї військових округів, прикордонних застав Представляють історію військових операцій, озброєння, техніки та життя військових частин.

Аптека-музей у Львові. Це найстаріша діюча аптека Львова, заснована у 1735 році військовим фармацевтом Вільгельмом Наторпом. Музей складається з 16 залів, де представлені старовинні фармацевтичні прилади, рецепти, ліки, посуд, бібліотека та навіть реконструйована алхімічна лабораторія. Відвідувачі можуть ознайомитися з історією фармації та побачити унікальні експонати, пов'язані з аптечною справою.

Аптека-музей, Львів

Рис. 133. Аптека-музей, Львів

Музеї санаторіїв та аптек. Досліджують історію медицини, фармацевтики та оздоровлення. Приклад: Аптечний музей у Львові, що знайомить з історією аптечної справи з XVI ст.

Музей пахощів (Сімферополь, Крим). Демонструє ефіроносні рослини Криму, що використовуються у парфумерній промисловості.

Музей бджільництва (Гадяч, Полтавщина). Присвячений історії пасічництва та розвитку торгівлі медом. Висвітлює діяльність Петра Прокоповича – винахідника рамкового вулика.

Рис. 134. Музей бджільництва (Гадяч, Полтавщина)

Музей підків (Львівський зооветеринарний інститут, Львів). Має у колекції понад 300 видів підків з усього світу. Представлені унікальні підкови: безшумні для міських карет, підкови для транспортування лісу гірськими схилами тощо.

Музей підків

Рис. 135. Музей підків

Державний музей космонавтики ім. Сергія Корольова (Житомир)

Найбільший український музей космонавтики. Містить понад 7 тисяч експонатів, з яких 1,5 тисячі унікальні. Експозиція розділена на меморіальний будинок-музей Сергія Корольова та павільйон "Космос".

Музей космонавтики імені Сергія Павловича Корольова

Рис. 136. Державний музей космонавтики ім. Сергія Корольова (Житомир)

2. Музеї просто неба (Скансени)

Скансен – це музей просто неба, що представляє народну архітектуру, побут, ремесла та етнографію.

Перший скансен створено у Стокгольмі (Швеція) у XIX ст., і цей термін набув поширення у всьому світі

У таких музеях можна побачити автентичні будівлі, предмети побуту, народний одяг, мистецтво та ремесла різних регіонів.

Найбільші музеї просто неба в Україні

Національний музей народної архітектури та побуту України (Пирогів, Київ). Найбільший етнографічний музей України, розташований на 120 га. Включає близько **400 історичних будівель** та **понад 30 тисяч експонатів** (одяг, меблі, знаряддя праці, гончарні вироби тощо). Відтворює архітектуру та побут різних регіонів України: Середня Наддніпрянина, Полтавщина, Слобожанщина, Полісся, Поділля, Карпати, Південь України.

Музеї просто неба у Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Львові, Чернівцях представляють традиційну народну архітектуру та побут регіонів.

Цікаві музеї світу

Deutsches Museum (Німеччина) – найбільший у світі музей науки та техніки.

Музей авіації та космонавтики (Вашингтон, США) – експозиція історії польотів у космос.

Лондонський музей науки (Велика Британія) – містить винаходи у фізиці, хімії, інженерії.

Музей хліба (Німеччина) – історія вирощування та випікання хліба.

Фермерський музей просто неба (Данія) – традиційні методи сільського господарства.

Музей медицини (Париж, Франція) – анатомічні експонати, розвиток хірургії.

Музей патології (Лондон, Велика Британія) – унікальні медичні артефакти.

Фольклорний музей просто неба (Норвегія) – демонструє традиційні норвезькі будівлі та побут.

Музей вікінгів (Данія) – експозиція кораблів та артефактів доби вікінгів.

Музей запахів (Франція) – історія парфумерії.

Музей котів (Малайзія) – експозиція, присвячена котам у різних культурах.

Музей митниці (Женева, Швейцарія) – розповідає про контрабанду та митні справи.

Музеї інших профілів відкривають перед відвідувачами унікальні галузі науки, техніки, сільського господарства, медицини, етнографії та побуту.

Галузеві музеї виконують важливу освітню функцію, демонструючи досягнення людства у різних сферах.

Різноманітність музейних профілів забезпечує глибше розуміння історії, науки та культури, сприяючи збереженню та популяризації світової спадщини. Вони не лише зберігають артефакти, а й забезпечують їх наукове дослідження, систематизацію та популяризацію серед суспільства.

Різноманітність музеїв дозволяє охопити всі сфери людського життя – від історії, мистецтва та науки до технічних досягнень і природничих досліджень. Це дає можливість кожній людині знайти інформацію відповідно до власних інтересів.

Музеї є важливими освітніми центрами. Вони допомагають глибше зрозуміти минуле, аналізувати сучасність і прогнозувати майбутнє, надаючи доступ до автентичних джерел знань.

Музеї не стоять на місці – вони модернізуються. Сучасні технології, такі як інтерактивні експозиції, цифрові архіви, мультимедійні тури та віртуальна реальність, роблять музейні колекції доступнішими для всього світу.

Музеї впливають на культурне та інтелектуальне зростання суспільства. Вони є платформою для наукових досліджень, художніх виставок, літературних читань, інтерактивних програм та культурних заходів.

Загалом музеї є невід’ємною частиною суспільного розвитку. Вони не лише зберігають артефакти та пам’ятки, а й формують світогляд, розширюють знання, надихають на творчість і допомагають розуміти власну історію та місце у світі.

Музеї – це мости між минулим, сучасністю та майбутнім, що дозволяють кожному з нас торкнутися історії та відкрити нові горизонти знань!

Контрольні запитання та завдання

1. Що таке музей і яке його основне призначення в суспільстві?
2. Які функції виконують музеї у культурному та освітньому просторі?
3. Як можна класифікувати музеї України? Наведіть приклади.
4. Яку роль відіграють музеї у розвитку туристичної діяльності в Україні?
5. Які найвідоміші музеї Карпатського регіону та що в них представлено?
6. Чим відрізняються краєзнавчі музеї від історичних?
7. Які музеї України є національними і що робить їх особливими?
8. Яку функцію виконують музеї-заповідники? Наведіть приклади.
9. Як розвивається музейна справа в Україні у сучасних умовах?
10. Яке значення музеїв для формування національної свідомості українців?

РЕКРЕАЦІЙНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ ТА СВІТУ

- 1. Цілі рекреаційного районування.*
- 2. Класифікаційні одиниці рекреаційного районування.*
- 3. Огляд окремих рекреаційних районів України.*
- 4. Схеми рекреаційно-туристичного районування світу:
підходи, класифікація та приклади.*

1. Цілі рекреаційного районування

Рекреаційне районування – це процес поділу території на окремі просторово-територіальні одиниці, які відрізняються спеціалізацією в сфері рекреації, наявністю певних ресурсів та особливостями їх використання. Його основна мета полягає у створенні ефективної територіальної організації рекреаційної діяльності, яка забезпечить раціональне використання природних та соціально-економічних ресурсів для розвитку туризму.

Цей поділ ґрунтується на теорії районування (регіоналізації), яка включає два основних підходи:

- **Інтегральне районування** – розподіл територій на основі комплексного врахування природних, історичних та соціально-економічних особливостей.
- **Спеціальне (комплексне) районування** – поділ території за окремими аспектами діяльності, наприклад, сільськогосподарське, економічне, рекреаційне тощо.

Для визначення меж рекреаційних районів застосовуються **три основні групи критеріїв**:

1. Природні – клімат, ландшафт, водні ресурси, якість повітря, наявність рекреаційно-цінних природних об'єктів.
2. Історичні – культурна спадщина, архітектурні пам'ятки, історичні місця, які впливають на формування туристичних маршрутів.
3. Соціально-економічні – рівень розвитку туристичної інфраструктури, транспортної доступності, фінансування, сезонність.

Усі ці чинники впливають на спеціалізацію території, що формує територіальний поділ праці у сфері рекреації та сприяє оптимальному використанню природних ресурсів.

Рекреаційне районування виконує ряд важливих функцій, які роблять його невід'ємним інструментом стратегічного планування у сфері туризму та рекреації. Його реалізація дозволяє:

- оцінити потенціал території для розвитку туризму та рекреації;
- виділяти нові рекреаційні райони різного рівня (від національних до локальних туристичних кластерів);
- виявляти та залучати до використання нові рекреаційні ресурси, що ще не освоєні;
- забезпечити раціональне використання природних і культурних ресурсів, уникаючи перевантаження території;
- створювати ефективні моделі розвитку рекреаційних систем, узгоджуючи їх із загальними соціально-економічними потребами;
- переносити успішний досвід розвитку туризму з одного регіону в інші, що сприяє рівномірному розвитку туристичної галузі.

Для ефективного поділу територій на рекреаційні райони використовуються основні **принципи районування**, які забезпечують його об'єктивність, наукову обґрунтованість та ефективність:

- **Генетичний принцип** – виділення районів на основі історичного аналізу розвитку рекреаційного господарства та прогнозу його подальшого розвитку.
- **Соціально-економічний принцип** – врахування рекреаційних потреб суспільства, раціонального використання ресурсів, ефективності територіального поділу праці та зниження витрат на туристичні послуги.
- **Принцип єдності з адміністративно-територіальним устроєм** – орієнтація на існуючі адміністративні кордони (хоча цей принцип іноді піддається критиці через його невідповідність природно-географічному розподілу).
- **Конструктивний принцип** – вибір ключових ознак районування, таких як ресурси, спеціалізація, історичні особливості, що дозволяє адаптувати систему районування без втрати її основної концепції.
- **Принцип об'єктивності** – чітке визначення критеріїв та методології районування.
-

- **Багатоаспектний принцип** – комплексний аналіз території з урахуванням природних, економічних, соціальних та екологічних факторів.
- **Ієрархічний принцип** – структурний поділ територій за різними рівнями (регіони, райони, підрайони), що дозволяє деталізувати розвиток рекреаційних систем.

Важливо зазначити, що попри дотримання зазначених принципів, у процесі рекреаційного районування неминуче присутній суб'єктивний фактор, оскільки не всі критерії можуть бути виміряні з абсолютною точністю.

Рекреаційне районування має міждисциплінарний характер, оскільки включає **чотири головні аспекти**:

1. **Соціальний аспект** – орієнтований на забезпечення оптимального функціонування рекреаційних систем, доступність туризму для всіх категорій населення.
2. **Економічний аспект** – спрямований на поєднання рекреаційної діяльності з іншими галузями економіки (сільське господарство, транспорт, торгівля тощо).
3. **Географічний аспект** – вивчає територіальний поділ праці у сфері рекреації, прогнозує розвиток туристичних регіонів та виявляє закономірності рекреаційного освоєння територій.
4. **Екологічний аспект** – забезпечує раціональне використання природних ресурсів та мінімізацію негативного впливу рекреаційної діяльності на довкілля.

Незважаючи на його важливість, процес рекреаційного районування має **ряд викликів**, що ускладнюють його ефективну реалізацію:

- відсутність повної бази даних про рекреаційні ресурси в окремих регіонах.
- нерівномірний розвиток інфраструктури, що ускладнює освоєння нових рекреаційних територій.
- зміна кліматичних умов, яка впливає на довгострокові прогнози розвитку туризму.
- слабка координація між різними секторами економіки, що ускладнює планування рекреаційної діяльності.

Рекреаційне районування є невід'ємною частиною ефективного управління туристично-рекреаційним потенціалом територій. Воно дозволяє науково обґрунтовано виділяти рекреаційні зони, визначати стратегії розвитку регіонів, оптимізувати використання природних ресурсів і сприяти сталому розвитку туризму.

Подальше вдосконалення методик рекреаційного районування, використання сучасних геоінформаційних технологій (ГІС) та інтеграція міжнародного досвіду сприятиме ефективному розвитку рекреаційної сфери в Україні та забезпечить збалансоване використання природних і культурних ресурсів для майбутніх поколінь.

~●~●~●~●~

2. Класифікаційні одиниці рекреаційного районування

Рекреаційне районування – це процес поділу території на спеціалізовані одиниці, що відрізняються за **рівнем розвитку рекреаційної діяльності**, наявністю ресурсів, спеціалізацією та інфраструктурною забезпеченістю.

Основними таксономічними одиницями рекреаційного районування є:

1. Рекреаційний заклад (пункт)
2. Рекреаційний центр
3. Рекреаційний вузол
4. Рекреаційний район
5. Рекреаційний регіон
6. Рекреаційна зона

Рекреаційний заклад (пункт) – базова одиниця районування

Рекреаційний пункт – це основна ланка рекреаційного районування, що представлена окремими закладами, які спеціалізуються на задоволенні рекреаційних потреб людей.

До рекреаційних пунктів належать:

- Санаторії та пансіонати (наприклад, санаторій «Трускавець» у Львівській області).
- Оздоровчі комплекси та спортивно-оздоровчі центри (як-от курорт «Моршин»).
- Будинки відпочинку, бази туризму та кемпінги (наприклад, «Карпати» в Закарпатті).
- Будинки мисливців і рибалок (наприклад, локації в Шацькому національному природному парку).
- Будинки творчості – відомі серед митців місця натхнення, як-от «Ірпінський будинок письменників».

Рекреаційний центр – це окремий населений пункт або місце, яке має сукупність рекреаційних об'єктів та є основою формування рекреаційного вузла.

Приклади:

- Трускавець – всесвітньо відомий бальнеологічний курорт.
- Яремче – популярний туристичний центр у Карпатах, що поєднує активний відпочинок і лікувальну рекреацію.
- Кирилівка – відомий морський курорт на Азовському узбережжі.

Рекреаційний вузол – це компактна територія, на якій розташовані кілька рекреаційних центрів, що взаємодоповнюють одне одного та забезпечують комплексний відпочинок.

Приклади:

- Ялтинський рекреаційний вузол, до якого входять Гурзуф, Алушка, Лівадія, що формують мережу чорноморських курортів.
- Закарпатський рекреаційний вузол – поєднання термальних курортів Берегового, Поляни та гірськолижних комплексів Драгобрату.
- Приазовський вузол – об'єднання Маріуполя, Бердянська та Кирилівки в єдину систему курортного обслуговування.

Рекреаційний район – це територія, яка охоплює сукупність рекреаційних пунктів, центрів та вузлів і має спільні особливості природних ресурсів, економічної спеціалізації та туристичних потоків.

В Україні виділяють **вісім основних рекреаційних районів**:

1. **Одеський** – морські курорти Аркадія, Затока, Кароліно-Бугаз.
2. **Приазовський** – Маріуполь, Бердянськ, Кирилівка.
3. **Феодосійський** – узбережжя Феодосії, Коктебель, Орджонікідзе.
4. **Ялтинський** – Лівадія, Алушта, Гурзуф.
5. **Євпаторійський** – Саки, Чорноморське.
6. **Придніпровський** – Київ, Черкаси, Канів.
7. **Донецький** – Святогірськ, Слов'янськ.
8. **Придністровський** – Вінниця, Бакота, Кам'янець-Подільський.

Частина **рекреаційного району**, що включає один або кілька курортів однакового профілю та має схожу інфраструктуру і спеціалізацію.

Приклади:

- **Судацький підрайон** – включає Судак, Новий Світ, Коктебель.
- **Алуштинський підрайон** – складається з Алушти, Малоріченського, Сімеїзу.
- **Придніпровський підрайон** – охоплює туристичні об'єкти Дніпра, Запоріжжя та Кам'янського.

Рекреаційний регіон – це велика територія, що охоплює кілька рекреаційних районів, які мають спільні природні, історико-культурні та економічні ресурси.

В Україні виділяють **чотири основні рекреаційні регіони**:

1. **Карпатський** – включає туристичні зони Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей (Славське, Буковель, Драгобрат).
2. **Кримський** – охоплює весь Кримський півострів (Ялта, Алушта, Феодосія, Севастополь).
3. **Дніпровсько-Дністровський** – охоплює території Києва, Черкас, Канева, Дніпра, Запоріжжя.
4. **Азово-Чорноморський** – поєднує курорти Причорномор'я та Приазов'я (Одеса, Бердянськ, Залізний Порт, Кирилівка).

Рекреаційна зона – це сукупність рекреаційних регіонів, які мають спільну спеціалізацію та функціональні зв'язки.

Приклад:

- **Причорноморська рекреаційна зона** об'єднує **Кримський, Одеський, Приазовський** регіони, що спеціалізуються на морському відпочинку.

Таксономічна структура рекреаційного районування дає змогу чітко впорядкувати територіальний розвиток туризму. Кожна з одиниць (від окремого пункту до регіону) виконує свою функцію в рекреаційній системі, забезпечуючи ефективне використання природних ресурсів, розвиток інфраструктури та оптимізацію туристичних потоків.

Різноманітність підходів до районування свідчить про гнучкість та адаптивність цієї системи. Вона дозволяє не лише аналізувати сучасний стан, а й прогнозувати майбутній розвиток туристичної сфери з урахуванням змін економічного, соціального та екологічного характеру.

~•~•~•~•~

3. Огляд окремих рекреаційних районів України

Розподіл рекреаційних районів

На основі інтегрального балу ресурсно-рекреаційного рейтингу та з урахуванням суспільно-економічного районування України (за О. О. Бейдиком) виділено **п'ять основних рекреаційних районів**:

1. **Причорноморський (дуже високий рейтинг)** – охоплює АР Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську області.

2. **Карпатсько-Подільський (високий рейтинг)** – включає Закарпатську, Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку, Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку області.
3. **Полісько-Столичний (середній рейтинг)** – охоплює Волинську, Рівненську, Житомирську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Черкаську області.
4. **Придніпровсько-Донецький (дуже низький рейтинг)** – включає Дніпропетровську, Запорізьку, Кіровоградську, Донецьку, Луганську області.
5. **Харківський (низький рейтинг)** – складається з Харківської та Сумської областей.

1. Причорноморський рекреаційний район

Причорноморський рекреаційний район охоплює Автономну Республіку Крим, Одеську, Миколаївську та Херсонську області. Це найголовніший туристичний регіон України міжнародного значення, який відзначається унікальним поєднанням морських, кліматичних, лікувальних і природних ресурсів.

Основна привабливість району пов'язана з теплим морем, численними пляжами, цілющими грязями та мінеральними водами. Тут зосереджено 72,1% лікувальних грязей країни, зокрема лиман Алібей, 26,4% мулових органо-мінеральних грязей, а також унікальні кліматичні умови Південного берега Криму, що сприяють розвитку бальнеологічного та кліматичного туризму.

Перспективними напрямками розвитку є морський круїзний туризм, яхтинг, спелеотуризм, екотуризм та розширення рекреаційної інфраструктури узбережжя.

Цей район є головним рекреаційним центром міжнародного значення в Україні. Він характеризується унікальними природними умовами та ресурсами, що сприяють розвитку різноманітних видів туризму:

- Кліматичні та природні переваги: тепле море, численні пляжі, чисте повітря, насичене морськими солями та ароматами степових трав.
- Лікувальні ресурси: 72,1% розвіданих запасів сульфідних лікувальних грязей (найбільше родовище – лиман Алібей), 7,5% запасів мінеральних вод, єдине в Україні Булганацьке родовище сопкових грязей.
- Природно-заповідний фонд: поєднання гірських і морських ландшафтів, численні об'єкти культурної спадщини.

Основні туристичні об'єкти

- Ластівчине гніздо (Ай-Тодор) – символ Південного берега Криму.
- Водоспад Учан-Су (98 м, біля Ялти) – найбільший водоспад Криму.
- Аю-Даг (Ведмідь-гора, 577 м) – природна атракція біля Гурзуфа.
- Масандрівський палац – одна з найвідоміших архітектурних пам'яток Криму.
- Євпаторія – курортна столиця Південно-Західного Криму.
- Ольвія – історико-культурний заповідник античної доби.
- Севастополь – міжнародний центр військової історії.
- Одеські катакомби – найбільша система підземних лабіринтів в Україні.
- Міжнародний дитячий центр "Артек" – розташований біля Гурзуфа.

Перспективи розвитку рекреації та туризму району:

- ✓ розвиток морського круїзного туризму та яхтингу;
- ✓ розширення мережі екотуристичних маршрутів (Крим, Південний Буг, Нижній Дніпро);
- ✓ розвиток спелеотуризму завдяки численним карстовим печерам.

2. Карпатсько-Подільський рекреаційний район

Карпатсько-Подільський район охоплює Закарпатську, Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку, Тернопільську, Хмельницьку та Вінницьку області. Це один із найбільш розвинених та перспективних рекреаційних районів України завдяки унікальному поєднанню природних, культурних та історичних ресурсів.

Карпати приваблюють туристів гірськими ландшафтами, мінеральними джерелами, кліматичними курортами та можливістю активного відпочинку (гірськолижний спорт, піші походи, сплавання на річках). Значна частина українських мінеральних вод (55,9%) зосереджена саме тут, зокрема такі унікальні джерела, як "Нафтуся" та вуглекислі мінеральні води.

Поділля славиться печерами, серед яких Оптимістична – найдовша гіпсова печера світу, та Кришталева печера. Також регіон має значну кількість історичних пам'яток, включаючи Кам'янець-Подільський, що вважається «перлиною Поділля», Почаївську лавру, середньовічні фортеці та монастирі.

Перспективними напрямками розвитку є зимовий і літній активний туризм, спелеотуризм, екотуризм, лікувально-оздоровчий туризм, а також паломницькі та культурно-пізнавальні маршрути.

Основні ресурси:

- мінеральні води – 55,9 % загальноукраїнських запасів, зокрема «Нафтуся», вуглекислі, сульфідні.
- лікувальні ресурси – родовища озокериту, торфових грязей, соляні шахти Солотвина.
- екотуризм – гірські та передгірські ландшафти, численні історичні пам'ятки.
- сприятливі для рекреації кліматичні умови рівнинних, передгірських і гірських районів;
- численні історико-культурні ресурси (13%, зареєстрованих в Україні), пам'ятки природи, етнічний колорит, створює можливості для розвитку «зеленого» туризму;
- Яремче – туристична столиця Карпат.
- Кам'янець-Подільський – «перлина Поділля», місто-фортеця.
- Оптимістична печера – найдовша гіпсова печера світу.
- Кришталева печера – природна пам'ятка з унікальними лікувальними властивостями.
- Почаївська лавра – другий за значенням духовний центр України.
- Скелі Довбуша – природно-історичний комплекс.
- Долина нарцисів – унікальний ботанічний заповідник Закарпаття.
- меморіально-літературна столиця Карпат, де полюбляли відпочивати видатні діячі України – село Криворівня.

Перспективи розвитку:

- ✓ інтенсифікація зеленого туризму;
- ✓ розширення спелеотуризму, гірськолижних курортів та водного туризму.

3. Полісько-Столичний рекреаційний район

Полісько-Столичний район має значний туристичний потенціал, обумовлений його вигідним розташуванням, багатою історико-культурною спадщиною та природними ресурсами. Київ як столиця України є головним туристичним центром країни, приваблюючи туристів своєю унікальною архітектурою, святинями та історичними пам'ятками, зокрема Софією Київською.

Полісся славиться екологічною чистотою, мальовничими лісами, річками та озерами, що сприяє розвитку зеленого туризму. Визначними об'єктами регіону є парково-ландшафтний комплекс "Софіївка" в Умані, історичні пам'ятки Чернігова, етнографічні фестивалі Полтавщини та сакральні центри, такі як Почаївська лавра. У районі активно розвиваються річкові круїзи по Дніпру, яхтинг і відпочинок у прибережних зонах.

Основні туристичні об'єкти

- Софіївський парк (Умань) – відомий ландшафтний парк закладений графом Потоцьким для своєї дружини Софії за взірцем класично-європейських ландшафтно-паркових ансамблів.
- Софія Київська – об'єкт спадщини ЮНЕСКО.
- Чернігів – місто з найбільшою кількістю пам'яток Київської Русі.
- Берестецьке поле – меморіальний комплекс козацької доби (село Пляшева Рівненської області, місце вшанування пам'яті тисяч козаків і селян, що брали участь у Берестецькій битві 1651 року під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького).
- Сорочинський ярмарок – етнокультурний фестиваль.
- Державний історико-культурний музей-заповідник "Слово о полку Ігоревім" знаходиться в місті: Новгород-Сіверський.
- Чигирин – історична столиця гетьманщини.

Перспективи розвитку:

- ✓ акцент на культурно-історичний туризм;
- ✓ розширення річкових круїзів по Дніпру.

4. Придніпровсько-Донецький рекреаційний район

Це один із найбільш урбанізованих та густонаселених регіонів України, що формує високий попит на рекреаційні послуги. Основними природними ресурсами району є Азовське море, річка Дніпро та Сіверський Донець, які сприяють розвитку пляжного, водного та круїзного туризму.

Регіон багатий на історико-культурну спадщину, зокрема, тут розташовані Запорізька Січ, скіфські кургани Чортомлик і Товста могила, а також місця, пов'язані з козацькою історією України. Завдяки особливим мікрокліматичним умовам розвинуті санаторно-курортні комплекси на узбережжі Азовського моря та в басейні

Сіверського Дінця. Перспективними напрямками розвитку є реабілітаційний туризм, яхтинг, екотуризм та історико-культурні маршрути.

Основні туристичні об'єкти

- Кургани Чортотлик і Товста могила – скіфські усипальниці.
- Королівські скелі висотою до 100 м (Луганщина) – унікальна природна пам'ятка.
- Запорізька Січ – історико-культурний центр козацької доби.
- лікувальні грязі озер Ріпне, Сліпне (Донеччина);
- особливості мікроклімату лісових масивів басейну Сіверського Донця в північній частині району і на узбережжі Азовського моря, особливо сприятливому для розвитку дитячої рекреації;
- розвинена санаторно-курортна база (переважно за рахунок баз відпочинку і дитячих оздоровчих таборів — становить 13,5% від загальноукраїнського показника).

Перспективи розвитку:

- ✓ розширення санаторно-курортної мережі;
- ✓ акцент на історичний та екотуризм.

5. Харківський рекреаційний район

Харківський рекреаційний район включає Харківську та Сумську області і є найменш забезпеченим рекреаційними ресурсами серед інших районів України. Його головною особливістю є урбаністичний характер туризму, зосереджений навколо Харкова – одного з найбільших культурних, освітніх та наукових центрів країни.

Основні рекреаційні можливості району пов'язані з водними ресурсами – численними водосховищами та річками, які використовуються для відпочинку, риболовлі та водного туризму. Історико-культурний потенціал представлений такими пам'ятками, як давньоруське місто Путивль, Харківський планетарій – найбільший в Україні, а також численні меморіальні комплекси та музеї.

Перспективними напрямками розвитку є оздоровчий туризм на берегах водосховищ, міський туризм, історико-культурні екскурсії та розвиток пізнавального і наукового туризму, зокрема, завдяки потужному науковому потенціалу Харківського регіону.

Основні туристичні об'єкти

- Путивль – історичний центр Сумщини.
- Харківський планетарій – найбільший в Україні.

Перспективи розвитку

- ✓ формування міського та оздоровчого туризму;
- ✓ інвестування у реконструкцію рекреаційної інфраструктури;

~●~●~●~●~

4. Схеми рекреаційно-туристичного районування світу: підходи, класифікація та приклади

Рекреаційно-туристичне районування світу є важливим напрямком досліджень, що допомагає оптимізувати управління туристичними потоками, сприяти розвитку туристичних регіонів і визначати перспективи їхнього зростання. Попри значну кількість існуючих класифікацій, універсального підходу досі не вироблено. Причиною цього є багатofакторність туризму, різноманітність критеріїв оцінки та відмінності у дослідницьких методах.

Сучасні схеми районування базуються на системно-структурному підході, де найбільшою одиницею є регіон, що поєднує країни з спільними природно-кліматичними, історико-культурними та соціально-економічними умовами.

У міжнародній практиці виділяють такі **основні географічні зони туристичного розвитку**:

- Західна Європа
- Східна Європа
- Північна Америка
- Латинська Америка
- Південно-Західна Азія (Близький Схід)
- Південна Азія
- Південно-Східна Азія
- Центральна і Східна Азія
- Африка
- Австралія та Океанія

У міжнародному туризмі **країна** є ключовою таксономічною одиницею, оскільки:

- весь міжнародний статистичний облік туризму ведеться за країнами.
- економічний вплив туризму оцінюється на рівні держав.
- туристичні потоки формуються відповідно до національних кордонів, політичної ситуації та візових режимів.

У зв'язку з цим туристичне районування на рівні держав передбачає аналіз:

- масштабів міжнародного туризму (прийом та відправлення туристів).
- внутрішнього туризму (рух туристів у межах країни).
- економічного впливу туризму на національну економіку.

У розвинених країнах із високим рівнем туристичної активності додатково виділяють туристські зони – це області, що мають добре розвинену інфраструктуру та інтенсивно відвідуються туристами.

Приклади туристичних зон:

- Французька Рив'єра – курортний регіон Південної Франції.
- Канарські острови (Іспанія) – популярна цілорічна курортна зона.
- Флоридське узбережжя (США) – центр пляжного та розважального туризму.
- Балі (Індонезія) – відомий тропічний курортний регіон.
- Карибські острови – зона, що об'єднує курорти Куби, Ямайки, Домініканської Республіки.

Міжнародні туристичні райони формуються відповідно до набору вимог, які впливають на туристичну привабливість регіону.

До ключових критеріїв належать:

1. **Природно-кліматичні умови** – ландшафт, наявність пляжів, кліматична комфортність.
2. **Культурно-історичні ресурси** – пам'ятки архітектури, музеї, фестивалі, традиції.
3. **Якість туристичної інфраструктури** – готельна мережа, система розваг, екскурсійні програми.
4. **Транспортна доступність** – авіасполучення, залізнична та автомобільна мережа.
5. **Політична стабільність** – безпека, відсутність конфліктів, рівень криміногенної загрози.
6. **Міжнародний престиж та імідж території** – репутація туристичної дестинації.

Згідно із сучасними підходами, сформувалася **багаторівнева система туристичного районування**:

1. **Туристично-рекреаційна зона** (глобальний рівень).
2. **Туристський макрорайон** (континентальний рівень).
3. **Туристський мезорайон** (країни та групи країн).
4. **Туристський мікрорайон** (регіональний рівень).
5. **Туристський об'єкт** (окремий туристичний центр або пам'ятка).

Схеми рекреаційно-туристичного районування світу

1. Районування за О. Бейдиком

Український географ О. Бейдик розробив чотирирівневу систему районування, що включає:

- **Макрорайони** – глобальні територіальні одиниці.
- **Мезорайони** – великі регіональні туристичні зони.
- **Підрайони** – локальні групи рекреаційних центрів.
- **Мікрорайони** – окремі туристичні об'єкти.

Відповідно до цієї схеми, **Європа** поділяється на **13 туристичних мезорайонів**, серед яких:

- **Прибалтійський** (Польща, Латвія, Литва, Естонія).
- **Альпійський** (Швейцарія, Австрія, Ліхтенштейн).
- **Центральний** (Чехія, Словаччина, Угорщина).
- **Причорноморський** (Україна, Румунія, Болгарія, Молдова).

2. Схема районування за Всесвітньою туристичною організацією (UNWTO)

Всесвітня туристична організація виділяє **6 глобальних туристичних макрорегіонів**:

1. **Європа**
2. **Америка**
3. **Східна Азія та Тихоокеанський регіон**
4. **Африка**
5. **Південна Азія**
6. **Близький Схід**

Для детального аналізу ці регіони поділяються на **субрегіони**, наприклад:

- **Центрально-Східна Європа** – Україна, Польща, Чехія, Румунія.
- **Південна Європа** – Іспанія, Італія, Греція, Португалія.
- **Північна Європа** – Швеція, Норвегія, Фінляндія.

Рекреаційно-туристичне районування світу залишається динамічним процесом, що залежить від економічних, політичних та соціальних чинників. Незважаючи на різні підходи до районування, ключовими принципами залишаються природна привабливість території, її економічний потенціал та рівень розвитку інфраструктури.

Сучасний туризм характеризується постійним розширенням та зміщенням центрів туристичних потоків. Прогнозується, що до 2025–2030 років основними напрямками розвитку туризму стануть Азія, Латинська Америка та Африка, а традиційні регіони (Європа та Північна Америка) збережуть домінуючу роль у світовому туристичному русі.

Туристичні макрорегіони світу

Всесвітня туристична організація (UNWTO) розділяє світ на **шість глобальних туристичних макрорегіонів**, які мають спільні природно-кліматичні, економічні та соціально-культурні характеристики. Кожен із цих регіонів відіграє важливу роль у формуванні світових туристичних потоків та має свої особливості розвитку туризму.

Всі регіони окрім Близького Сходу поділяються на менші таксономічні одиниці – субрегіони, які об'єднують відповідні держави, що наведено у табл. 1.

Таблиця 9

Туристичне районування світу за UNWTO

Субрегіони Держави	Субрегіони держави
АФРИКА	
Північна Африка	Алжир, Марокко, Судан, Туніс
Західна Африка	Бенін, Буркіна-Фасо, Гана, Гамбія, Гвінея, Ліберія, Нігер, Гвінея-Бісау, Кабо-Верде, Кот-д'Івуар, Мавританія, Малі, Нігерія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Того, о-в Св. Єлени (Брит.)
Центральна Африка	Ангола, Габон, Демократична республіка Конго, Екваторіальна Гвінея, Камерун, Конго, Сан-Томе і Принсіпі, Центральноафриканська республіка, Чад
Східна Африка	Бурунді, Джибуті, Еритрея, Ефіопія, Кенія, Коморські о-ви, Мадагаскар, Малаві, Маврикій, Мозамбік, Реюньон, Руанда, Сейшельські о-ви, Сомалі, Танзанія, Уганда, Замбія, Зімбабве
Південна Африка	Ботсвана, Лесото, Намібія, Південно-Африканська Республіка, Свазіленд
АМЕРИКА	
Північна Америка	Гренландія, Гавайські о-ви (США), Канада, Мексика, Сент-П'єр і Микелон, США
Центральна Америка	Беліз, Гватемала, Гондурас, Коста-Рика, Нікарагуа, Панама, Сальвадор
Південна Америка	Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Гайана, Гвіана (Фр.), Еквадор, Колумбія, Парагвай, Перу, Суринам, Уругвай, Чилі, Фолклендські о-ви
Карибська Америка	Ангілья, Антигуа и Барбуда, Аруба, Багамські о-ви, Барбадос, Бермудські о-ви (Брит.), Віргінські о-ви (Брит.), Віргінські о-ви (США) Гаїті, о. Гваделупа

	(Франція), Гренада, Домініка, Домініканська республіка, Кайманові о-ви, Куба, Малі Антильські о-ви, Мартініка, Монтсеррат, Пуерто-Ріко, Сент-Вінсент и Гренадіни, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Тринідад і Тобаго, Теркс і Кайкос, Ямайка
АЗІЯ І ТИХООКЕАНСЬКИЙ РЕГІОН	
Північно-Східна Азія	Китай, Гонконг (Сянган, Китай), Монголія, Демократична народна республіка Корея (північна Корея), Республіка Корея (південна Корея), Тайвань (Китай), Макао (Аоминь, Китай), Японія
Південно-Східна Азія	Бруней, Східний Тимор, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни
Південна Азія	Афганістан, Бангладеш, Бутан, Індія, Іран, Мальдіви, Непал, Пакистан, Шрі-Ланка
Австралія і Океанія	<i>Австралазія:</i> Австралія, Нова Зеландія <i>Мікронезія:</i> Гуам (США), Кірибаті, Маршаллові о-ви, Федеративні штати Мікронезії, Науру, північні марсіанські о-ви (США), Палау <i>Меланезія:</i> Фіджі, Нова Каледонія (Фр.), Папуа-Нова Гвінея, Соломонові о-ви, Вануату <i>Полінезія:</i> Американське Самоа, Тонга, Тувалу, Французька Полінезія
ЄВРОПА	
Центральна і Східна Європа	Азербайджан, Білорусія, Болгарія, Вірменія, Грузія, Естонія, Казахстан Киргизстан, Латвія, Литва, Молдова, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, Таджикистан, Туркменістан, Угорщина, Україна, Узбекистан, Чехія
Західна Європа	Австрія, Бельгія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Нідерланди, Франція, Федеративна Республіка Німеччина, Швейцарія
Північна Європа	Данія, Великобританія, Ірландія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Швеція
Південна Європа	Албанія, Андорра, Боснія і Герцеговина, Ватикан, Греція, Іспанія, Італія, Македонія, Мальта, Португалія, Сан-Марино, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія
Східно-Середземноморська	Європа Кіпр, Ізраїль, Туреччина
БЛИЗЬКИЙ СХІД	
	Бахрейн, Єгипет, Ірак, Йорданія, Ємен, Катар, Кувейт, Ліван, Лівія, Палестинські території, Оман ОАЕ, Саудівська Аравія, Сирія

1. Європа – центр світового туризму та культурної спадщини

Європа є найбільш відвідуваним регіоном світу, що приймає понад 50% усіх міжнародних туристів. Це пояснюється такими факторами:

- **Історико-культурна спадщина** – Європа є колискою античних, середньовічних та сучасних цивілізацій, тут розташовані **десятки тисяч історичних пам'яток** (Колізей у Римі, Ейфелева вежа, Стоунхендж, Афінівський Акрополь).
- **Розвинена туристична інфраструктура** – зручна **транспортна мережа**, велика кількість готелів, курортів, музеїв, культурних фестивалів.
- **Доступність подорожей** – в межах Шенгенської зони громадяни ЄС можуть вільно подорожувати без паспортного контролю.
- **Різноманітність відпочинку** – від пляжних курортів (Іспанія, Італія, Греція) до гірськолижних курортів Альп (Швейцарія, Франція, Австрія).
- **Туристичні мегаполіси** – Лондон, Париж, Барселона, Відень, Берлін, Рим щорічно приймають **мільйони туристів**.

Субрегіони Європи:

1. **Західна Європа** (Франція, Велика Британія, Німеччина, Швейцарія, Австрія) – діловий, культурний, гастрономічний туризм.
2. **Південна Європа** (Іспанія, Італія, Греція, Португалія) – пляжний, історичний, гастрономічний туризм.
3. **Центральна та Східна Європа** (Україна, Польща, Чехія, Угорщина, Румунія) – історико-культурний туризм, фестивалі, природа Карпат.
4. **Північна Європа** (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Ісландія) – екологічний туризм, круїзи, спостереження за північним сяйвом.
5. **Східно-Середземноморський регіон** (Туреччина, Кіпр, Ізраїль) – пляжний, паломницький, розважальний туризм.

Найпопулярніші туристичні напрямки Європи:

- **Франція** – Париж, Лазурний берег, Долина Луари.
- **Іспанія** – Барселона, Канарські острови, Севілья.
- **Італія** – Рим, Венеція, Флоренція, Тоскана.
- **Греція** – Афіни, Санторіні, Родос.
- **Австрія та Швейцарія** – гірськолижні курорти Альп.

2. Америка – континент контрастів та природних див

Америка є другим за популярністю регіоном після Європи, приймаючи близько 16% світових туристів. Тут розташовані унікальні природні ландшафти (Гранд-Каньйон, Амазонка, Патагонія), сучасні мегаполіси та відомі курорти.

Субрегіони Америки:

1. **Північна Америка** (США, Канада, Мексика) – розвинений діловий, екстремальний, розважальний туризм.
2. **Центральна Америка** (Коста-Ріка, Панама, Беліз) – пригодницький, екотуризм.
3. **Карибський басейн** (Куба, Домінікана, Багами) – пляжний, круїзний туризм.
4. **Південна Америка** (Бразилія, Аргентина, Чилі, Перу) – природний, екстремальний, культурний туризм.

Найпопулярніші місця Америки:

- **США** – Нью-Йорк, Лас-Вегас, Гранд-Каньйон, Орlando (Діснейленд).
- **Канада** – Ніагарський водоспад, Ванкувер, Скелясті гори.
- **Мексика** – Канкун, Чичен-Іца, Тулум.
- **Бразилія** – Ріо-де-Жанейро, Ігуасу, Амазонка.
- **Перу** – Мачу-Пікчу, Ліма, озеро Тітікака.

3. Східна Азія та Тихоокеанський регіон – стрімко зростаючий туристичний центр

Регіон демонструє найшвидше зростання туристичних потоків, приймаючи 20% світових туристів.

Субрегіони:

1. **Північно-Східна Азія** (Китай, Японія, Південна Корея).
2. **Південно-Східна Азія** (Таїланд, В'єтнам, Малайзія, Індонезія).
3. **Австралія та Океанія** (Австралія, Нова Зеландія, Фіджі).

Популярні туристичні місця:

- **Китай** – Велика Китайська стіна, Шанхай, Гонконг.
- **Японія** – Токіо, Кіото, Фудзіяма.
- **Таїланд** – Пхукет, Бангкок, Чіангмай.
- **Австралія** – Сідней, Великий Бар'єрний риф.

4. Африка – сафарі, пустелі, пляжі та стародавні цивілізації

Африка приймає лише 5% світових туристів, але володіє унікальними туристичними ресурсами.

Субрегіони:

1. **Північна Африка** (Єгипет, Туніс, Марокко) – історичний та пляжний туризм.
2. **Східна Африка** (Кенія, Танзанія, Сейшели) – сафарі, екотуризм.
3. **Південна Африка** (ПАР, Намібія, Зімбабве) – пригодницький, винний туризм.

5. Південна Азія – духовний центр світу

Регіон включає Індію, Шрі-Ланку, Непал, Бангладеш. Основні напрями:

- **Духовний туризм** (Індія, Непал).
- **Екотуризм** (Шрі-Ланка, Гімалаї).
- **Пляжний відпочинок** (Гоа, Мальдіви).

6. Близький Схід – поєднання давніх традицій та сучасного розкоші

Регіон приваблює туризмом розкоші (ОАЕ, Катар), релігійним туризмом (Ізраїль, Саудівська Аравія).

Популярні туристичні напрямки:

- **ОАЕ** – Дубай, Абу-Дабі.
- **Ізраїль** – Єрусалим, Мертве море.
- **Туреччина** – Стамбул, Анталія.

Для всіх макрорегіонів характерна поступова динаміка розвитку, проте темпи неоднакові, як і неоднакова кількість туристських прибуттів (рис. 137).

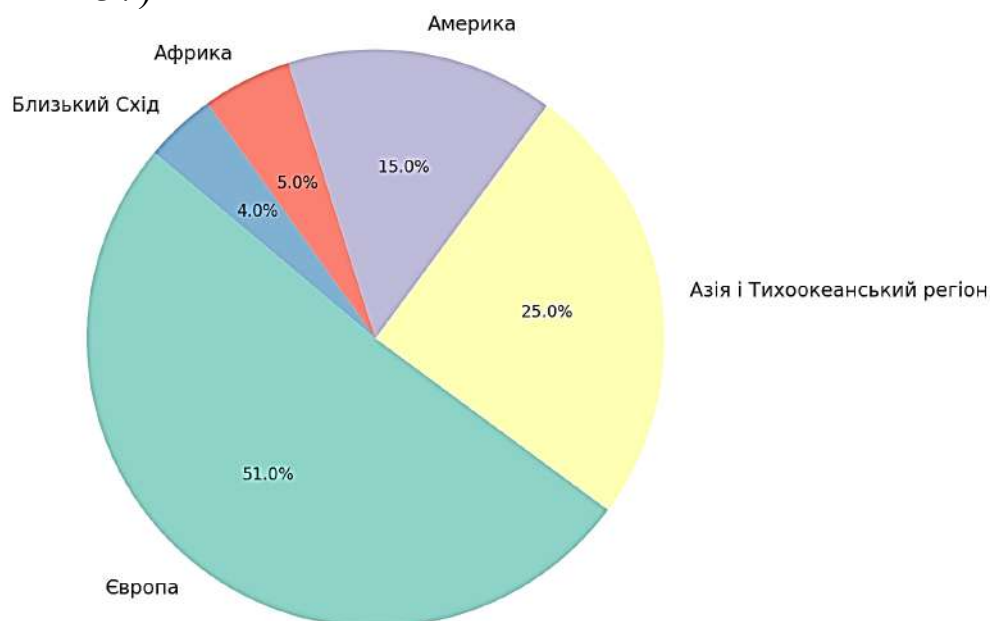

Рис. 137. Частка туристичних прибуттів туристичних макрорегіонів світу, 2023 (%)

Європа – лідер міжнародного туризму (51% туристичних прибуттів). Європейський макрорегіон утримує провідну позицію в міжнародному туризмі, приймаючи понад половину всіх світових туристів. Це зумовлено унікальним поєднанням природних, культурно-історичних та соціально-економічних факторів.

Основні чинники високої туристичної привабливості Європи:

- різноманітність рекреаційних ресурсів – наявність пляжних, гірськолижних, культурних та екологічних туристичних напрямків;
- стабільна політична й економічна ситуація, що сприяє безпеці подорожей;
- розвинена транспортна та туристична інфраструктура – високий рівень сервісу, густота готельної мережі, зручна логістика між країнами;
- вигідне географічне розташування, що дозволяє туристам з різних частин світу легко дістатися до регіону.

Однак, висока вартість відпочинку в Європі негативно позначається на конкурентоспроможності регіону в порівнянні з іншими макрорегіонами, де ціни на туристичні послуги значно нижчі.

Азійсько-Тихоокеанський макрорегіон займає другу позицію в рейтингу туристичних прибуттів (25% туристичних прибуттів), демонструючи найшвидші темпи зростання туристичної індустрії у світі.

Основні переваги туризму в цьому регіоні:

- наявність унікальних та екзотичних рекреаційних ресурсів – коралові острови, густі джунглі, тропічні пляжі, давні храми;
- високий рівень сервісу та гостинності, особливо в країнах Південно-Східної Азії;
- доступність за ціною – значно нижчі витрати на харчування, проживання та екскурсії порівняно з Європою та Америкою.

Проте розвиток туризму у регіоні гальмують такі фактори:

- нестабільна політична ситуація у деяких країнах (наприклад, напруженість у Південній Кореї, Гонконзі, Таїланді);
- часті природні катастрофи – землетруси, цунамі, тайфуни, які регулярно завдають шкоди туристичній інфраструктурі та створюють загрозу для відпочивальників.

Рис. 138. Мон-Сен-Мішель, Франція. Легендарний острів-фортеця в Нормандії.

Рис. 139. Санторіні, Греція. Одне з найкрасивіших місць на Землі, група островів в Егейському морі.

Америка посідає третє місце серед макрорегіонів за кількістю міжнародних туристів (15% туристичних прибуттів) Зниження частки туристичних прибуттів не свідчить про втрату привабливості регіону, а радше пов'язане зі швидким розвитком туристичних напрямків в Азії.

Основні переваги туризму в Американському макрорегіоні:

- розвинена туристична інфраструктура, особливо в Північній Америці (США, Канада);
- наявність усіх видів рекреаційних ресурсів – від національних парків (Йеллоустоун, Гранд-Каньйон) до сучасних мегаполісів (Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Буенос-Айрес, Сан-Паулу);
- високий рівень ділового та розважального туризму, що приваблює бізнесменів, інвесторів та шанувальників розкоші.

Фактори, що негативно впливають на туризм у регіоні:

- політична нестабільність у Південній Америці (корупція, соціальні заворушення, економічні кризи);
- природні катаклізми у США (урагани, повені, лісові пожежі, землетруси).

Центральний парк на острові Манхеттен – оаза зелені посеред мегаполісу. 5 мільйонів дерев дозволяють забути про міську суєту і відпочити від хмарочосів. Хоча щороку парк відвідують 25 мільйонів людей, його газони буяють свіжою травою.

Рис. 140. Центральний парк, Нью-Йорк, США.

Ніагарський водоспад – вражаючий потік завширшки понад 1 км. Одна його частина належить США, інша – Канаді. Швидкість води, що спадає з висоти 50 м, сягає 32 км на годину.

Рис. 141. Ніагарський водоспад

Африка – найдешевший туристичний регіон (5% туристичних прибуттів). Африка займає четверту позицію у світовому рейтингу туристичних прибуттів. Незважаючи на унікальні природні багатства та низьку вартість відпочинку, частка туристичних потоків у регіоні залишається невисокою.

Ця широка і протяжна дорога в Східній частині Мадагаскару відома унікальними 800-річними баобабами. Дерева у формі пляшок ніби ростуть корінням вгору.

Рис. 142. Алея баобабів (Мадагаскар)

Водоспад Вікторія розташований на кордоні Замбії та Зімбабве. Водоспад Вікторія вважається одним з найбільших у світі: по висоті він майже вдвічі перевищує Ніагарський.

Рис. 143. Водоспад Вікторія

Основні переваги туризму в Африці:

- вражаюче біорізноманіття – сафари, савани, тропічні ліси, національні парки;
- багаті природні рекреаційні ресурси – гори (Кіліманджаро), пустелі (Сахара, Наміб), водоспади (Вікторія);
- доступні ціни на житло, харчування, екскурсії.

Проте, Африка стикається з низкою серйозних викликів у сфері туризму:

- недостатньо розвинена туристична інфраструктура, особливо у внутрішніх регіонах;
- низький рівень сервісу та нестача кваліфікованого персоналу;
- відсутність значних культурно-історичних пам'яток, які могли б привабити масовий туризм (за винятком Єгипту, Марокко, ПАР).

Близький Схід – туристичний макрорегіон із найменшою часткою туристичних прибуттів (4%) проте має значний потенціал для розвитку.

Основні фактори, що сприяють розвитку туризму на Близькому Сході:

- багаті рекреаційні ресурси – унікальні природні ландшафти (пустелі, Червоне море), культурні та релігійні пам'ятки (Єрусалим, Мекка, Петра);
- розкішні туристичні комплекси в ОАЕ, Катарі, Саудівській Аравії, що приваблюють туристів високого класу;
- тривалий туристичний сезон – теплий клімат дозволяє розвивати туризм цілий рік.

Однак, ряд факторів негативно впливає на розвиток туризму в регіоні:

- нестабільна політична ситуація (конфлікти в Сирії, Іраку, Палестині);
- відсутність розвиненої туристичної інфраструктури в багатьох країнах;
- суворі релігійні та культурні обмеження, що можуть стримувати туристичні потоки.

Острів Сокотра – один з видовищних природних чудес Близького Сходу. Сокотра - невеликий архіпелаг (усього чотири острови) в Індійському океані, і він настільки ізольований, що третина його флори на планеті ніде більше не зустрічається.

Рис. 144. Острів Сокотра (Ємен)

Оазис Аль-Акса – це найбільший природний оазис в Азії, розташований в 70 км від берегів Перської затоки.

Рис. 145. Оазис Аль-Акса (Саудівська Аравія).

Контрольні запитання та завдання

1. Що таке рекреаційне районування, і яка його основна мета?
2. Які існують підходи до рекреаційного районування території?
3. Які таксономічні одиниці використовуються в рекреаційному районуванні?
4. Назвіть основні рекреаційні райони України та їх характеристики.
5. Які природні, історичні та соціально-економічні чинники впливають на рекреаційне районування?
6. Які принципи використовуються при рекреаційному районуванні України?
7. Які регіони світу мають найбільший рекреаційно-туристичний потенціал?
8. Які є основні схеми туристичного районування світу?
9. Поясніть, як рекреаційне районування впливає на економіку регіону.
10. Які сучасні тенденції та виклики стоять перед рекреаційним районуванням у світі?

ГЛОСАРІЙ

1. **Агротуризм** – відпочинок у сільській місцевості, що включає участь у сільськогосподарських роботах.
2. **Антропогенні рекреаційні ресурси** – об'єкти, створені людиною (музеї, архітектура, історичні пам'ятки), що використовуються у рекреації.
3. **Бальнеологія** – наука про лікувальні властивості мінеральних вод і методи їх застосування.
4. **Біотичні рекреаційні ресурси** – лісові масиви, флора, фауна, що мають рекреаційне значення.
5. **Відпочинок** – діяльність, спрямована на відновлення фізичних і психічних сил.
6. **Водні рекреаційні ресурси** – річки, озера, моря, термальні води, що використовуються для відпочинку.
7. **Геотуризм** – туризм, пов'язаний із вивченням геологічних об'єктів, печер, вулканів.
8. **Гірськолижний туризм** – активний вид туризму, що передбачає катання на лижах та інших зимових видах спорту.
9. **Глемпінг** – форма кемпінгу з підвищеним рівнем комфорту.
10. **Дестинація** – місце, що є популярним туристичним або рекреаційним напрямом.
11. **Екологічний туризм** – подорожі, спрямовані на збереження природи та підтримку місцевих громад.

12. Екскурсійний туризм – короткочасні подорожі з метою огляду визначних місць.

13. Етнографічний туризм – подорожі, спрямовані на знайомство з культурою, традиціями, обрядами народів.

14. Заповідник – територія, що охороняється державою для збереження природних ресурсів.

15. Здоровий спосіб життя – система поведінки людини, спрямована на підтримку здоров'я.

16. Інфраструктура туризму – сукупність закладів і споруд, що забезпечують функціонування туристичної сфери (готелі, ресторани, дороги).

17. Історико-культурні ресурси – пам'ятки архітектури, мистецтва, історичні місця, що мають туристичне значення.

18. Картографічне моделювання – створення карт і схем для аналізу рекреаційних територій.

19. Кемпінг – форма рекреації, що передбачає проживання у наметах або спеціально обладнаних кемпінг-зонах.

20. Кластер туризму – територія з групою взаємопов'язаних туристичних підприємств.

21. Кліматотерапія – лікувальне використання кліматичних умов певної місцевості.

22. Культурний туризм – подорожі з метою ознайомлення з культурою, мистецтвом, історією.

23. Ландшафтна рекреація – відпочинок у природному середовищі, включаючи лісові, гірські, морські зони.

24. Лікувальні грязі – природні речовини з цілющими властивостями, що використовуються в санаторіях.

25. Лікувальні курорти – місцевості з природними лікувальними факторами (мінеральні води, термальні джерела).

26. Масовий туризм – організовані туристичні подорожі великої кількості людей за популярними маршрутами.

27. Мінеральні води – природні води з підвищеним вмістом мінералів, що використовуються в лікуванні.

28. Національний парк – природоохоронна територія, що поєднує охорону природи та туризм.

29. Оздоровчий туризм – подорожі, спрямовані на поліпшення здоров'я (санаторії, SPA).

30. Паломницький туризм – подорожі до релігійних святинь і місць поклоніння.

31. Печерний туризм – відвідування природних печер та підземних комплексів.

32. Плещний туризм – відпочинок на морських, озерних чи річкових узбережжях.

33. Природно-заповідний фонд – сукупність територій, що охороняються державою через їхню природну цінність.

34. Радонові ванни – лікувальні водні процедури, що використовують радонову воду.

35. Рафтинг – вид екстремального водного туризму, пов'язаний із сплавом по річках.

36. Рекреація – відпочинок, що відновлює фізичні та психологічні сили людини.

37. Рекреаційне районування – поділ території на рекреаційні райони за природними та соціально-економічними умовами.

38. Рекреаційна географія – наука, що вивчає просторову організацію рекреаційних процесів.

39. Рекреаційні ресурси – природні, культурні, антропогенні фактори, що використовуються для відпочинку.

40. Рекреаційний потенціал – сукупність природних та економічних можливостей території для розвитку рекреації.

41. Рекреаційна система (TPC) – сукупність рекреаційних об'єктів, ресурсів і туристичних потоків у певному регіоні.

42. Рибальський туризм – форма туризму, пов'язана з ловлею риби у природних водоймах.

43. Санаторій – лікувально-оздоровчий заклад, що використовує природні лікувальні фактори.

44. Скандинавська хода – вид активного туризму, що передбачає використання спеціальних палиць під час ходьби.

45. Спа-курорт – оздоровчий комплекс, що використовує мінеральні або морські води для лікування.

46. Спелеотуризм – подорожі у печери, підземні комплекси, природні утворення.

47. Сталий туризм – туризм, що забезпечує економічний розвиток без шкоди природі.

48. Туристичне знакування – система спеціальних знаків і маркувань на маршрутах для туристів.

49. Фортифікаційні споруди – оборонні об'єкти (замки, фортеці), що мають історичне значення.

50. Фестивальний туризм – подорожі, спрямовані на відвідування фестивалів та масових культурних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бедзір В. Рекреаційна галузь Закарпаття : оцінка з огляду на взаємозв'язки. Зелені Карпати, 2004. №1-2. С.33-35.
2. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2001. 395 с.
3. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреації та рекреаційної географії. К. : «Палітра», 1997. 130 с.
4. Бейдик О.О., Криницька Л.Л. Світові рекреаційно-туристські ресурси. Український географічний журнал, 2007. №2. С.49-54.
5. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреації та рекреаційної географії. Київ : «Палітра», 1998. 130 с.
6. Вачевський М.В., Свінцов О.М. Розвиток рекреаційної сфери в Карпатському регіоні. Український бальнеологічний журнал. 2002. 31. С. 99 – 104.
7. Габрель М. Лісогосподарська та рекреаційна діяльність в Карпатах. Проблеми та перспективи взаємопоєднання .Зелені Карпати, 2004. №1-2. С.35-37.
8. Данілова О.М., Ємчук Т.В. Заповідна справа та організація туристично-рекреаційної діяльності на територіях природно-заповідного фонду: навч. посібник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 328 ст.
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2993/Підручник_Данілова_Ємчук.pdf?sequence=1&isAllowed=y
9. Ємчук Т.В., Арпуль О.В., Підгірна В.Н. Вплив пандемії COVID-19 на міжнародний туризм та його відновлення. Інфраструктура ринку. Електронний науково-практичний журнал. Видавничий дім «Гельветика» Випуск 81. 2024. С.240-249.
10. Ємчук Т.В. Заблотовська Н.В. Природно-заповідний фонд Чернівецької області як перспектива розвитку екологічного туризму.

Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. Вип. 633 – 634: Географія. Чернівці : Рута, 2012. С162 – 167.
http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvchnu_2012_633-634_39

11. Заповідна справа та організація туристично-рекреаційної діяльності на територіях природно-заповідного фонду: навч. посібник / О.М. Данілова, Т.В. Ємчук. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 328 ст.

12. Кифяк В.Ф. Організація туристичної діяльності в Україні : навч. посібник. Чернівці : Зелена Буковина, 2003. 312 с.

13. Кравців В. Рекреаційні ресурси регіону. Зелені Карпати, 1994. №1-2. С.27-30.

14. Кравців В.С., Євдокименко В.К., Габрель М.М., Копач М.В. Рекреаційна політика у Карпатському регіоні: принципи формування, шляхи реалізації. Чернівці : Прут, 1995. 72 с

15. Кравців В., Матолич Б., Гулич О., Полюга В. Рекреаційний потенціал Львівської області та стратегія його освоєння. Регіональна економіка. 2002. №2. С.134-143.

16. Кузик С. П. Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід: монографія. Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 254 с.

17. Кузнецова Н. М. Основи економіки готельного та ресторанного господарства Навч. посібник, Київ, 1997.

18. Курортні ресурси України / Під ред. М.В.Лободи. К. : ЗАТ „Укрпрофоздоровниця”, „ТАМЕД”, 1999. 344 с.

19. Мазур Ф. Ф. Соціально-економічні умови розвитку рекреаційної індустрії (на прикладі Карпатського регіону). Наук. посібник. К.; 2005, 96 с.

20. Масляк П.О. Рекреаційна географія : навч. посіб. К. Знання, 2008. 343 с.

21. Мацюк Орест. Замки і фортеці західної України. Історичні мандрівки. Львів : Центр Європи, 2009. 200 с.

22. Менеджмент туристичної індустрії : практикум / уклад. : Руденко В.П., Підгірна В.Н., Наконечний К.П. та ін. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т імені Ю. Федьковича, 2023. 384 с.
<https://archer.chnu.edu.ua/handle/123456789/8753>

23. Менеджмент туристичної індустрії : підручник у 3-х частинах [Руденко В.П., Вацеба В.Я., Підгірна В.Н. та ін]. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 504 с.
<https://archer.chnu.edu.ua/handle/123456789/3263>

24. Мінеральні води та курорти Львівщини / Під ред. Матолича Б.М. Львів : «Видавництво Палітра Друку», 2003. 96 с.

25. Нікопелова О.М., Леонова С.В., Біленький К.Е. Сучасні підходи до аналізу стану природних лікувальних ресурсів та оцінка природних територій курортів. Український географічний журнал, 2007. №1. С. 39-42.

26. Новікова В.І. Територіальна рекреаційна система як форма організації рекреаційної діяльності. Український географічний журнал, 2007. №2. С.55-59.

27. Новікова В.І. Типізація регіонів України за ступенем розвитку рекреаційної діяльності. Український географічний журнал, 2007. №1. С.43-47.

28. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство : Навч. посіб. /За ред. проф. Ф.Д. Заставного. К. : Знання, 2006. 575.

29. Підгірна В., Ємчук Т. Перспективи розвитку ринку туристичних послуг України в умовах трансформаційних змін. Електронний науково-практичний журнал «Інфраструктура ринку». Одеса: Видавничий дім "Гельветика". №49, 2020. С. 46 - 51. <https://archer.chnu.edu.ua/handle/123456789/2754>

30. Поколодна М.М. Рекреаційна географія : навч. посібник; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Харків : ХНАМГ, 2012. 275 с.
<http://elibrary.collegesnau.com/wp-content/uploads/2023/05/Поколодна-рекреаційна-географія.pdf>

31. Приходько М.М. Рекреаційні ресурси Івано-Франківської області та їх використання. Український географічний журнал, 2003. №1. С.49-54.

32. Розвиток туристичного бізнесу регіону : навчальний посібник / За ред. доктора економічних наук, професора Школи І.М. Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. 292 с.

33. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Туристичний комплекс Карпатського регіону України: Навчальний посібник. Чернівці : Книги – ХХІ, 2008. 440 с.

34. Скрипник Н.Я., Сердюк А.М. Рекреаційна географія [текст] : навч. посіб. К. : «Центр учбової літератури», 2013. 296 с.

35. Смаль І. В. Географія туризму та рекреація [Текст] : словник-довідник: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : Навчальна книга - Богдан, 2010. 201, [1] с.
36. Стафійчук В.І. Рекреалогія. Навчальний посібник. Київ : Альтерпрес, 2006. 264 с.
37. Теоретичні та прикладні аспекти рекреаційного природокористування в Україні: монографія / К. Кілінська, Н. Аніпко, Н. Андрусак, Н. Коновалова та ін.; відп. ред. К.Й. Кілінська. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. 248 с.
38. Сюткін С.І., Леонтьєва Г.Г. Рекреаційна географія. Суми : СумДПУ, 2007.
39. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія. Навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2007. 312 с.
40. Чир Н.В. Рекреаційна географія : навч.-метод. посіб. Мукачево : вид-во Дишкант С.Я., 2019. 156 с.
https://vo.uu.edu.ua/pluginfile.php/884428/mod_resource/content/1/Chyr_Rekr_geograph.pdf

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

Т.В. Ємчук

Рекреаційна географія

Навчальний посібник

Літературна редакторка *О.В. Колодій*

Технічна редакторка
та дизайн обкладинки *О.М. Кудрінська*

Підписано до друку 16.06.2025. Формат 60х84/16.

Папір офсетний. Друк цифровий. Ум.-друк. арк. 18,2.

Обл.-вид. арк. 19,5. Зам. Н-070. Тираж 50.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2

e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №891 від 08.04.2002 р.

У виданні здійснено комплексний аналіз основних науково-теоретичних і методологічних засад рекреаційної географії як навчальної дисципліни. Розглянуто основні поняття, об'єкт, предмет і методи дослідження рекреаційної географії, її зв'язок з іншими науками, а також питання класифікації та оцінки рекреаційних ресурсів.

Для студентів закладів вищої освіти, молодих науковців, аспірантів, викладачів.

ISBN 978-617-8703-08-0

9 786178 703080

